

MONUMENTE
ISTORICE
STUDII
SI
LUCRARI
DE
RESTAURARE

1998

1999

2000

**MONUMENTE
ISTORICE**

**MONUMENTE
ISTORICE
STUDII
ȘI
LUCRARI
DE
RESTAURARE**

**COMITETUL DE STAT PENTRU CONSTRUCȚII
ARHITECTURĂ ȘI SISTEMATIZARE
DIRECȚIA MONUMENTELOR ISTORICE**

SUMAR

	Pag.
Grigore Ionescu, „O nouă cartă internațională privind conservarea și restaurarea monumentelor istorice“	7
Ion Dumitrescu și Rodica Mănciulescu, „Metode aplicate la restaurarea a două monumente gotice din Cluj, biserica Sf. Mihail și biserica Mathias“	13 ✓
Ștefan Balș, „Restaurarea cetății țărănești din Cilnic“	38
Radu Greceanu, Eugenia Greceanu, „Istoricul și restaurarea bisericii fostei mănăstiri Cotmeana“	52 ✓
Mariana Angelescu, Gustav Gündisch, Albert Klein, Harald Krasser, Theobald Streitfeld, „Restaurarea unui monument de arhitectură din epocile romanică și gotică, în cadrul ansamblului de monumente feudale de la Sebeș-Alba“	90 ✓
Rodica Mănciulescu, „Restaurarea mănăstirii Cozia“	120 ✓
Virgil Antonescu, „Restaurarea câtorva biserici de lemn din Maramureș“	135 ✓

SOMMAIRE

Grigore Ionescu, <i>Une nouvelle charte internationale concernant la conservation et la restauration des monuments historiques</i>	7
Ion Dumitrescu et Rodica Mănciulescu, <i>Sur les méthodes employées pour la restauration de deux monuments gothiques de Cluj, l'église Saint-Michel et l'église Mathias</i>	13
Ștefan Balș, <i>La citadelle paysanne de Cilnic</i>	38
Radu Greceanu, Eugenia Greceanu, <i>Histoire et restauration de l'église de l'ancien monastère de Cotmeana</i>	52
Mariana Angelescu, Gustav Gündisch, Albert Klein, Harald Krasser, Theobald Streitfeld, <i>Restauration d'un monument d'architecture des époques romane et gothique de Sebeș-Alba</i>	90
Rodica Mănciulescu, <i>La restauration du monastère de Cozia</i>	120
Virgil Antonescu, <i>La restauration de quelques églises en bois du Maramureș</i>	133

NOTE

	Pag.
Gr. I., „In legătură cu precizarea noțiunii de monument“	150
J Radu Crețeanu, „Despre importanța studiului elementelor de construcție în datarea nic monumentelor istorice“	152
Radu Crețeanu, „Un meșter necunoscut a lui Constantin Brîncoveanu“	158
Eugenia Greceanu, „Date noi asupra bisericilor românești cu absidă dreptunghiulară din reg. Hunedoara“	159
Ioana Cristache-Panait, „Datarea bisericii de lemn din Șinca Nouă“	162
Eugenia Greceanu, I. Cristache-Panait, „Contribuții la datarea etapelor de construcție ale bisericii ortodoxe Adormirea Maicii Domnului din Zlatna“	165
Oliver Velescu, „Vechimea bisericii evanghelice din Prejmer“	170
Toth Adalbert, „Contribuții la tipologia arhitecturii de lemn din regiunea Maramureș“	174
Moisescu Cristian, „Documente cartografice din sec. XVIII, privind dezvoltarea siste- mului de fortificații al orașului Sibiu“	188

NOTES

Gr. I., <i>Quelques précisions sur la notion de monument</i>	150
Radu Crețeanu, <i>Sur l'importance de l'étude des éléments de construction dans la datation des monuments historiques</i>	152
Radu Crețeanu, <i>Un artisan inconnu de Constantin Brancovan</i>	158
Eugenia Greceanu, <i>Nouvelles données sur les églises roumaines à abside rectangulaire de la région de Hunedoara</i>	159
Ioana Cristache-Panait, <i>Sur la date de l'église en bois de Șinca Nouă</i>	162
Eugenia Greceanu, Ioana Cristache-Panait, <i>Contributions à la datation des étapes de construction de l'église orthodoxe de la Dormition de la Vierge de Zlatna</i>	165
Oliver Velescu, <i>Sur l'ancienneté de l'église évangélique de Prejmer</i>	170
Adalbert Toth, <i>Contributions à la typologie de l'architecture du bois dans la région de Maramureș</i>	174
Cristian Moisescu, <i>Documents cartographiques du XVIIIe siècle, concernant le déve- loppement du système de fortifications de la ville de Sibiu</i>	188

O NOUĂ CARTĂ INTERNAȚIONALĂ PRIVIND CONSERVAREA ȘI RESTAURAREA MONUMENTELOR ISTORICE

Grigore Ionescu

În cadrul lucrărilor celui de al II-lea Congres Internațional al arhitecților și tehnicienilor de monumente istorice, ținut la Veneția între 25 și 31 mai 1964, a fost redactată și aprobată o carte internațională privind definiția, scopul, conservarea și restaurarea monumentelor istorice și a centrelor monumentale istorice constituite, precum și modul de executare a săpăturilor arheologice și de publicare a rezultatelor obținute prin săpături și lucrări de conservare și restaurare a monumentelor.

Necesitatea stabilirii unor principii generale de aplicat în domeniul privind conservarea și restaurarea monumentelor a apărut curînd după începutul acțiunilor întreprinse în acest domeniu în prima jumătate a veacului al XIX-lea.

De la început, problema cea mai dificilă în cadrul lucrărilor de restaurare a fost aceea a refacerii sau a înlocuirii unor părți importante ale monumentelor, părți a căror vechime și stare de avansată dezagregare obligau pe restaurator să facă lucrul acesta. S-a pus însă atunci întrebarea: ce devine monumentul vechi? Ce mai rămîne din el și ce valoare mai are ca document istoric sau artistic?

Întreprinzînd lucrările necesare conservării monumentelor vechi, restauratorii s-au găsit astfel în fața a două cerințe contradictorii: a păstra, și a reface pentru a păstra.

Principiile pe care s-au bizuit restauratorii întregului veac al XIX-lea și a primelor decenii ale veacului nostru puși în fața acestei dileme au fost foarte variate.

În decursul scurtei sale cariere, istoria restaurărilor a înregistrat în mare patru perioade, fiecareia din aceste perioade corespunzîndu-i anume idei și anume directive, care au fost aplicate, cel puțin în parte, în mai toate țările Europei.

Care au fost aceste perioade și ce idei le-au corespuns

Perioada I (prima jumătate a veacului al XIX-lea) a fost denumită de specialiști *empirică*; în cadrul acestei perioade, în alegerea principiilor de restaurare a domnit liberul arbitru. S-a urmărit în general conservarea acelor

monumente care amenințau să se năruie prin consolidări, proptiri, zidiri de goluri, adăugări de contraforți etc.

Perioada a II-a este aceea care corespunde celei de-a doua jumătăți a veacului al XIX-lea. Această perioadă, pe care o putem numi „doctrinara”, a fost dominată de două tendințe, ambele de esență romantică dar diametral opuse. Una a fost aceea a restaurărilor doctrinare bazate pe ideea unității de stil ce trebuia să caracterizeze orice monument restaurat, idee al cărei promotor și propovăduitor a fost arhitectul francez Eugen Emmanuel Viollet le Duc (1814—1879). A doua, a fost ideea respectului față de monument împins pînă la interzicerea oricărei intervenții care ar fi trecut dincolo de o simplă întreținere, adică nici chiar o consolidare a acelor părți ce ar fi amenințat să se năruie. Autorul și răspînditorul acestei teorii, care și-a găsit mulți adepți dar o aplicare relativ foarte redusă, în ultimele decenii ale veacului al XIX-lea, a fost criticul de artă englez John Ruskin (1819—1900).

A treia perioadă, inițiată către sfîrșitul veacului al XIX-lea, este aceea a *restaurărilor istorice*. Preocuparea de bază și toate acțiunile întreprinse de restauratorii adepți ai noii teorii s-au îndreptat către conservarea monumentelor pe cît posibil în starea în care ni le-a lăsat trecutul, respectîndu-se, cu alte cuvinte, istoria fiecărui monument.

În sfîrșit, a patra perioadă este aceea a zilelor noastre, în cadrul căreia se admit, în anume condiții, alături de restaurarea istorică și o restaurare cu completări, aceasta făcîndu-se loaial, în stilul epocii noastre, respectîndu-se însă locul și dimensiunile părților originale, lipsă, care se înlocuiesc.

Principiile cele mai bine argumentate și formulate, cele care pentru aceste motive au și fost adoptate aproape de toți specialiștii din cele mai multe țări, au fost cele stabilite în cadrul unor reuniuni internaționale. Amintesc doar două din aceste reuniuni, dealtfel cele mai importante; congresul cu participare internațională a arhitecților italieni ținut la Roma în anul 1883, în cadrul căruia a fost formulată *doctrina restaurărilor istorice*, și conferința internațională de la Atena din anul 1931, în cadrul căreia a fost edictat documentul care a făcut dată în istoria resturării monumentelor, cunoscut sub numele de *Carta de la Atena*.

Pe plan doctrinal, faptul capital al Congresului de la Veneția a fost fără îndoială proiectul de modificare a unora din prevederile Cartei de la Atena din anul 1931.

Două au fost motivele de bază care au inspirat proiectul acestor modificări. Primul a constat în necesitatea lărgirii conținutului noțiunii de monument istoric. „Pentru a rămîne valabile — au precizat inițiatorii redactării acestui nou act de caracter internațional — criteriile Cartei de la Atena trebuie adaptate consecințelor celor mai recente experiențe culturale și raporturilor noi ivite între urbanism și necesitatea conservării monumentelor istorice și totodată a cadrului lor“. Al doilea motiv s-a bazat pe ideea că trebuie să renunțăm la unele instrucțiuni prea amănunțit formulate în Cartă. În fapt, acest al doilea motiv se referea mai mult asupra prevederilor mult mai amănunțite cuprinse în Carta italiană a restaurărilor care a fost concepută în 1931 după

conferința de la Atena pe baza articolelor Cartei de la Atena, îmbogățită însă cu instrucțiuni suplimentare în 1938.

Cuprinzând în total 16 articole, noua cartă prezintă și lămurește într-o redactare concisă dar cuprinzătoare aspectele majore ale problemelor referitoare la conservarea și restaurarea monumentelor istorice.

Textul supus discuției și aprobării adunării generale a Congresului a avut la bază pe lângă ideile generale cuprinse în Carta de la Atena și concluziile trase din comunicările prezentate în ședințele de lucru ale Congresului de unii specialiști, concluzii privind conținutul noțiunii de monument, doctrina și principiile generale de restaurare, folosirea materialelor și a tehnicilor noi în lucrările de restaurare, în sfârșit, necesitatea organizării juridico-administrative a protecției monumentelor și a centrelor istorice în vederea adaptării și încadrării lor în viața activă a localităților.

Dăm mai jos textul integral al acestui important document:

CARTA INTERNAȚIONALĂ ASUPRA CONSERVĂRII ȘI RESTAURĂRII MONUMENTELOR

Purtătoare a unui mesaj spiritual al trecutului, operele monumentale ale popoarelor rămân, în zilele noastre, mărturia vie a tradițiilor lor seculare. Umanitatea, care pe zi ce trece devine tot mai conștientă de unitatea valorilor umane, le consideră patrimoniu comun și se socotește solidar responsabilă de salvarea lor față de generațiile viitoare. Ea are datoria de a le transmite urmașilor cu toată bogata lor autenticitate.

Este deci esențial ca principiile conducătoare ale conservării și restaurării monumentelor să fie trasate în comun și formulate pe plan internațional, lăsând totuși fiecărei națiuni grija de a asigura aplicarea lor în cadrul propriei culturi și conform tradițiilor proprii.

Dând o primă formă acestor principii fundamentale, Carta de la Atena din anul 1931 a contribuit la dezvoltarea unei vaste mișcări internaționale, care s-a tradus, mai ales, prin documente naționale, prin activitatea UNESCO-ului și prin crearea de către acesta din urmă a *Centrului Internațional de Studii pentru conservarea și restaurarea bunurilor culturale*. Sensibilitatea și spiritul critic se îndreaptă spre probleme din ce în ce mai complexe și mai nuanțate; pare să fi venit momentul ca principiile Cartei să fie revizuite în vederea adâncirii lor și lărgirii eficienței lor într-un nou document.

În consecință, al II-lea Congres Internațional al arhitecților și tehnicienilor de monumente istorice — întrunit la Veneția între 25 și 31 mai 1964 —, a aprobat următorul text:

Definiții

Art. 1. Noțiunea de *monument istoric* cuprinde atât creația arhitecturală izolată cât și așezarea urbană sau rurală care aduce mărturia unei civi-

lizații anumite, a unei evoluții semnificative sau a unui eveniment istoric. Ea se extinde nu numai asupra marilor creații ci și asupra operelor modeste care au căpătat cu trecerea timpului o semnificație **culturală**.

- Art. 2. Conservarea și restaurarea monumentelor constituie o disciplină care face apel la toate științele și la toate mijloacele tehnice putînd contribui la studiul și salvarea patrimoniului monumental.

Scop

- Art. 3. Conservarea și restaurarea monumentelor are ca scop atît salvarea operei de artă cît și aceea a mărturiei istorice.

Conservarea

- Art. 4. Conservarea monumentelor impune în primul rînd permanenta lor întreținere.
- Art. 5. Conservarea monumentelor este totdeauna favorizată de afectarea lor unei funcții utile societății; o astfel de folosință este deci de dorit, cu condiția însă de a nu schimba ordonanța sau decorația edificiilor. Deci, în aceste limite trebuie să concepem și să autorizăm amenajările impuse de evoluția cerințelor vieții de toate zilele.
- Art. 6. Conservarea unui monument implică și pe aceea a cadrului corespunzător. Cînd cadrul tradițional mai există, acela trebuie conservat și orice construcție nouă, orice distrugere și orice amenajare ce ar putea altera raporturile de volum și culoare trebuie interzise.
- Art. 7. Monumentul este inseparabil legat atît de epoca istorică a cărei mărturie este, cît și de cadrul ce-l înconjură. În consecință mutarea unei părți sau a întregului monument nu poate fi permisă decît în cazul cînd salvarea monumentului impune această mutare, sau cînd motive de interes național sau internațional o **justifică**.
- Art. 8. Elementele de sculptură, de pictură sau de decorație ce fac parte integrantă din monument nu pot fi separate decît în cazul cînd aceasta este singura cale de a le asigura conservarea.

Restaurare

- Art. 9. Restaurarea este o operație ce trebuie să aibă îndeobște un caracter excepțional. Ea are ca scop conservarea și punerea în evidență a valorii estetice și istorice a monumentului și se bazează pe respectul

rămășițelor trecutului și pe documentele autentice. Ea se oprește acolo unde începe ipoteza; dincolo de aceasta, orice lucrare de completare considerată indispensabilă va fi înțeleasă ca o compoziție arhitecturală și va trebui să poarte pecetea epocii noastre.

- Art. 10. Când mijloacele tehnice tradiționale se dovedesc inadecvate, consolidarea unui monument poate fi asigurată făcându-se apel la toate mijloacele tehnice moderne de conservare și de construcție a căror eficacitate va fi fost demonstrată prin date științifice și garantate de experiență.
- Art. 11. Contribuțiile valabile ale diverselor epoci la ridicarea unui monument trebuie să fie respectate, scopul unei restaurări nefiind unitatea de stil. Când un edificiu comportă mai multe etape de construcție suprapuse, degajarea unor elemente ascunse nu se justifică decât în mod excepțional și cu condiția ca cele îndepărtate să nu prezinte decât un interes minor, iar lucrarea scoasă la lumină să constituie o mărturie de înaltă valoare istorică, arheologică sau estetică și ca starea ei de conservare să fie socotită satisfăcătoare. Aprecierea valorii elementelor în cauză și hotărârea în ce privește eliminările ce ar trebui efectuate, nu pot depinde exclusiv de proiectant.
- Art. 12. Elementele destinate a înlocui părțile lipsă trebuie să se integreze armonios ansamblului, deosebindu-se totuși de părțile originale pentru ca restaurarea să nu falsifice documentul de artă și de istorie.
- Art. 13. Adăugările nu pot fi tolerate decât în măsura în care ele respectă toate părțile interesante ale edificiului, cadrul său tradițional, echilibrul compoziției și legătura monumentului cu peisajul înconjurător.

Centre monumentale

(ansambluri istoricește constituite)

- Art. 14. Ansamblurile monumentale trebuie să facă obiectul unei griji speciale pentru a le salva integritatea și pentru a le asigura întreținerea, amenajarea și punerea lor în valoare. Lucrările de conservare și restaurare a acestora trebuie să se inspire din principiile enunțate în articolele precedente.

Săpăturile arheologice

- Art. 15. Săpăturile arheologice trebuie să se efectueze conform unor norme științifice și „Recomandări definind principiile internaționale ce trebuie aplicate în săpăturile arheologice” adoptată de UNESCO în 1956. Se va asigura amenajarea ruinelor și se vor lua măsurile necesare pentru conservarea și protecția permanentă a elementelor arhitecturale și a obiectelor descoperite,

În afară de aceasta, vor fi luate toate măsurile avînd ca scop o mai ușoară înțelegere a monumentului și scoaterea sa la lumină, fără însă a-i denatura în nici un caz semnificația.

Orice lucrare de reconstrucție va trebui totuși exclusă a priori, numai anastiloza ar putea fi acceptată, adică recompunerea părților existente dar dezmembrate. Elementele integrate vor trebui să fie întotdeauna ușor de recunoscut și vor reprezenta minimum necesar asigurării condițiilor de conservare și de restabilire a unei continuități a formelor monumentului.

Publicitate

Art. 16. Lucrările de conservare, de restaurare, precum și săpăturile vor trebui să fie întotdeauna însoțite de o documentație precisă, sub formă de rapoarte analitice și critice, însoțite de desene și fotografii. Toate fazele de degajare, de consolidare, de recompunere și integrare, cît și elementele tehnice și arhitecturale indentificate în cursul lucrărilor, vor fi consemnate în această documentație.

Întreaga documentație va fi depusă la arhiva unei instituții publice de specialitate și pusă la dispoziția cercetătorilor; se recomandă publicarea ei.

METODE APLICATE LA RESTAURAREA A DOUĂ MONUMENTE GOTICE DIN CLUJ: BISERICA SF. MIHAIL ȘI BISERICA REFORMATĂ MATHIAS

*Ion Dumitrescu
Rodica Mănciulescu*

În ultimii ani au fost restaurate în orașul Cluj două monumente gotice de mari proporții: biserica Sf. Mihail și biserica reformată Mathias.

Ridicate în epoci diferite, ele oglindesc în structura spațială și în detalii formele caracteristice de dezvoltare a stilului gotic în Transilvania.

Astfel, biserica Sf. Mihail, a cărei construcție s-a desfășurat timp de aproape 100 ani, conține caracterele stilistice ale goticului matur și târziu.

Biserica Mathias, edificată în perioada târzie a goticului, este realizată în arhitectura în care evoluase stilul la sfârșitul secolului al XV-lea, arhitectura exterioară caracterizându-se printr-o sobrietate a decorației, iar interiorul prin bogata împletitură a nervurilor din bolți.

Biserica Sf. Mihail

Biserica Sfântului Mihail, unul din cele mai reprezentative monumente gotice din Transilvania, oglindește în structura arhitecturii ei evoluția stilului, dezvoltat în această provincie timp de un secol — cât a durat construcția monumentului —, adică de la jumătatea secolului la XIV-lea până la jumătatea secolului al XV-lea, când corpul bisericii a fost terminat, precum și faza neogoticului din secolul al XIX-lea, când a fost ridicat actualul turn de pe latura de nord (fig. 1).

Astfel, corul cu cele două abside alăturate, care constituie partea cea mai veche a monumentului, construită în prima jumătate a secolului al XIV-lea, reproduce arhitectura goticului matur în timp ce corpul navelor, construit în prima jumătate a secolului al XV-lea, este realizat în arhitectura goticului târziu. Turnul lateral, care constituie o excepție față de dispoziția obișnuită prin poziția lui excentrică, este construit în arhitectura neogoticului din secolul al XIX-lea.

Biserica fusese concepută inițial a avea două turnuri pe latura de vest, dintre care numai cel din colțul de nord-vest a fost terminat, așa cum apare

1. Biserica Sf. Mihail, vedere generală.

1. *L'église Saint-Michel de Cluj.*

Într-o gravură din 1617 a olandezului Van der Rye. În colțul de sud-vest, construcția indică existența unui turn, care însă după toate probabilitățile nu a fost ridicat decât pînă la nivelul cornișei.

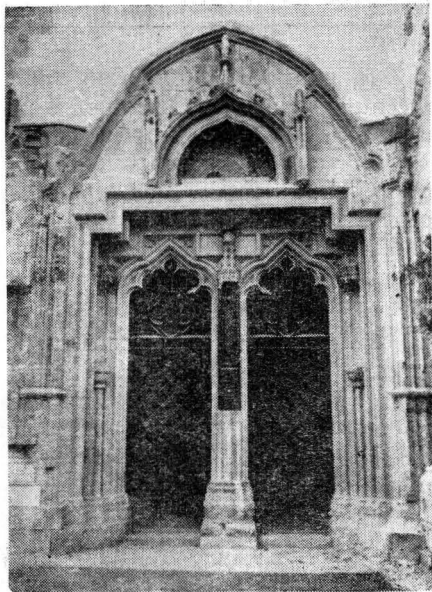
Turnul de nord-vest care a suferit repetate distrugerii în cursul secolului al XVIII-lea, ruinat apoi de un cutremur în 1764 și în cele din urmă trăznit, a fost demolat în secolul al XVIII-lea.

Cîteva detalii prețioase, adăugate în decursul secolelor, cum sînt chenarul din 1528 în stilul renașterii ce încadrează ușa sacristiei și portalul în stil gotic flamboaiant al intrării principale de pe latura sud, executat în a doua jumătate a secolului XVII-lea de sculptorul clujean Ion Perpeti, contribuie la mărirea valorii artistice a monumentului (fig. 2 și 3).

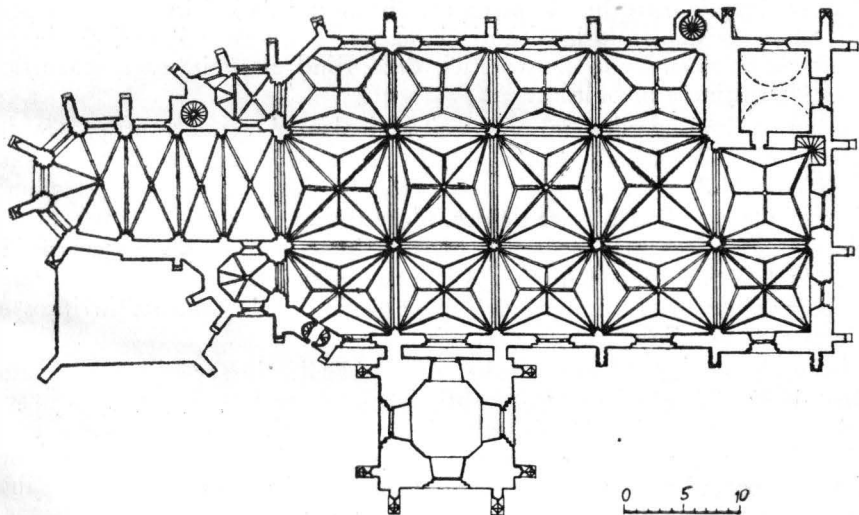
Pe lîngă această diversitate stilistică, clădirea mai prezintă și o schimbare de plan, produsă în timpul edificării ei, care a adus și o schimbare de concepție a structurii spațiale a arhitecturii. A fost începută ca o biserică de tipul bazilical cu trei nave, una principală și două laterale mai înguste (în raport de $\frac{1}{2}$), după cum o vădește partea ei de est (corul și cele două abside) construită în secolul al XIV-lea. Mai tîrziu, în prelungirea corului și a celor două abside, clădirea a fost continuată ca o biserică de tipul hală cu trei nave aproape egale, atît ca lățime cît și ca înălțime (fig. 4).

2. Ușa sacristiei.
2. *Porte de la sacristie.*

3. Portalul Perpeti.
3. *Le portail Perpeti.*

4. Planul general al bisericii.
4. *Plan général de l'église.*

În preajma anului 1956, monumentul ajunsese într-o stare de degradare accentuată, încît întreprinderea unor lucrări de restaurare, pentru a se preîntîmpina agravarea situației, devenise absolut necesară.

Partea care inspira cea mai mare îngrijorare era corul, ale cărui bolți nu prezentau suficientă siguranță în ceea ce privește rezistența. Acestea, refăcute pentru prima dată în 1498, după un incendiu ce a avut loc în 1486 (o cheie de boltă purtînd data de 1498, se păstrează încă în lapidariul Institutului de istorie din Cluj), au fost refăcute a doua oară în forma în care ne-au parvenit în secolul al XVIII-lea, probabil în urma cutremurului din 1763.

La ultima refacere, construcția bolților s-a executat într-o formă turtită care, pe lîngă neajunsul că denatura forma de arc frînt a celor originare, aveau și un efect defavorabil asupra stabilității construcției, accentuînd împingerile orizontale în pereți și provocînd înclinarea acestora spre exterior (fig. 5).

Datorită acestei situații, a fost nevoie să se practice în decursul timpului, în interiorul clădirii, un sistem de tiranți metalici, pentru mărirea stabilității pereților, iar în pod să se execute cinci ferme-macaz din lemn, de care s-au ancorat bolțile, cu scopul de a reduce presiunea în pereți.

Pe de altă parte, arhitectura bolților, după această ultimă refacere, era de o factură hibridă și reprezenta doar o imitație a celor gotice originare, bolțile fiind construite din cărămidă, cu nervuri executate doar aparent din mortar. De asemenea și arcul triumfal era construit din cărămidă, cu profilatura reprodusă din mortar, iar forma lui constituia o denaturare a arhitecturii originare, avînd o curbă eliptică, străină stilului.

Improvizațiile introduse în structura sistemului de boltire a corului pentru consolidarea rezistenței, prin tiranți și macazuri, nu remediau decît în parte defectele de rezistență ale construcției, dată fiind elasticitatea macazurilor și sistemul de susținere al bolților.

În urma împingerilor în pereți și a deplasării acestora înspre exterior, capitelele pilaștrilor arcului triumfal erau și ele deplasate cu cîtiva centimetri față de trunchiul pilaștrilor, fiind antrenate o dată cu pereții. De asemenea aceste capitele erau într-o stare de degradare foarte accentuată; sparte în bucăți și ansamblate cu legături de fier, iar părțile lipsă erau completate cu cărămidă sau mortar. Pentru remediere, se practicase între timp unele completări din ipsos, peste sculpturile originare. Motivele ornamentale refăcute în ipsos erau banale și străine stilului (fig. 6 a și 6 b).

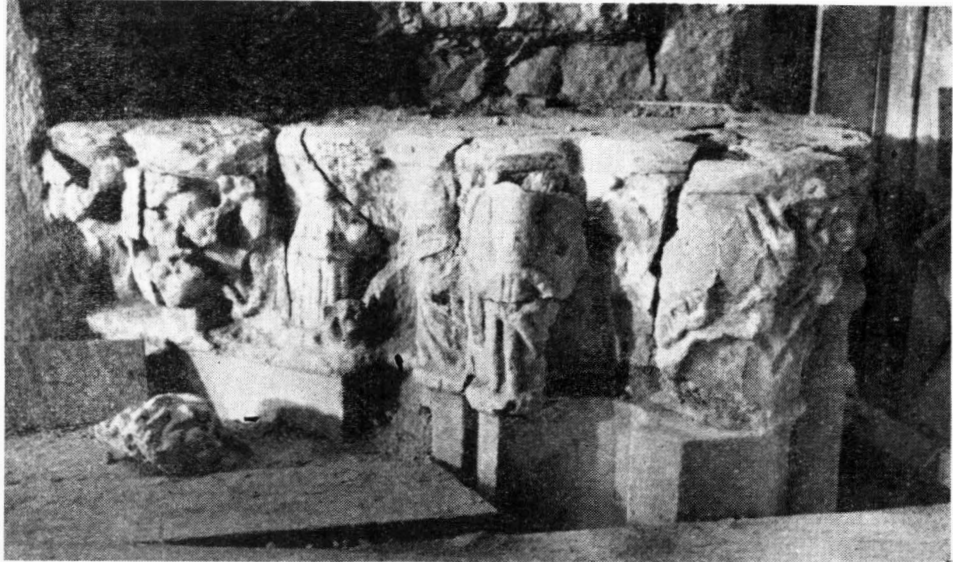
Forma turtită a bolților corului, ca și celelalte intervenții neadecvate — rețeaua de tiranți, ciuntirea traforului de piatră al ferestrelor, a căror parte superioară era acoperită de nivelul coborît al bolților — făceau ca aspectul interior al monumentului să sufere, mai cu seamă prin comparație cu ansamblul bolților din corpul navelor, de o factură perfectă și de formă elansată (fig. 7).

Toate acestea evidențiază o refacere lipsită de preocupare pentru restabilirea formelor originare, ce nu a avut la bază o concepție științifică de restaurare.

5. Interiorul corului înainte de restaurare.

5. Intérieur du choeur avant la restauration.

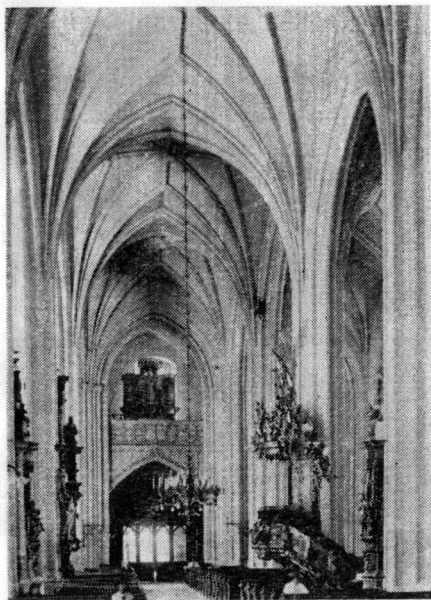
6 a. Capitulum pilastrului sud al arcului triumfal cu completări în ipsos.

6 a. *Chapiteau du pilastre sud de l'arc triomphal avec compléments en plâtre.*

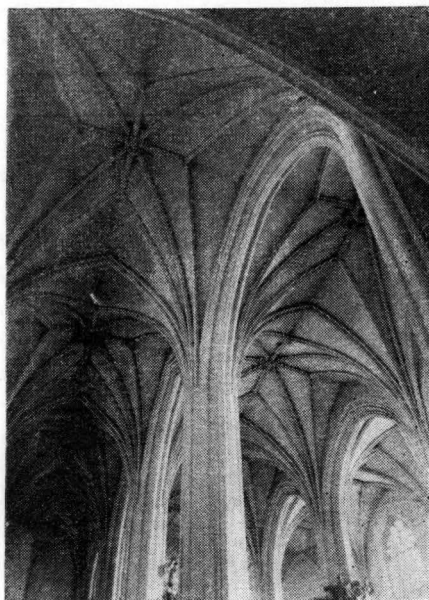
6 b. Capitulum pilastrului sud al arcului triumfal, după îndepărtarea completărilor.

6 b. *Chapiteau du pilastre sud de l'arc triomphal après suppression des compléments.*

7 a. Vederea interiorului navei centrale.

7 a. Intérieur de la nef centrale.

7 b. Bolțile navelor.

7 b. Voûtes des nefs.

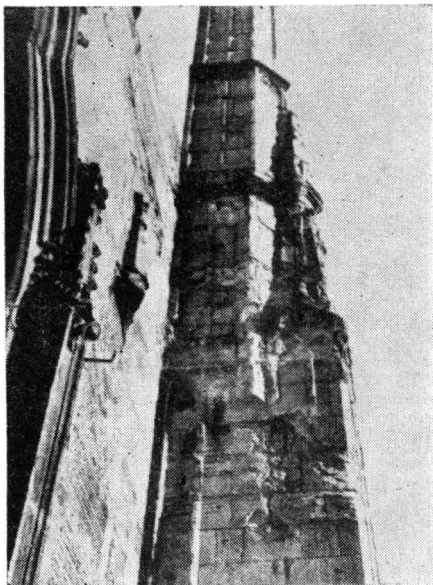
Exteriorul monumentului, finisat în piatră făcuită, este realizat într-o arhitectură gotică specifică evoluției acestui stil în Transilvania, avînd ca elemente compoziționale: puternice contraforturi decorate cu ocnițe și pinacluri, ferestre cu traforuri bogate și trei portale monumentale.

Piatra folosită, un calcar numulitic, provenită dintr-o carieră de lângă Cluj (Gura Baciului), a fost alterată pe unele porțiuni, îndeosebi la pinaclurile contraforturilor, încît formele ornamentale erau grav descompuse (fig. 8 și 9); la fel se prezenta situația și la turnul-clopotniță.

Începînd din anul 1956, au fost executate asupra monumentului o serie de lucrări avînd ca scop: consolidarea structurii de rezistență, înlăturarea unor restaurări neadecvate, restabilirea formelor arhitecturale originare și înlocuirea părților degradate.

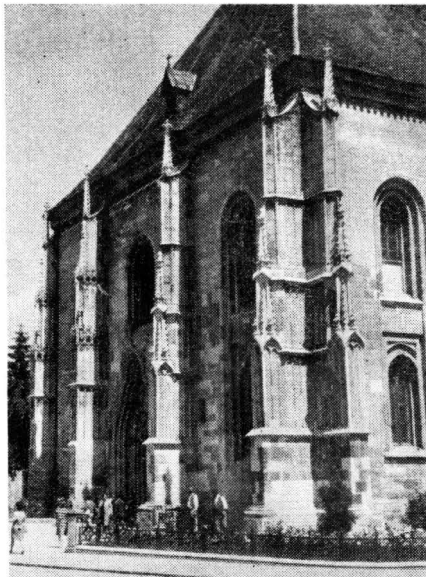
Lucrările de restaurare a monumentului s-au executat în două etape. Prima etapă, cuprinzînd restaurarea interiorului s-a desfășurat între anii 1956 și 1957, iar a doua, cuprinzînd restaurarea exteriorului, a fost începută în anul 1960 și s-a desfășurat continuu, terminîndu-se în anul 1964.

Pentru restaurarea interiorului, studiul proiectanților s-a concentrat asupra restabilirii formei originare a bolților corului și a găsirii unui sistem constructiv care să reducă împingerile laterale în pereți și să asigure totodată rezistența clădirii.

8. Contrafort cu pinacul degradat (înainte de restaurare).

8. *Contrefort au pinacle dégradé (avant la restauration).*

9. Decorația fațadei vest cu contraforturi și pinaculuri restaurate.

9. *Décor de la façade ouest avec les contreforts et les pinacles restaurés.*

În ceea ce privește forma bolților, potrivit datelor rezultate din cercetarea amănunțită a construcției monumentului, s-a putut deduce forma lor originală, ca fiind de tipul cu încrucișare de ogive cvadripartite (fig. 10).

Datele care au condus la această concluzie pot fi rezumate în următoarele:

1. Configurația planului, compus din trei travee dreptunghiulare și una pentagonală, nu este proprie pentru bolțile stelate, care fiind compuse în mod simetric după două axe, cer în mod normal un plan pătrat.

2. Construcția simplă a bolților de tipul cu încrucișare de ogive este caracteristică fazei când s-a ridicat corul (goticul secundar).

3. Forma pilaștrilor, compuși dintr-un fascicul de trei nervuri pentru traveele dreptunghiulare și dintr-una singură la traveea poligonală, corespunde numărului de nervuri din bolți ce se unesc pe abaca capitelului (două ale arcurilor diagonale și una a arcului dublou).

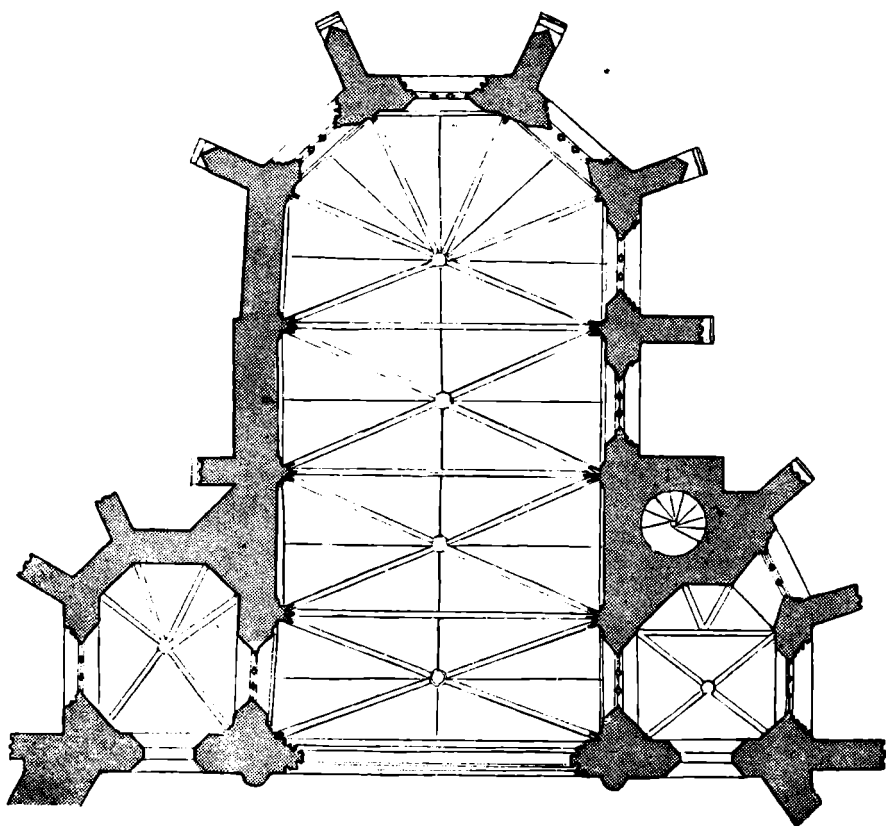
Această ultimă constatare confirmă principiul după care, în cazul acestei faze a goticului, numărul nervurilor din pilaștri trebuie să corespundă celui al nervurilor din bolți, ce se înmănunchiază pe abaca capitelului.

Datele rezultate din cercetarea monumentului, coroborate cu exemplele furnizate de monumentele similare ridicate în Transilvania în această epocă,

În care o remarcabilă activitate constructivă prilejuiește ridicarea unor mari locașuri bisericești în stil gotic, ca cele din Sibiu, Sebeș, Brașov, întâresc în plus această propunere de restaurare.

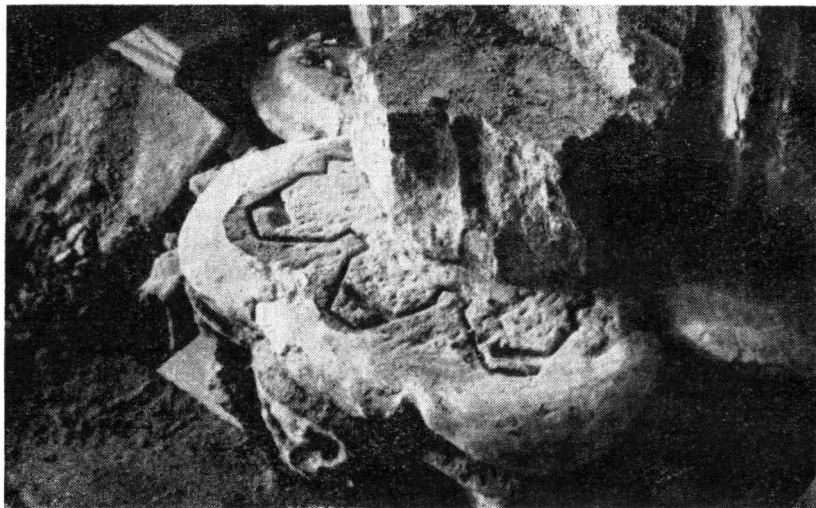
Ulterior, după demolarea bolților, au apărut pe abacele capitelor, urmele incizate ale nervurilor, trasate de constructori, ca reper. Acestea erau câte trei pe capetele pilaștrilor traveelor dreptunghiulare și câte una pe capetele pilaștrilor absidei, confirmând astfel ipoteza proiectantului (fig. 11 și 12).

O dată rezolvată problema formei bolților, trebuia găsit un sistem constructiv care, folosind mijloacele și tehnica modernă de construcție, să realizeze totuși o restaurare fidelă a arhitecturii, precum și restabilirea echilibrului static al construcției.

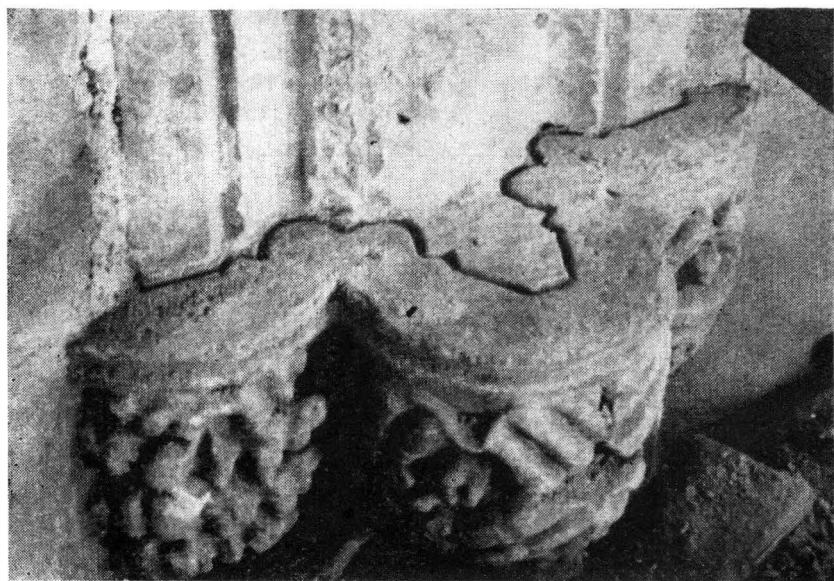

10. Planul bolților corului.

10. *Plan des voûtes du choeur.*

11. Urmele nervurilor Bolților pe abaca unui capitel de travee dreptunghiulară.
11. *Traces des nervures des voûtes sur l'abaque d'un chapiteau d'une travée rectangulaire.*

12. Urmele nervurilor pe abaca unui capitel de absidă.
12. *Traces des nervures des voûtes sur l'abaque d'un chapiteau de l'abside.*

În acest scop, în soluționarea problemei de rezistență s-a urmărit eliminarea împingerilor orizontale și mărirea sarcinii verticale asupra pereților, făcînd ca stabilitatea lor să crească totodată foarte mult.

Prin întrebuițarea pe scară largă a betonului armat, a fost posibilă și o scădere considerabilă a greutateii bolților.

Soluția a constat în esență din crearea unei rețele rigide de grinzi, reze-mată pe partea superioară a zidurilor, și din suspendarea de această rețea a cheilor de boltă împreună cu întreg sistemul de nervuri al bolților, executat din grinzi curbe de beton armat (fig. 13, 14 și 15).

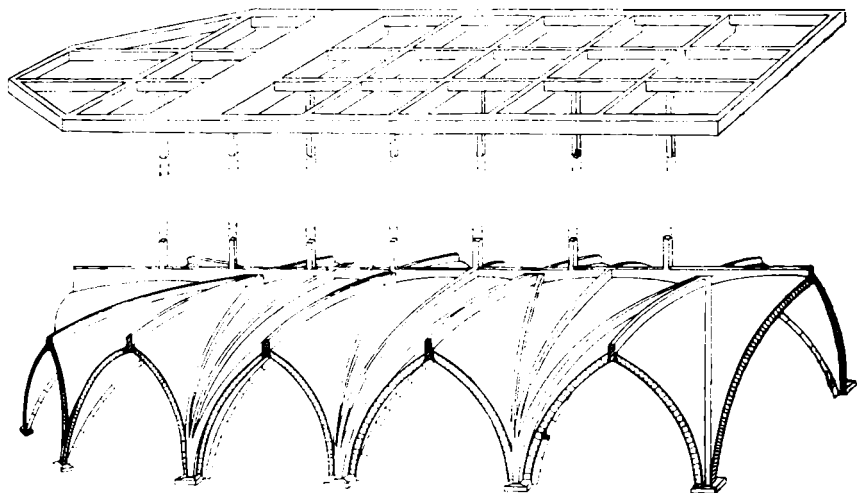
În acest mod, asupra zidurilor se exercită o foarte mică împingere laterală, provenită din deformarea elastică a întregului sistem constructiv al bolților. Nervurile din piatră, aparente, au fost încastrate în grinziile-nervuri de beton armat ale scheletului de rezistență, fiind montate pe cofraje înainte de turnarea betonului. Cîmpurile dintre nervuri, constituind suprafețele curbe ale bolților, au fost executate apoi din cărămidă, în grosime de 15 cm.

Trasarea curbei nervurilor a constituit o operație dificilă, întrucît din cauza neregularității construcției, acestea aveau lungimi variabile.

A trebuit deci să se calculeze pentru fiecare nervură un cofraj diferit. Pentru trasarea curbei nervurilor s-a folosit formula geometrică:

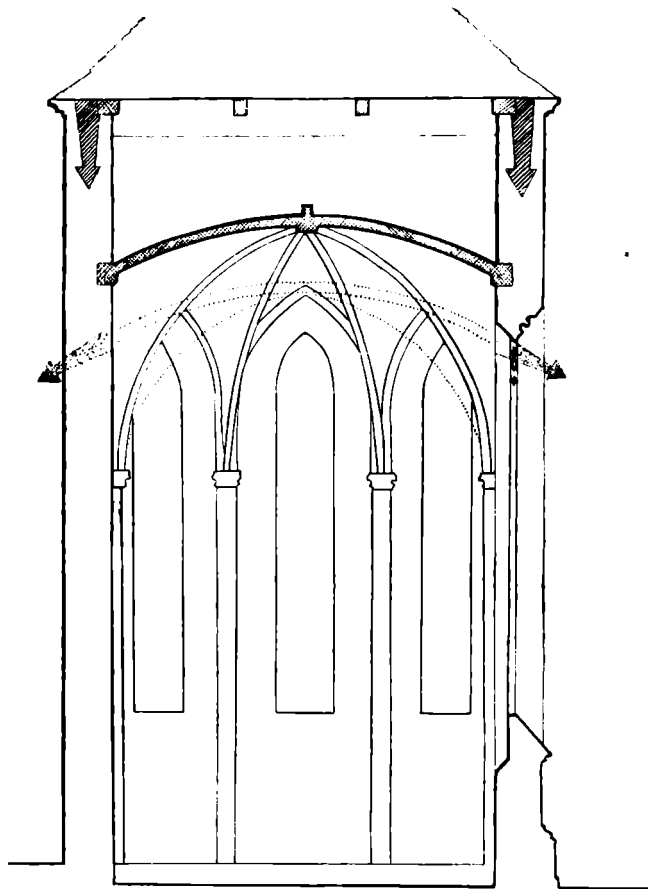
$$R = \frac{a^2 + b^2}{2a}$$

în care: a reprezenta proiecția orizontală a nervurii (deschiderea);
 b — proiecția verticală a ei (înălțimea).

13. Structura construcției de beton a bolților restaurate.

13. Structure de la construction de béton des voûtes restaurées.

..... Pozitia
 — Noua construcție
 ← Impingerile vechilor bolți
 ← Impingerile noii construcții

14. Secțiune transversală prin absida altarului cu schema presiunilor în pereți.

14. Coupe transversale à travers l'abside de l'autel, avec schéma des poussées latérales.

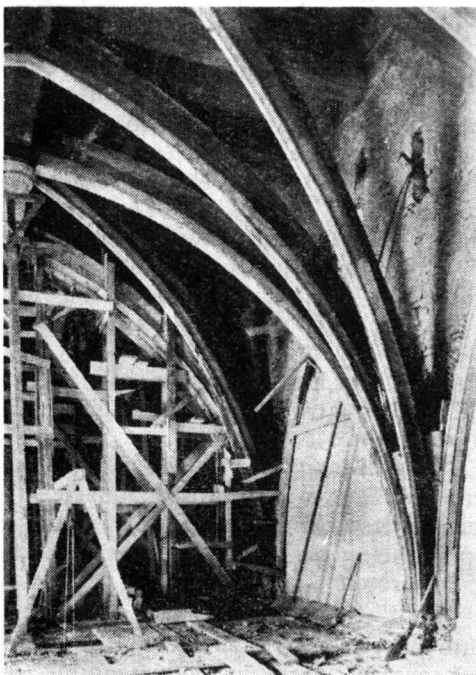
Înălțimea cheilor de boltă a fost stabilită la nivelul celor din navă, apreciindu-se ca o determinare justă din punct de vedere al proporției și al raportului cu celelalte bolți.

Execuția s-a făcut după metode tradiționale, găsite ca cele mai adecvate, și a comportat serioase dificultăți, atât în executarea cofrajelor pentru grinzile

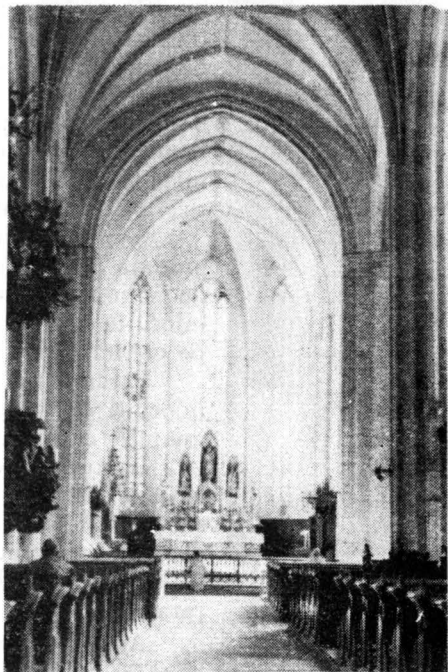
curbe ale nervurilor, cât și din cauza spațiului închis, insuficient pentru o desfășurare normală a lucrărilor, precum și a înălțimii neobișnuite, care cerea eșafodaje puternice.

În prima etapă s-a executat rețeaua superioară de grinzi, susținerea cofrajelor făcându-se pe vechile macazuri și bolți. S-a procedat apoi la demontarea bolților și a macazurilor, cum și la tăierea tiranților. În sfârșit, au fost executate nervurile de beton armat și apoi panourile curbe ale bolților de cărămidă. Pentru susținerea cofrajelor grinzilor curbe ale nervurilor s-a construit o platformă la nivelul capitelor. Construcția necesita o execuție perfectă, corectarea prin finisaj fiind exclusă, întrucât grinziile curbe de beton armat încastrau nervurile de piatră aparente. Cu toate acestea s-a putut realiza o execuție corectă (fig. 16).

Pe timpul lucrului, între absida altarului și cele două abside laterale au fost descoperite două ferestre, care fuseseră înzidite. Nu se cunoaște epoca în care au fost umplute aceste goluri; faptul că au fost umplute cu piatră fățuită, bine pășuită, și că zidurile în care se află sînt în continuarea șirurilor de stâlpi care delimitează nava centrală — și deci preiau împingerile bolților în sens

15. Noul schelet la bolților.
15. Nouvelle ossature des voûtes.

16. Interiorul corului după restaurare.
16. Intérieur du chœur après restauration.

longitudinal — a trezit însă bănuiala că zidirea golurilor s-a făcut în urma unui început de cedare a zidului corului, sub acțiunea acestor împingeri. Pentru a se da la iveală aceste ferestre, s-a desfăcut zidăria de umplutură, consolidându-se golul prin încadrarea lui cu un element de beton armat. Părțile ferestrelor — menouri, traforuri — care lipseau complet, au fost restaurate din piatră, reconstituindu-se elementele după modelul ferestrelor exterioare din dreptul lor și care au aceleași dimensiuni.

După efectuarea lucrărilor din absida altarului, s-a trecut la restaurarea în interior a navelor. Aici trebuia scos la iveală vechiul parament și îndepărtarea zidăriei care astupa partea de sus a celor două intrări în absidele laterale ale corului. Pentru a se reda pe cât posibil finisarea originală a interiorului, s-a procedat la curățirea stratului gros al zugrăvelilor adăugate în decursul secolelor pe pereți, bolți și stâlpi. Curățirea zugrăvelilor s-a făcut cu spaclul și peria. În urma acestei operații, au apărut porțiuni de pictură în frescă pe pereții de sud și nord; ele au fost lăsate în stare în care au fost găsite, făcându-se unele consolidări.

Fetele de piatră sculptată — la pilaștri, stâlpi, nervuri și ferestre — după curățire au fost rostuite.

Tot cu ocazia restaurării au fost desființate trei altare de lemn în stil baroc, ce erau fixate pe stâlpii navei, precum și candelabrele suspendate de bolți (fig. 5).

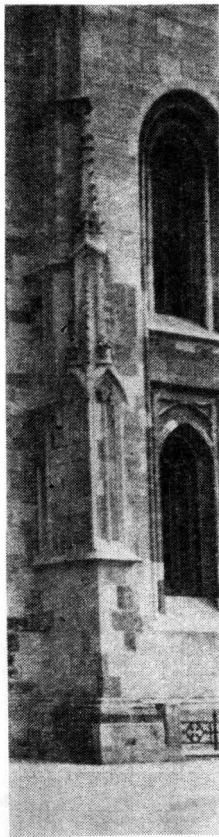
Trecându-se la restaurarea exteriorului, pentru corpul bisericii, care reprezintă partea cea mai valoroasă a monumentului din punct de vedere al stilului, s-a folosit ca metodă de restaurare în general tehnica reproducerii identice a elementelor restaurate.

S-au înlocuit, în spiritul acestei tehnici, pinaclele degradate, în cea mai mare parte ele fiind cele mai atinse de acțiunea distrugătoare a vremii. Deasemenea au fost înlocuite părți din elementele sculptate ale arcaturilor de pe contraforți (fig. 17).

Paramentul fațadei a fost restaurat prin taselări sau înlocuiri de moloane, unde piatra suferise degradări pronunțate, ce știrbeau integritatea fațadei.

La turn, unde a fost de asemenea nevoie să se înlocuiască părți din decorația fațadei — îndeosebi pinaclele — s-a folosit în general metoda înlocuirii elementelor de decorație sculptate, prin piese simplificate ca formă. Adică, în locul pinacelor cu croșete s-au pus piese de formă piramidală.

Adaptarea acestui criteriu de restaurare a fost determinată de faptul că această parte a monumentului, de construcție relativ recentă căci aparține celei de-a doua jumătăți a secolului trecut, este considerată ca o realizare

17. Pinaclu restaurat pe fațada vest.

17. Pinnacle restauré sur la façade ouest.

anacronică din punct de vedere al stilului și lipsită de puritate arhitecturală.

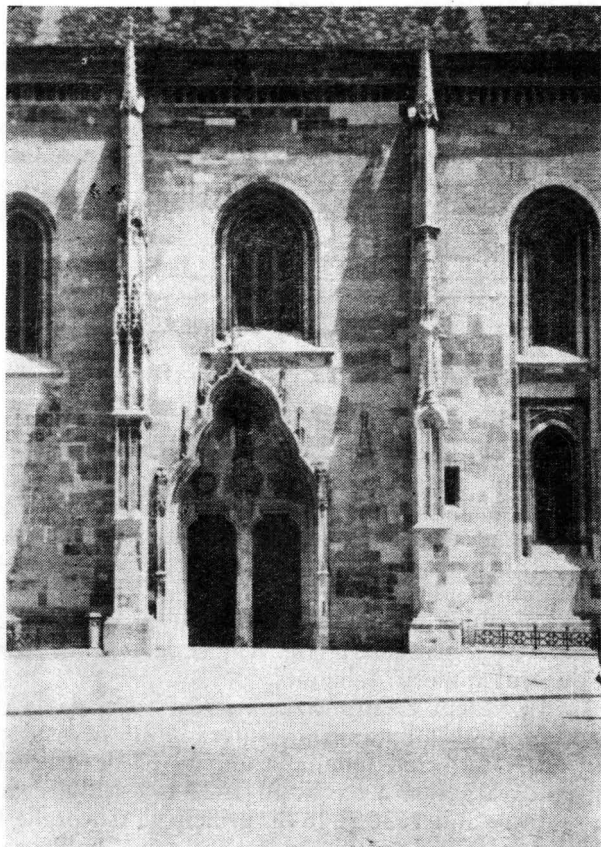
Piatra folosită la restaurarea fațadelor a fost extrasă din cariera din apropierea Clujului (de la Gura Baciului) de unde se presupune că provine și vechea piatră cu care a fost construit monumentul, întrucât structura și culoarea sînt asemănătoare.

Restaurarea monumentului a reușit, în urma lucrărilor la care a fost supus, a-i reda aspectul original, îndreptînd unele denaturări și completînd părțile avariate și descompletate, putîndu-se considera că lucrările au avut la bază o documentare suficientă.

Asupra respectării fidelității de concepție în ce privește reconstituirea anumitor detalii, se poate observa însă existența unor neconformări, față de original.

Este cazul nervurilor bolților din cor, la care deși profilul executat a reprodus cu exactitate conturul găsit pe abaca capitelor pilaștrilor, s-a ajuns ulterior la concluzia că acest profil era amplificat cu profilații ce nu ajungeau pînă la capetele cercetate. Forma aceasta a fost relevată la demolarea vechii porțiuni de construcție deasupra capitelor, la absida altarului.

O altă lucrare executată între timp din inițiativa parohiei, care prin interpretarea formelor știrbește unitatea de stil a interiorului navelor o constituie crearea unor baldachine cu consolă pentru susținerea de statui, ce au fost fixate pe stîlpii navei centrale, cioplindu-se în acest scop nervurile stîlpilor.

18. Fragment din fața vest după restaurare. Se remarcă folosirea exagerată a taselelor.

18. Portion de la fațade onest après restauration. ● n remarque l'utilisation excessive des tasselles.

Justificarea acestui adaos s-a bazat pe urmele unui baldachin găsit pe unul din stâlpi, după îndepărtarea altarului de lemn — de dată recentă — fixat de acest stâlp. Lucrarea este realizată într-o compoziție eclectică, întrebuițându-se forme străine stilului arhitecturii, iar execuția este lipsită de finețe.

De asemenea se poate obiecta că s-au întrebuițat prea mult taselele în restaurarea paramentului exterior de piatră al fațadelor, frecvența lor pe alocurea dăunând regularității stereotomice a acestora. Este o soluție impusă de considerația de economie, care la o restaurare viitoare va trebui revizuită (fig. 18).

Simplificarea unor pinacle de la contraforții turnului, reduși la forma unei piramide, dă oarecare rigiditate decorației, prin contrast cu celelalte elemente ale corpului bisericii, bogat dantelate.

Biserica reformată Mathias

Biserica Mathias este al doilea monument gotic important al Clujului, atît prin amploarea construcției cît și prin faptul că arhitectura lui oglindește ultima fază a goticului în Transilvania cu varietăți de forme ce prevestesc noul stil al renașterii.

Ridicată de Matei Corvin între anii 1486—1494, pentru o mănăstire aparținînd ordinului franciscan al minoriților, biserica Mathias se încadrează în categoria bisericilor cu o singură navă și cor poligonal, fără clopotniță, dar de proporții foarte mari (fig. 19). Lucrările de construcție au fost conduse de călugărul minorit Johannes.

În veacul ce urmează, biserica trece de la ordinul călugăresc al franciscanilor la cel al iezuiților, suferind din această pricină nenumărate prefaceri. În anul 1603 cînd populația unitariană devastează clădirile orașului, se dărîmă și boltirea gotică a navei. În 1622 biserica este donată bisericii reformate.

Între anii 1638 și 1647, principele Gheorghe Rakoczi I face lucrări importante de restaurare. Se execută o nouă boltă pe nervuri de piatră în sistem stelat, mai scundă decît cea inițială, și se înalță un masiv turn de piatră alipit colțului de sud-est al bisericii. Tot de atunci datează cele două portale în stil renaștere, pe fațadele nord și sud ca și amvonul.

Din claustrul adăugat pe latura sud a bisericii încă din 1516 și dărîmat la începutul veacului al XVII-lea, se mai păstrează doar o galerie acoperită cu arcade, alipită fațadei sud, între contraforții existenți. Ancadramentul de piatră al intrării vest a galeriei datează din 1760.

În 1862—1864 contraforții doi și patru din fațada sud au fost dărîmați și refăcuți din piatră de talie.

În secolul nostru (1910—1912) s-a început o nouă restaurare a monumentului. S-au executat pardoseli din lespezi de piatră la cor și de ciment la navă. Cele două balcoane de lemn, ridicate în 1800—1820, au fost înlocuite cu cel actual de piatră, iar bolțile baroce din cărămidă, ce acopereau galeria de sud, au fost dărîmate. Lucrările au fost apoi întrerupte, pînă în 1958, cînd problema restaurării a fost reluată.

Într-o primă fază, pe baza unui proiect întocmit de serviciul tehnic al Episcopiei Reformate, s-a executat: consolidarea pinionului fațadei de vest, reparații la învelitorile de țiglă, s-a demolat porticul baroc de pe latura nord și s-au îndepărtat tencuielile de pe fațade, lăsându-se zidăria de piatră brută aparentă.

În 1959, Direcția Monumentelor Istorice consideră necesar a se desăvârși restaurarea monumentului și inițiază executarea lucrărilor pentru ca acesta să fie readus, pe baza datelor existente, în forma lui originală. S-au prevăzut în acest scop lucrări importante la corpul bisericii, la galeria de sud și la turnul alipit laturii sudice.

Biserica

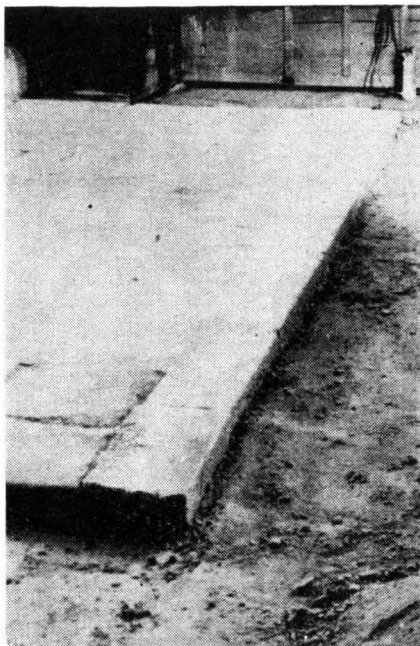
Pentru interior, proiectul prevedea înlocuirea pardoselei de ciment

a navei cu o pardoseală de lespezi din piatră de talie. În cursul execuției însă s-a descoperit pardoseala originală din lespezi mari de piatră de talie (1,00×0,70 m), ce se aflau aproape intacte sub nivelul pardoselii de ciment. Prin această descoperire, înlocuirea cu lespezi noi de piatră a fost limitată la porțiunea de sub balcon, unde nu mai existau lespezi vechi și la porțiunea supraînălțată a corului. Pe întreaga suprafață a navei, exclusiv porțiunea arătată mai sus, au fost păstrate lespezile originare (fig. 20). Tencuielile desprinse de zidărie s-au refăcut pe toată înălțimea pereților sud și nord, din traveea navei principale învecinată altarului.

Toate nervurile de piatră ale bolților au fost curățate de straturile de vâruială și s-au consolidat bucățile desprinse.

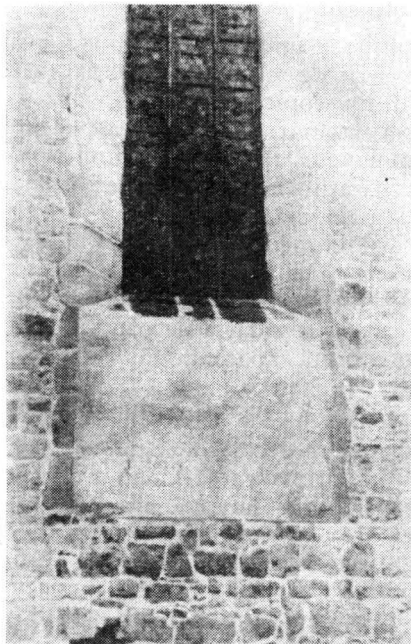

19. Biserica Mathias din Cluj. Vederea fațadei vest.
19. L'église Mathias de Cluj. Façade ouest.

20. Lespezile originale după înlăturarea pardoselii de ciment.

20. *Les dalles originales après suppression du plancher de béton.*

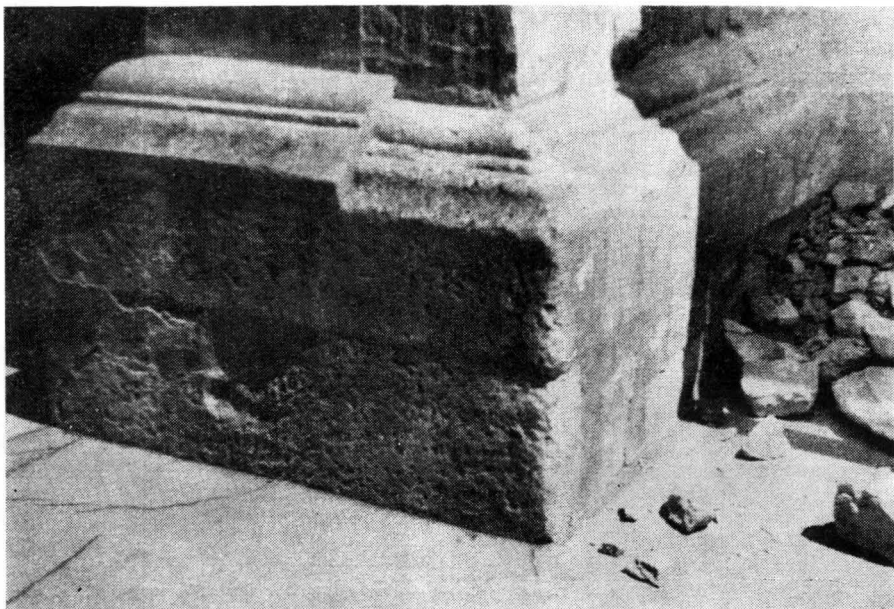
21. Fereastră înainte de restaurare.

21. *Fenêtre avant la restauration.*

La exterior, s-au înlocuit porțiunile cornișei refăcute din zidărie de cărămidă nouă, cu cornișe din piatră de talie profilată și s-au remontat și fixat blocurile de piatră de talie dislocate la fețele contraforților.

Pentru restaurarea ferestrelor, s-a desfăcut în primul rînd zidăria de umplură adăugată la părțile inferioare (fig. 21) și s-au completat vitrourele pe întregul gol al ferestrei. Întrucît armătura de plumb a vitrourilor existente, cît și ochiurile de geam erau într-o stare foarte precară, nu s-a putut face o restaurare a lor. S-au refăcut totuși la două din ferestrele de pe fațada nord care se găseau într-o stare mai bună, cu folosirea pe toată suprafața a ochiurilor vechi de geam și a armăturii vechi de plumb, întărite pe margini cu ramă de tablă. La celelalte ferestre s-au executat vitroure noi, folosind material similar și același sistem ca la cele vechi.

La paramentul exterior s-a restaurat soclul din fațadele vest, nord și est, prin îndepărtarea stratului de mortar ce acoperea blocurile de piatră profilate și s-au completat lipsurile cu blocuri noi de piatră de talie, reproducîndu-se același profil (fig. 22).

22. Îndepărtarea stratului de mortar de pe blocurile de piatră profilată ale soclului.
 22. *Suppression de la couche de mortier recouvrant les blocs de pierre du sol.*

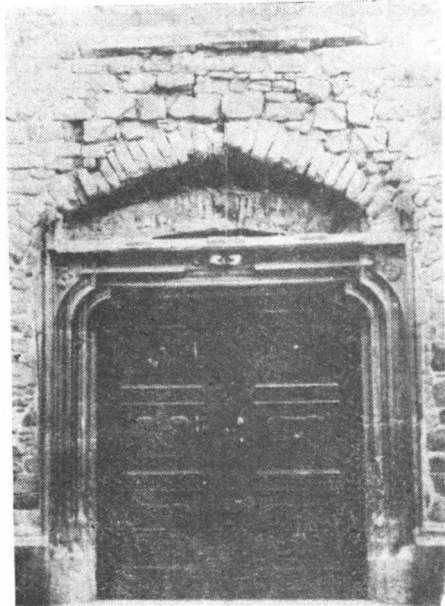
S-a restaurat de asemenea portalul de intrare, prin refacerea stîlpului central din piatră, profilat, care fusese înlăturat pentru lărgirea golului. S-a putut reconstitui traseul exact al profilelor stîlpului, după urmele ce au ieșit la iveală prin desfacerea treptei de beton de la intrare (fig. 23 și 24).

Golul timpanului de peste intrare a fost umplut cu zidărie de piatră brută.

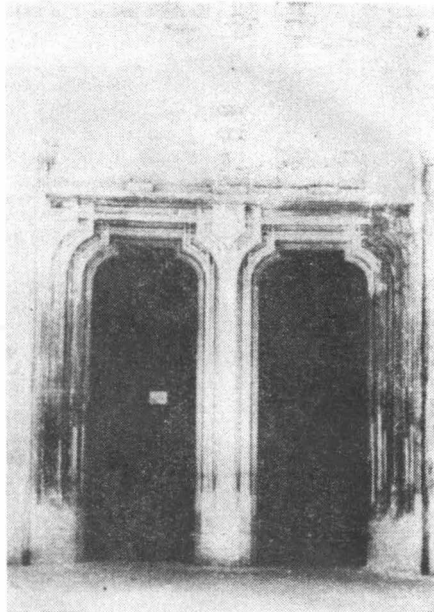
Cu toate că existau amorsele de piatră ale unui arc la capetele lintoului aflat deasupra golului ușii, precum și porțiuni din trei baze de piatră la partea superioară ale acestuia, lipsa de indicii mai precise asupra formelor dispărute au împiedicat restaurarea în alt fel a acestui element (fig. 25). Întrucît nu s-a găsit nici o urmă de zidărie a cozilor de piatră care să indice existența vreunei arhivolte semicirculare de piatră sau în arc frînt, se poate presupune că acest timpan pornit să fie din piatră de talie și împodobit cu statuiete a rămas neterminat.

Galeria sud

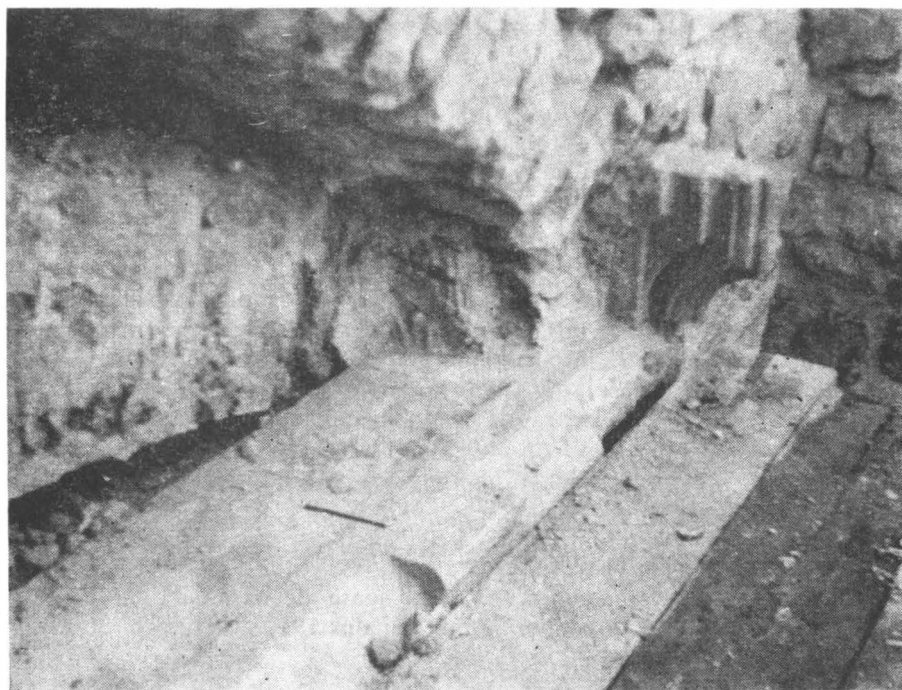
În urma cercetării urmelor păstrate în pereți, s-a constatat că într-o primă fază galeria era acoperită cu bolți joase de cărămidă cu penetrații. Acestea au fost date jos în timpul restaurării din 1910—1912.

23. Portalul înainte de restaurare.
23. *Le portail avant la restauration.*

24. Portalul după restaurare.
24. *Le portail après restauration.*

25. Detaliul lintoului de piatră deasupra portalului.
25. *Détail du linteau en pierre*

Pe baza urmelor și a elementelor găsite, restaurarea a pus în evidență toate fazele de construcție prin care trecuse galeria. Pe porțiunea cuprinsă între primul și al treilea contrafort, s-a refăcut bolta târzie cu penetrații pe traseul ce se păstra cu precizie în zidărie, menținând și punând în evidență nervurile, consolele și cheile de boltă, păstrate de vechea boltire gotică. Pe porțiunea următoare, cuprinsă între contrafortii trei și patru s-a refăcut vechea boltire gotică în ogivă.

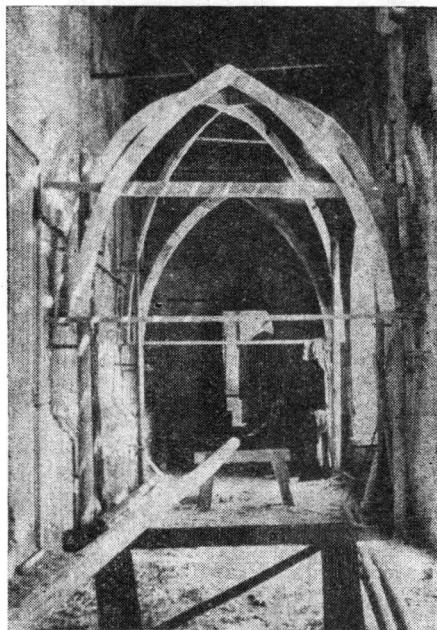
Prima travee a fost executată integral cu nervuri de piatră și panouri de umplutură de cărămidă, înglobându-se și bucățile de nervuri găsite în cursul săpăturilor. Consolele nervurilor nu au fost însă refăcute, păstrându-se blocurile de piatră originare aflate „in situ” dar cioplite la fața zidului. Din această cauză, profilele nervurilor au rămas scoase în relief, tăiate pe plan orizontal deasupra blocului consolei (fig. 26).

La a doua travee a fost refăcut numai scheletul din nervuri de piatră, fără panouri de umplutură, prezentându-se astfel muzeistic metoda de construcție a acestui fel de boltire (fig. 27).

26. Prima travee a galeriei sud după restaurare.

26. Première travée de la galerie sud après restauration.

27. A doua travee a galeriei sud după restaurare muzeistică.

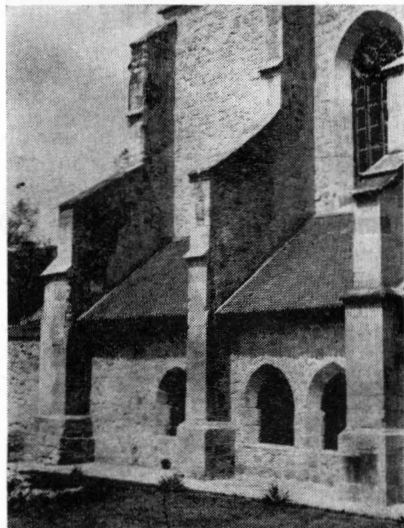
27. Seconde travée de la galerie sud après restauration démonstrative.

În ceea ce privește arcadele zidului exterior al galeriei, s-au păstrat întocmai vechile blocuri de piatră, refăcându-se doar pragurile de piatră după fragmentul păstrat la arcada a doua din traveea vest (fig. 28).

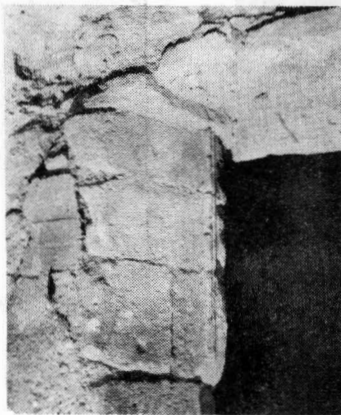
Socul bisericii cuprins în acea galerie a fost de asemenea completat pe porțiunile distruse.

28 a. Galeria sud înainte de restaurare.
28. a. Galerie sud avant la restauration.

28 b. Galeria sud după restaurare.
28 b. Galerie sud après la restauration.

28 c. Blocuri originale la arcada
a doua a galeriei.
28 c. Blocs originaux de la se-
conde arcade de la galerie.

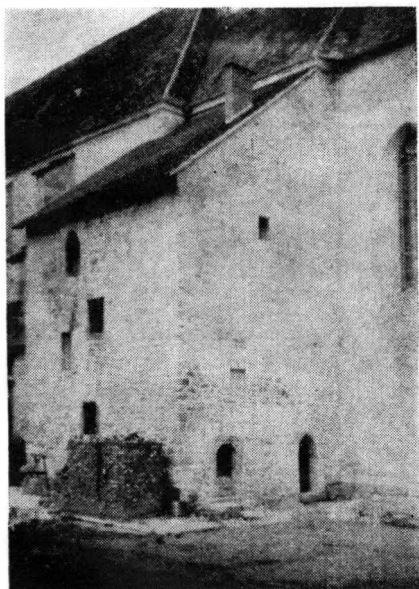
Turnul

Este o construcție alipită ulterior bisericii (1622). La începerea ultimei restaurări se mai păstrau primele două nivele cu câte o încăpere boltită în semicilindru, iar la ultimile nivele numai ziduri exterioare; zidul alipit bisericii era conservat pînă la cornișe, celelalte retezate oblic pentru așezarea acoperișului într-o singură pantă.

În pod se puteau vedea urmele unor goluri în zidărie unde sprijineau grinziile unor planșee; prezența lor indica existența pînă la nivelul cornișei a încă două etaje.

Parterul și etajul erau legate printr-o scară cuprinsă în grosimea zidului, ulterior înzidită, iar legătura de la etaj cu nivele superioare se făcea prin exterior, printr-o scară de lemn, după cum arată cele două uși deschise spre exterior, existente la ambele nivele (fig. 29). La etajul doi, pe lîngă ușa exterioară se mai păstra o fereastră în peretele nord, cu ancadrament de piatră, astupată. Ne mai găsind la scara de legătură între primele două nivele, cuprinsă în zid, decît golul ușilor și cîteva trepte de pornire și de sosire, acestea au fost degajate de umplutură și lăsate vizibile.

O dată cu demolarea unei case alipite turnului, s-a descoperit ancadramentul de piatră al unei porți situate la parter pe latura nord a turnului (fig. 30).

29. Turnul după restaurare.
29. La tour après restauration.

30. Ancadrament de poartă descoperit la turn.
30. Encadrement de porte découvert dans la tour.

Toate aceste elemente noi găsite au fost degajate și completate.

Pe porțiunea ultimului etaj, în care nu se mai păstrau decât zidurile exterioare, au fost create două caturi cu planșee de beton armat, la cererea episcopiei, lucrare ce nu a adus însă nici o schimbare înfățișării exterioare a turnului.

În final, pentru revenirea la nivelul inițial de călcare dinspre latura sud a monumentului, s-a coborât nivelul terenului cu 1,50 m pe o lărgime de 6 m, creindu-se un taluz de recordare cu nivelul actual al curții școlii învecinate.

Cu ocazia săpăturilor de nivelare, s-au descoperit o parte din zidurile vechiului clastru dărmat în 1603. Acestea au fost plombate, rostuite și întregite pe traseul fundațiilor, fiind lăsate la vedere sub formă de ruine, în cadrul terenului îmbrăcat cu iarbă și îngrădit cu un grilaj din panouri metalice.

Opera de restaurare a bisericilor Sf. Mihail și Mathias din Cluj a readus aceste două monumente gotice cât mai aproape de formele lor originare, fără a înlătura însă nici urmele, nici elementele valoroase, rezultate din transformările suferite ulterior, vizibile la data începerii lucrărilor, sau descoperite pe parcurs. Păstrarea și punerea lor în evidență va permite publicului și cercetătorilor de specialitate nu numai să admire monumentele, ci să și citească în ele, atât istoricul diferitelor etape de construcție prin care acestea au trecut, cât și evoluția aproape integrală a stilului gotic în Transilvania.

SUR LES MÉTHODES EMPLOYÉES POUR LA RESTAURATION DE DEUX MONUMENTS GOTHQUES DE CLUJ, L'ÉGLISE SAINT-MICHEL ET L'ÉGLISE MATHIAS

(Résumé)

Deux importants monuments gothiques de la ville de Cluj ont été restaurés au cours des dernières années: l'église Saint-Michel et l'église réformée Mathias.

Commencée au XIVe siècle, l'édification de l'église Saint-Michel a été réalisée en trois phases: à la première (XIVe siècle) appartiennent le chœur et les deux absides latérales, à la seconde (XVe siècle) les nefs et la sacristie, à la troisième (XIXe siècle) l'actuelle tour.

L'église, qui comprend trois nefs de la même hauteur, présente une architecture gothique, avec les variations de style caractéristiques pour l'époque de sa construction.

Les voûtes du chœur, en croisées d'ogives, ont fait l'objet, au cours des siècles, de deux réfections: la dernière, du XVIIIe siècle, exécutée défectueusement, a entraîné un déplacement des murs. Leur restauration a été entreprise en 1956, suivant un système constructif visant à annuler les poussées latérales

sur les murs. Dans ce but, l'ossature des voûtes a été exécutée en poutres courbes de béton armé, dans lesquelles on a encasté les nervures apparentes en pierre. Le tout a été suspendu à un réseau de poutres en béton armé, exécuté au niveau supérieur des murs et ne transmettant plus à ceux-ci que des poussées verticales. Les panneaux courbes des voûtes ont été construits en brique.

Toujours à l'intérieur de l'église, on a décapé les murs, recouverts de couches de crépi superposées à travers les siècles, mettant au jour de la peinture à fresque.

A l'extérieur, où les travaux ont été poursuivis durant les années 1960—1964, on a refait les éléments du parement ou de sculpture dégradés.

L'église réformée Mathias est un édifice à nef unique datant du XVIIe siècle.

La restauration en a été reprise en l'année 1958, consistant, en une première phase, dans la révision de la toiture, le décapage des murs extérieurs et le jointoiment du parement.

Les travaux ont été repris en 1959 par la Direction des Monuments Historiques et achevés en 1961. A l'intérieur de l'église, on a complété les crépis, on a consolidé les nervures et on a rétabli le niveau initial du plancher. A l'extérieur, on a restauré les fenêtres à vitraux, le socle et le portail. La voûte gothique à nervures et celle, plus récente, à pénétrations de la galerie sud ont été mises en évidence. La tour accolée à l'église a retrouvé une forme qui se rapproche de celle initiale. Enfin, le niveau de la cour a été abaissé sur tout le côté sud, où les ruines du cloître démoli en 1563 ont été dégagées.

L'oeuvre de restauration des églises Saint-Michel et Mathias de Cluj a restitué à ces deux édifices gothiques une forme aussi proche que possible de celle de l'origine, mais sans supprimer les éléments de valeur résultant d'adjonctions ou de modifications ultérieures. Leur conservation et leur mise en évidence permettront tant au grand public qu'aux chercheurs non seulement d'admirer les monuments en eux-mêmes, mais de suivre également sur ceux-ci le processus de leurs étapes de construction successives, qui fournissent un schéma presque complet de l'évolution du style gothique en Transylvanie.

BIBLIOGRAFIE

Vătăşianu, E. Istoria artei feudale în ţările române, I, Bucureşti, 1959.

Ionescu, Gr. Istoria Arhitecturii în România, I, Bucureşti, 1963.

Kelmen, L. Biserica Sf. Mihail din Cluj. În: Boabe de grâu. Nr. 3, 1933.

Oprescu, G. Bisericile cetăţi ale saşilor din Ardeal, Bucureşti, 1957.

Bayard, Em. L'art de reconnaître les styles. Edit. Garnier frères, Paris.

Martin, H. L'art gothique. Edit. Librairie d'art R. Ducher, Paris, 1927.

* * * Date despre istoria bisericii reformate Cluj (scurt istoric întocmit de Episcopia reformată).

Existența numeroaselor cetăți și biserici fortificate țărănești, răspândite în centrul și sud-estul Transilvaniei, constituie o trăsătură originală specifică arhitecturii sale medievale.

Țară de graniță, expusă oricînd incursiunilor de pradă turcești și tătărești, ea s-a bucurat în acele timpuri de un regim special cu totul neobișnuit epocii feudale, regele însuși învoind și chiar îndemnînd locuitorii să-și ridice propriile lor clădiri de apărare¹. Ruinele păstrate pînă astăzi ale acestor cetăți, așezate cînd pe cîte un vîrf de deal în puncte izolate și greu accesibile, cînd în mijlocul comunei, au rămas dovada existenței unei țărănime libere, hotărîtă să-și apere cu îndîrjire libertatea și averea.

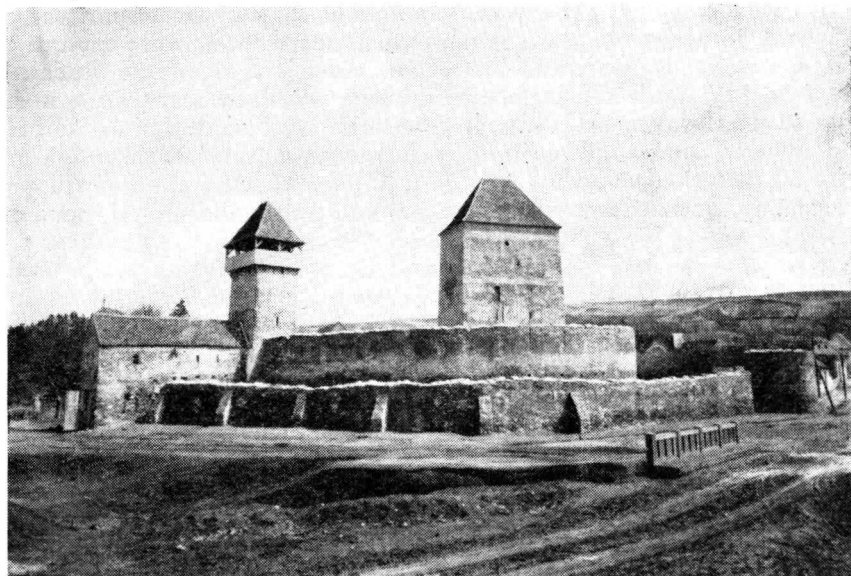
Durata ridicării și folosirii lor se întinde pe un interval de aproape șase secole. Începînd din veacul al XIII-lea, ca urmare a pustiitoarei năvăliri mongole din 1241, ele s-au înmulțit în anii următori din cauza permanentei amenințări turcești și erau încă în uz pînă în veacul al XIX-lea cînd au început să-și piardă rostul, fiind dreptat lăsate în părăsire.

Desigur că puține dintre ele erau în stare să reziste în fața unui asediu organizat de trupe înzestrate cu arme grele. Erau însă destul de puternice pentru cazul obișnuitelor incursiuni de pradă, dînd posibilitate întregii populații a satului să se adăpostească în spatele înaltelor ziduri de piatră ale incintei. În mod obișnuit aceste cetăți erau alcătuite dintr-una sau două incinte concentrice, de plan neregulat urmărind profilul terenului, construite din zidărie de piatră brută și întărite pe alocuri și în special deasupra intrării, cu puternice turnuri de apărare.

Zidurile și turnurile erau prevăzute cu meterezele, drumurile de strajă și crenelele constituind dispozitivele de apărare obișnuite epocii. În interior, alipite zidurilor incintei, un rînd de clădiri cu etaje suprapuse, cu balcoane și galerii de circulație, erau folosite ca locuințe și ca loc de adăpost pentru vite în cazurile de nevoie.

Spre deosebire de obișnuitele cetăți ale seniorilor feudali ale vremii, cetățile țărănești sînt lipsite de turnul locuinței — donjonul — caracteristic primelor. Uneori însă, în cazul trecerii cetății seniorilor în proprietatea comunei, donjonul este păstrat și adaptat pentru o nouă folosință.

¹ Vătășianu, V., *Istoria artei feudale în țările române*, p. 14.

1. Vedere generală a cetății din Cîlnic.

1. *Vue générale de la citadelle de Cîlnic.*

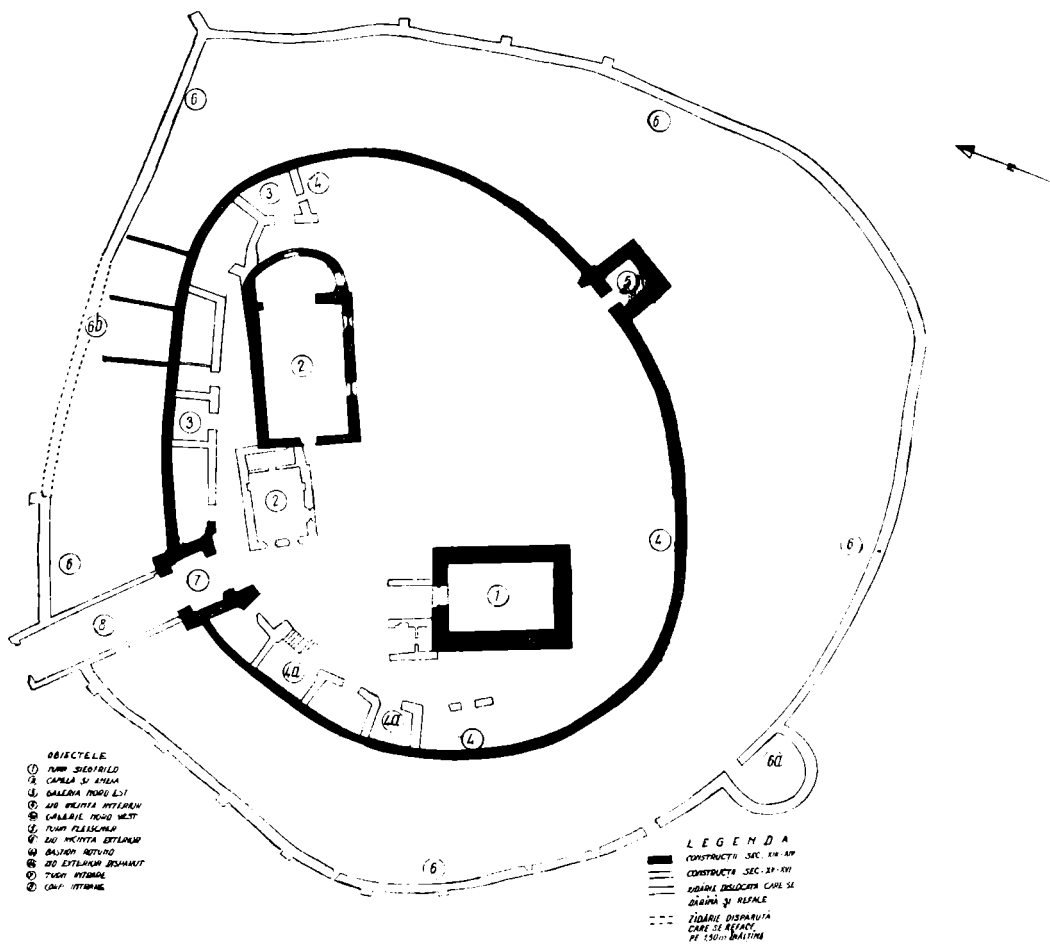
O asemenea cetate cu donjon este și cetatea din Cîlnic de curînd cercetată și consolidată prin grija Direcției Monumentelor Istorice (fig. 1).

În comuna Cîlnic, la 13 km sud-est de orașul Sebeș-Alba, în mijlocul satului de astăzi, se păstrează o veche cetate medievală. Cu toate lipsurile și degradările suferite și înfățișarea ruinată a zidurilor sale, ea apare încă impunătoare.

Zidită în două etape de construcție, cetatea cuprinde două pînze concentrice de ziduri înalte de piatră brută, de forme oarecum ovale, închizînd o curte centrală, în care se găsesc: o capelă și un puternic turn (donjon) de apărare. Turnul cunoscut azi sub numele de „Siegfried“ și capela, ambele însă în forme diferite de cele actuale, după cum se va vedea mai departe, împreună cu incinta interioară întărită cu un turn peste intrare și cu un al doilea turn aflat pe latura opusă, făceau parte din vechea reședință feudală, alcătuiind nucleul inițial al cetății (fig. 2).

Istoria Cîlnicului datează documentar din veacul al XIII-lea cînd printr-un act din 1267, în timpul domniei regelui Ungariei Bela al IV-lea, fiul său Ștefan, duce de Transilvania, dăruiește pămînturi lui Chil de Villa Calnuc. Atunci, probabil, a și fost ridicată reședința din Cîlnic în prima sa fază, fapt confirmat prin recente săpături arheologice.

În cursul veacului al XV-lea, în anul 1430, ultimul său stăpîn feudal Ioan de Vingard vinde proprietatea comunității țărănești locale, care execută în anii următori o serie de modificări în scopul amenajării reședinței feudale fortificate, într-o cetate de refugiu pentru întreaga populație. Atunci a fost dublată incinta cu un al doilea zid construit pe escarpa șanțului de apărare inițial, care a fost umplut, amenajîndu-se o curte între ziduri, nivelată la o înălțime de peste 1,50 m față de nivelul exterior și întreruptă în dreptul porții printr-o barbacană apărînd intrarea. În partea mai vulnerabilă dinspre est, noua curtină

2. Planul cetății.

2. Plan de la citadelle.

a fost întărită cu un bastion de formă semicirculară. În aceeași fază de prefaceri se înscriu lucrările de modificare a turnului locuință, în turn donjon de apărare, prin supraînălțarea sa cu încă două nivele și micșorarea ferestrelor transformate în metereze. Tot atunci, probabil, a fost refăcută și capela în formele actuale. Ulterior, în veacul al XVI-lea s-au construit — după obiceiul vremii — acel rînd de încăperi cu etaj alipite zidului din incintă interior, înșirate de jur împrejurul curții și prevăzute cu metereze de tragere, atît de caracteristic la numeroasele biserici cetăți, ridicate atunci în Transilvania. Ultima fază de construcție, apare în veacul al XVIII-lea și la începutul veacului următor, cuprinzînd cîteva clădiri azi dispărute, printre care și locuința cu etaj alipită în fața capelei și dărîmată în cursul actualelor lucrări (fig. 3).

Cetatea este apoi părăsită și ajunge treptat în starea de ruină în care se prezenta în 1962 la începerea restaurării, cu incinta exterioară pe jumătate prăbușită și amenințată cu răsturnarea din cauza împingerii pămîntului din spate, cu incinta interioară dislocată în părțile superioare (fig. 4), cu majoritatea clădirilor alipite dispărute și cu turnul donjon grav avariat de cutremurul din 1940. Din cauza progresării procesului de ruinare a fost pornită o acțiune de stricte reparații și consolidări, urmărind menținerea pe viitor a zidurilor în formele prezente, fără nici o încercare de întregire sau reconstituire. După cum se întîmplă însă totdeauna la asemenea obiective inițiate cu scopuri modeste și limitate, lucrările o dată începute și zidăria cercetată, au

3. Locuința din fața capelei.
3. Logement accolé à la chapelle.

4. Incinta interioară înainte de restaurare.

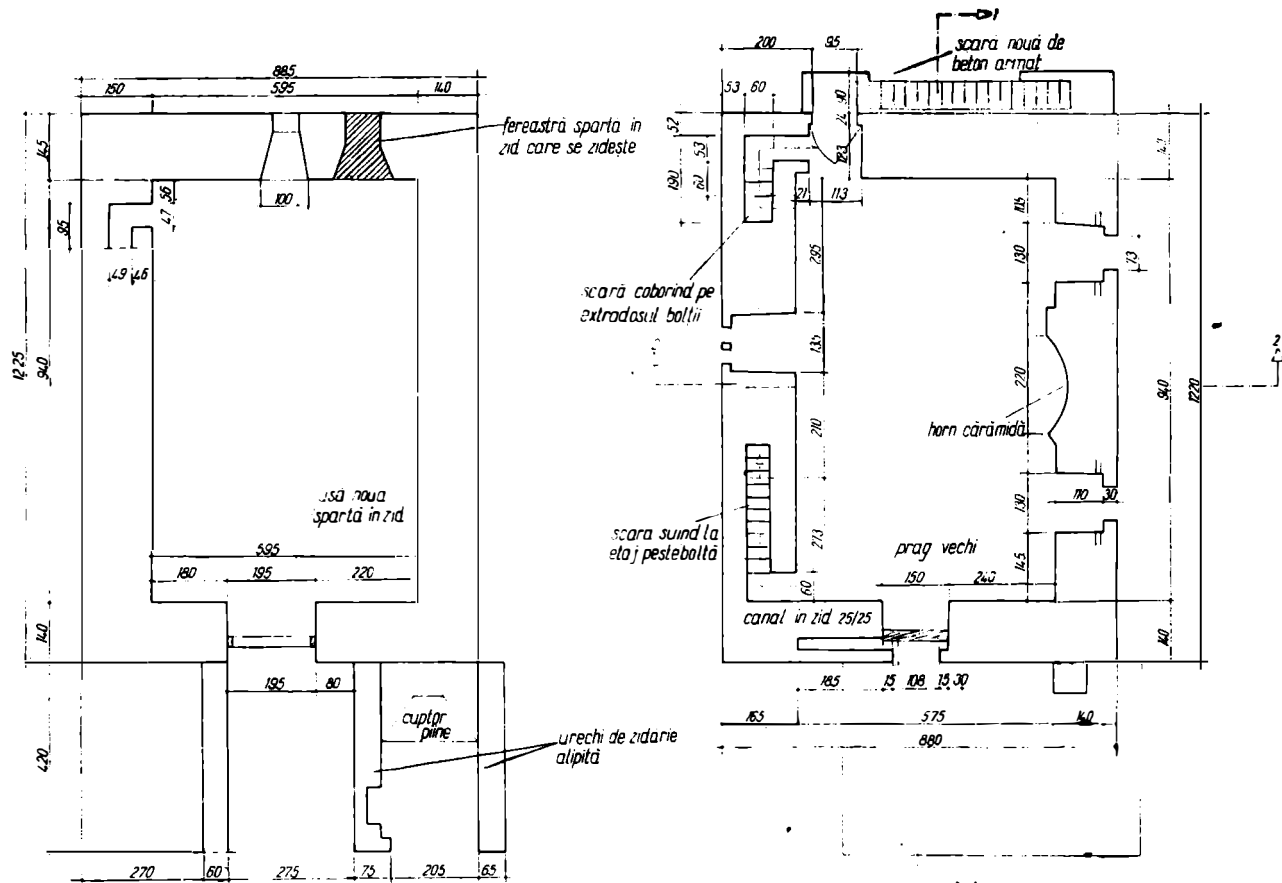
4. *L'enceinte intérieure avant la restauration.*

apărut o serie de aspecte noi ce nu puteau fi prevăzute dinainte, care au împins volumul intervențiilor de la simplu la dublu.

Se vor expune mai departe câteva din problemele apărute și felul cum au fost rezolvate la diferitele corpuri de clădiri, precum și descoperirile făcute pe parcurs. Se vor arăta de asemenea în concluzii rezultatele obținute prin cercetările și săpăturile arheologice efectuate, care au adus unele precizări asupra vechimii monumentului.

Turnul Siegfried (fig. 5 și 6), de plan dreptunghiular, cu ziduri de aproape 1 m grosime, ridicate pe 20 m înălțime, cuprinde o pivniță cu boltă semicilindrică de piatră, legată cu exteriorul printr-o ușă spartă ulterior și o încăpere la etaj, accesibilă prin scări exterioare azi dispărute, care păstrează încă timpanele laterale ale unei bolți prăbușite, identică cu prima. Deasupra se mai văd grinzile unor foste planșee de lemn ridicate pe alte patru etaje. Un acoperiș în patru ape, cu învelitoare de țiglă, se înalță cu încă 7 m peste nivelul cornișei.

Nivelul superior al turnului în prima fază de construcție apare în mod vizibil în interior, determinat prin urmele tronconice ale hornului unui fost cămin, rămasă încastrată în zidărie, care se ridică îngustându-se pînă la un anumit nivel, corespunzător unei retrageri a zidăriei în fațade. Această primă

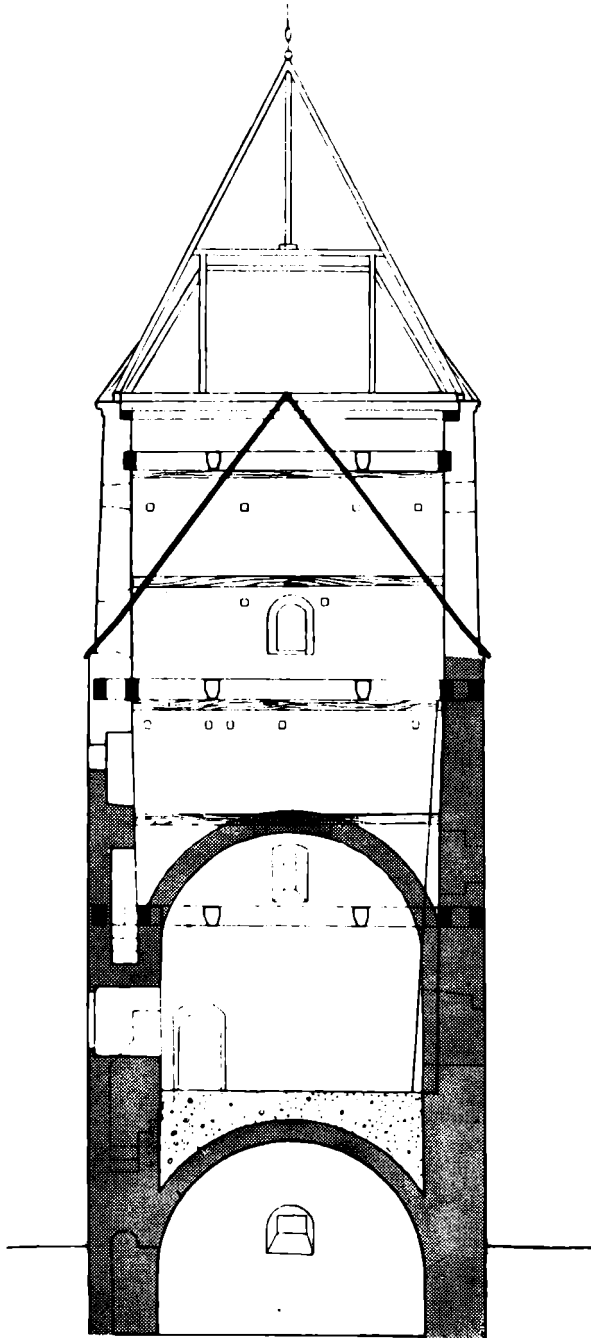

PLAN PIVNIȚĂ

PLAN ETAJ

5. Turnul Siegfried, plan pivniță și plan etaj.

5. La tour Siegfried, plans.

—Turnul Siegfried în etapa inițială

6. Turnul Siegfried, secțiune.

6. *La tour Siegfried, coupe.*
<https://biblioteca-digitala.ro>

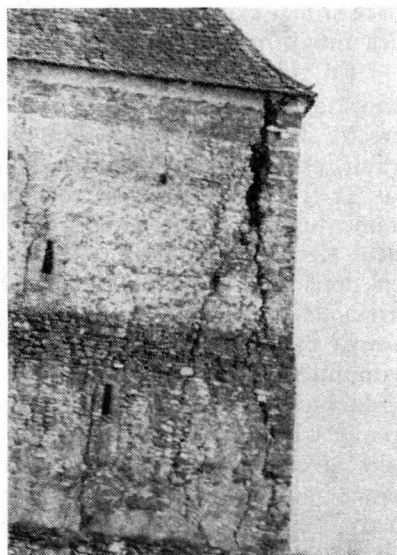
construcție cuprindea deci cele două încăperi boltite inferioare, adică pivnița pentru alimente și sala mare, deasupra căruia se mai găsea un etaj neboltit pentru locuințe. Sala primului etaj, pe lângă cele două uși exterioare zăvorâte cu druguri de lemn alunecînd în grosimea zidului și accesibile probabil prin scări mobile de lemn, mai avea și un rînd de ferestre de dimensiuni destul de mari, împodobite cu ancadrame profilate de piatră, prevăzute cu trafor treflat și colonetă mediană, din care unul este păstrat încă „in situ” pe latura nord (fig. 7). Deși lucrute rudimentar, prezența acestor elemente ne arată totuși o preocupare de finisaj, oarecum necorespunzătoare unui turn de apărare și confirmă folosirea inițială a clădirii ca locuință.

La începerea lucrărilor, turnul se găsea în foarte proastă stare, cu zidurile brăzdate de multiple și periculoase crăpături (fig. 8). Cu toate că nu afectaseră fundațiile, numărul și gradul lor de importanță, străbătînd toată grosimea zidăriei și ajungînd pe alocuri pînă la 20 cm deschidere în dreptul cornișei, arătau starea îngrijorătoare a construcției. Singurele elemente de legătură menținînd stabilitatea celor patru pereți, rămași nețesuți între ei la colțuri pe toată înălțimea lor, rămîneau doar grinzile de lemn ale fostelor planșee, încă păstrate în zidărie în dreptul etajelor dispărute.

7. Turnul Siegfried, ancadrament de fereastră.

7. *La tour Siegfried, encadrement de fenêtre.*

8. Turnul Siegfried, crăpături în colțul de sud-vest.

8. *La tour Siegfried, crevasses dans l'angle sud-ouest.*

Soluția de consolidare a constat în prevederea unor centuri de beton armat înscrise în grosimea zidăriei la trei nivele, pe ambele fețe ale zidăriei (la interior și exterior), în șanțuri create prin spargerea zidăriei.

Șanțul pentru centura exterioară a fost săpat cu 10 cm mai adânc pentru a permite montarea unui placaj de piatră identică cu cea a zidăriei turnului, care să mascheze, conform cerințelor arhitecturale, elementul de consolidare.

Rolul acestor centuri este de a lega zidăria turnului în mod analog cu cercurile unor butoaie. Dat fiind forma lor dreptunghiulară în plan, efectul de încovoiere care apare în lungul fiecărei laturi a trebuit să fie preluat printr-o rețea de grinzi orizontale, plasată la nivelul fiecărui inel de centură¹.

Nu vom insista mai mult asupra acestei consolidări prin centuri și grătare de grinzi de beton armat aparente. Vom arăta, însă, că scopul urmărit prin această soluție, care a dat multe greutate în execuție și care a fost preferată unei consolidări normale prin planșee de beton armat, a fost dorința de a menține pe cât posibil aspectul impresionant al clădirii în interior, cu șarpanta, grinzile de lemn suprapuse și urmele diferitelor prefaceri ale pereților, prinse laolaltă dintr-o singură privire pe toată înălțimea lor. O asemenea soluție, lăsînd liberă posibilitatea cercetărilor în ansamblu a tuturor etapelor de construcție și păstrînd totodată aspectul romanic al ruinei, a fost socotită mai interesantă pentru vizitatori, mai apropiată de principiile restaurării științifice și mai evocatoare, în ciuda grinzilor de beton armat aparente care împiedică într-o oarecare măsură obținerea efectului dorit.

Cu ocazia lucrărilor de consolidare au fost făcute și cîteva sondaje de natură arheologică. Astfel, a fost înlăturată zidăria ce închidea nișele celor trei ferestre la primul etaj, degajîndu-se vechile goluri arcuite. După cum s-a arătat, este probabil că și cele două ferestre de pe fațada sud, încadrînd căminul, să fi avut și ele chenare și colonetă mediană de piatră, similare cu ancadramentul păstrat în zidărie pe fațada nord, care constituia pînă acum singurul element de datare a turnului. Au fost de asemenea degajate de moloz cele două galerii suprapuse prevăzute în grosimea zidăriei în colțul de sud-est. Prima, la nivelul pardoselii pivniței, se oprește după circa 1 m și nu pare să niergă mai departe. Cea de-a doua coboară pe trepte de piatră de la nivelul primului etaj și cotește spre vest, fiind și ea închisă cu zidărie. Este probabil că ducea spre o ascunzătoare amenajată în spațiul gol dintre extradossalul bolții pivniței și grinzile planșeului etajului, spațiu azi umplut cu moloz. Actualul acces la etaj a fost asigurat printr-o scară de beton armat cu înfățișare modernă, punînd în evidență intenția de a nu înfăptui reconstituirea scării originale, ce probabil, după cum s-a mai spus, nu a existat decît sub forma unei scări mobile de lemn.

¹ Problema consolidării turnului Siegfried a fost tratată pe larg de inginerii *Pavellescu C.* și *Barbu Th.*, fiind publicată sub titlul: **Soluții constructive aplicate la restaurarea monumentelor istorice**, în volumul „Sesiunea științifică a Direcției Monumentelor Istorice, ianuarie 1963”, p. 105—106.

Capela

Descoperirile făcute la această clădire, în cursul executării simplelor reparații prevăzute, au fost pe cât de neașteptate, pe atât de interesante (fig. 9, 10, 11 a și 11 b).

Înainte de începerea lucrărilor, capela părea a fi un monument fără elemente valoroase, în afară de ancadramentul de piatră în arc ușor frînt al ușii de intrare și de cafasul de lemn din veacul al XIX-lea, cu panouri pictate, frumos exemplar de artă populară a regiunii.

Treptat, însă, au apărut următoarele surprize:

1. Cele două ferestre înalte în arc frînt din peretele sud al navei s-au dovedit a fi de dată mai recentă, înlocuind trei ferestre mai vechi de format dreptunghiular, ușor arcuite în partea superioară. O fereastră de același tip a fost găsită și redeschisă pe latura vest.

2. Sub acest rînd de ferestre, în partea inferioară a pereților și la mică înălțime peste nivelul pardoselii, s-a descoperit un al doilea rînd de ferestre de formatul metrezelor de tragere, cîte trei pe fiecare latură a navei, dovedind o preocupare de apărare similară cu acțiunea de întărire a așezării din cursul veacului al XV-lea.

9. Capela.

9. La chapelle.

10. Portalul capelei.

10. Portail de la chapelle.

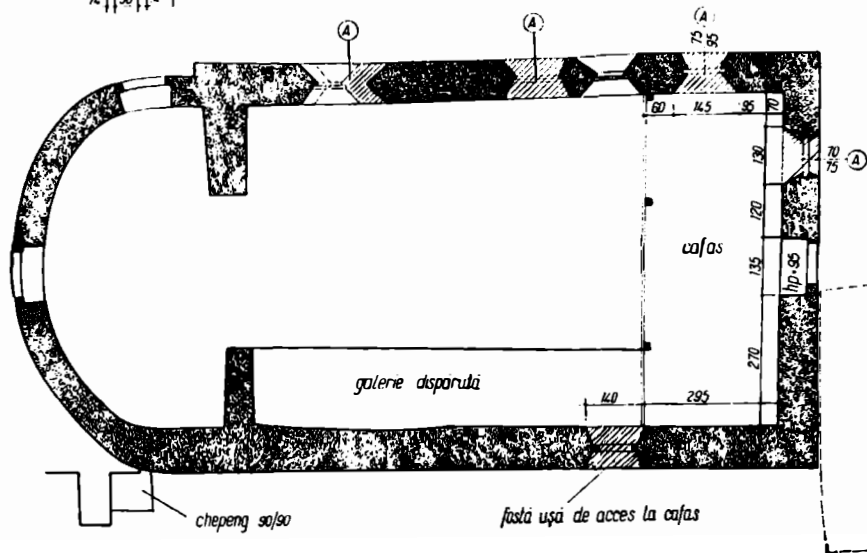
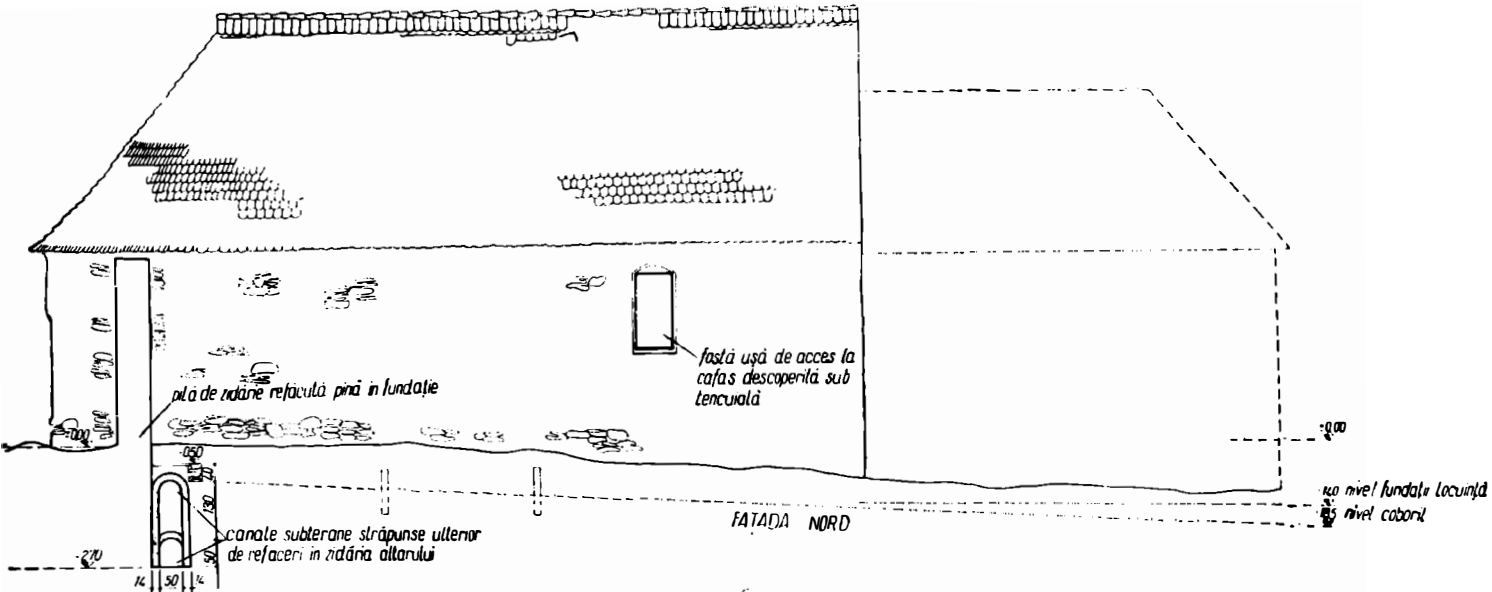
3. La 50 cm sub nivelul dușumelei s-au regăsit fragmente dintr-o veche pardoseală de cărămizi așezate pe lat, formînd un desen de fîșii alternativ înclinat în direcții opuse la 45° , precum și o treaptă de piatră între navă și altar.

4. În colțul de sud-est al navei, pe peretele arcului triumfal, au apărut sub tencuială două fragmente de picturi suprapuse, pe o suprafață de aproape 1 m^2 . Cea mai veche formînd primul strat, mărginită de un motiv decorativ, reprezintă crupa unui cal în galop și este executată în siluetă simplă cu trăsătură groasă neagră pe fond alb. Cea de-a doua, aplicată peste prima, figurează capul și o parte din bustul unui Christ cu nimb circular zgîriat în tencuială. Deși coloritul este șters, pictura este de foarte bună calitate. O cercetare a acestor fragmente de către specialiști se impune, studiul celor două picturi putînd desigur ajuta la datarea clădirii.

5. În legătură cu datarea, s-a mai obținut încă alt element interesant, prin săpătura arheologică executată în vederea lămuririi traseului de formă incertă a absidei altarului. S-a constatat că există o fundație mai veche de plan dreptunghiular, sub peretele semicircular actual, a cărei vechime a putut fi stabilită cu certitudine ca fiind de la sfîrșitul veacului al XIII-lea, datorită unor monezi găsite în săpătură, emise sub domnia lui Bela al IV-lea și Ștefan al V-lea.

Zidurile de incintă

Respectîndu-se tendința de a se restrînge lucrările la strictul necesar, se prevăzuse în proiect o acțiune limitată de desfacere și refacere a zidăriei, în părțile superioare degradate de acțiunea ploilor și înghețului, menținîndu-se formele ruinate existente. În anumite cazuri, însă, lucrările efectuate au depășit mult prevederile inițiale. Astfel, incinta interioară pe latura de nord-est, de peste 7 m înălțime, a trebuit să primească o consolidare specială din cauza unei înclinări spre exterior de aproape 50 cm în punctul maxim. Soluția executată cu centuri de beton armat încastrate în zidărie și trei puternici contraforți exteriori de beton armat aparent (fig. 12) a fost de altfel destul de viu criticată după realizarea lucrării ca fiind un element nou, deformînd caracterul arhitecturii de piatră a monumentului. În ce privește incinta exterioară, ea a

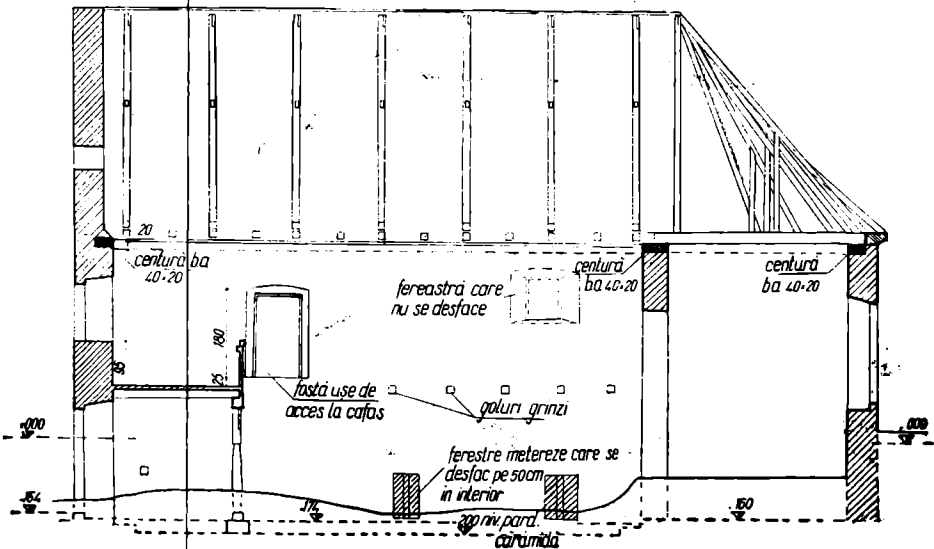
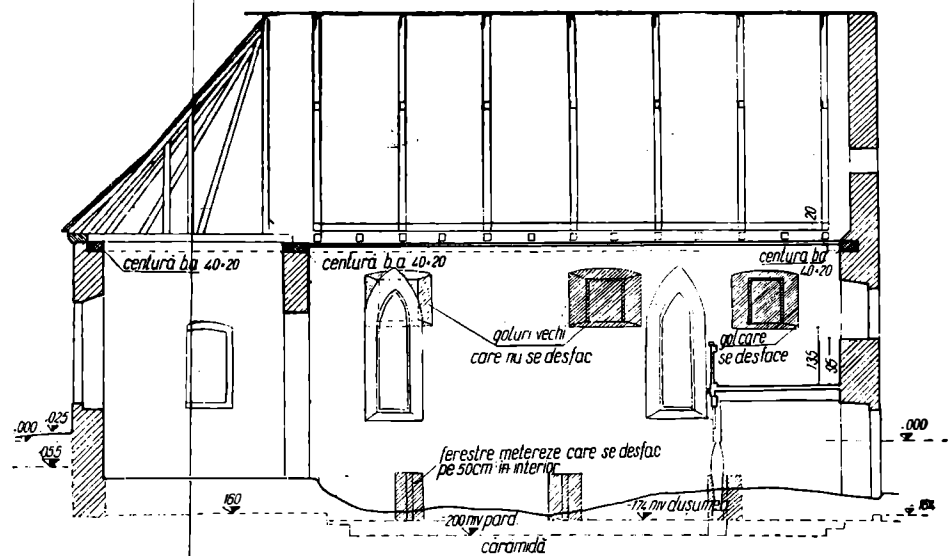

A ferestre vechi astupate descoperite sub tencuială relevat locuțării de arhitectura verificat și com-plectat

casa anexă propusă spre dăminare

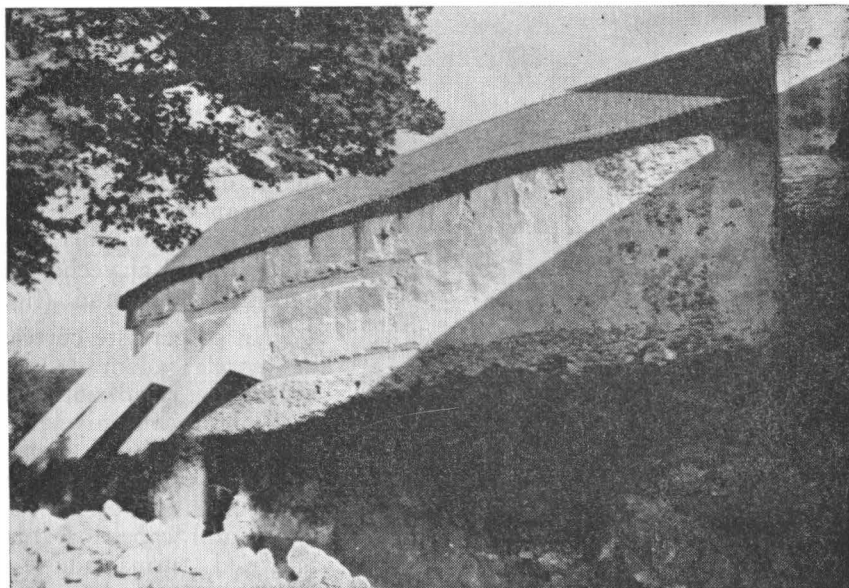
11 a. Capela. Fațadă nord, plan.

11 a. Plan et façade nord de la chapelle.

11 b. Capela. Secțiuni longitudinale.

11 b. Coupes longitudinales de la chapelle.

12. Incinta interioară după restaurare: latura nord-vest. Contraforturi de beton armat.

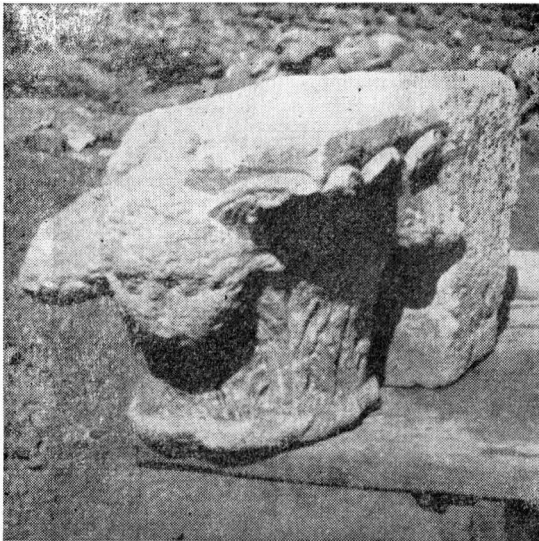
12. L'enceinte intérieure après restauration, côté nord-est. Contreforts de béton armé.

trebuit pur și simplu, pe aproape jumătate din perimetru pe latura est, să fie dată la pământ pînă la adîncul temeliiilor și să fie refăcută, din cauza unei accentuate tendințe de răsturnare constatată pînă la talpa fundației care a fost găsită înclinată spre exterior. Evident, s-ar fi putut renunța la orice consolidare, lăsîndu-se nestînjnit în continuare procesul de lentă distrugere a zidăriei. S-a considerat, însă, că această treptată dispariție a curții exterioare, știrbind aspectul unitar al cetății păstrat încă și astăzi, ar fi reprezentat o greșală depășind vina prezentării unui zid refăcut din nou, sub eticheta de zidărie veche.

Este cazul, pentru aceia care vor vizita monumentul, să semnalăm un amănunt ce trece de obicei neobservat. Pe fața curții exterioare, la circa 5 m în dreapta porții de intrare, se găsește încastrat la partea superioară a zidăriei un cap de femeie executat în piatră, cu trăsăturile roase de vreme și abia vizibile, socotit de către localnici ca fiind capul împărătesei Maria Tereza.

Casa anexă și nivelarea curții interioare

În scopul degajării fațadei capelei, ascunsă de o construcție cu etaj datînd de la începutul veacului al XIX-lea, a fost aprobată dărîmarea acestei clădiri, fără valoare deosebită, amenajîndu-se o nouă locuință în cuprinsul cămărilor aflate lîngă turnul intrării. De pe urma dărîmării au fost recuperate o serie de

13. Capitel romanic.
13. *Chapiteau roman.*

blocuri de piatră de talie, printre care fragmentele ancadramentelor de ferestre menționate mai sus și provenind desigur de la turn, cât și un foarte interesant capitel romanic decorat cu croșete și un mic cap omenesc, ce făcea parte dintr-un portal romanic, probabil al vechii biserici parohiale a satului (fig. 13).

În ce privește curtea, față de marele volum de săpături necesar în cazul unei coborâri totale la vechile nivele și pentru a nu sacrifica copacii și vegetația existentă, s-a executat numai o coborâre parțială în dreptul capelei și turnului Siegfried urmărindu-se totodată asigurarea scurgerii apei de ploaie spre exterior.

În încheierea prezentării subiectelor mai interesante desprinse din opera de restaurare a cetății din Cîlnic, vom arăta în câteva cuvinte rezultatele obținute prin cercetările arheologice efectuate. Trebuie însă subliniat de la început că nu s-a putut lămuri definitiv problema datării precise a tuturor clădirilor, săpăturile efectuate neurmărind această problemă decât în limita admisă de lucrările necesare consolidării.

Secțiunile și cercetările arheologice făcute pentru prinderea legăturii stratigrafice a clădirilor au arătat în mod precis că zidul incintei interioare, fundațiile dreptunghiulare ale absidei capelei aflate sub pereții semicirculari actuali și turnul Siegfried în părțile sale inferioare, datează din a doua jumătate a veacului al XIII-lea. Au mai arătat, de asemenea, că incinta exterioară a fost ridicată pe escarpa unui fost șanț de apărare a cetății existând în prima fază, precum și faptul că încăperile cu etaj alipite incintei interioare nu au o vechime mai mare decât veacul al XVI-lea.

Pe baza acestor date precise și pe studiul elementelor de arhitectură ale clădirilor se pot face în continuare următoarele presupuneri:

După 1430, când reședința feudală a trecut în posesiunea comunității, sub influența acțiunii generale de fortificare desfășurată atunci în Transilvania din cauza pericolului turcesc, au fost efectuate în cursul veacului al XV-lea lucrările de transformare a turnului locuință, în turn de apărare și refacerea capelei cu ziduri prevăzute cu metereze. Lucrările de întărire a cetății au fost apoi completate în cursul veacului al XVI-lea, prin dublarea incintei, construirea

barbacanei în fața intrării și ridicarea cămărilor interioare cu etaj. Acestea ar fi în linii mari etapele de dezvoltare istorică a cetății.

În starea actuală, zidurile ruinate ale curtinelor cu paramentele de piatră brută lipsite de tencuiala inițială, curțile interioare denivelate și acoperite cu iarbă, copacii crescuți între cele două incinte și starea de singurătate în care se găsește contribuie toate împreună să creeze acea atmosferă evocatoare și plină de farmec comună tuturor acestor cetăți părăsite de viață, pe care natura și-a repus stăpînirea.

Respectarea și menținerea acestei înfățișări, în măsura posibilului față de necesitățile tehnice impuse de executarea unor temeinice consolidări, a fost scopul principal urmărit de prezenta restaurare.

LA CITADELLE PAYSANNE DE CÎLNIC

(Résumé)

Ce monument, situé au milieu du village, ancienne résidence seigneuriale du XIIIe siècle, devenue au XVe siècle la propriété de la commune, qui l'a agrandie, a fait l'objet, ces dernières années, de travaux de consolidation. L'étude comprend un bref aperçu historique, suivi de la présentation des principaux problèmes de restauration qui se sont posés pour les différents éléments de l'ensemble.

La tour Siegfried a été consolidée par des éléments en béton armé, sans réfection des planchers. Outre différentes réparations, la chapelle a fait l'objet de recherches archéologiques, dont les résultats ont été mis à profit par les restaurateurs. Les deux murs d'enceinte ont été consolidés dans leur situation actuelle de ruines, à l'exception d'une portion entière qui a dû être démolie et reconstruite intégralement. Le niveau de la cour intérieure a été partiellement rabaisé, en vue du dégagement de la tour et de la chapelle.

Les fouilles archéologiques ont fourni des données permettant de préciser la date de la construction.

BIBLIOGRAFIE

- Halavats, G. Kelnek vára (în Arheologiai Értesítő, u.f., XXVII, 1907, Budapesta, p. 205).*
Horedt, K. Zur Siebenbürgischen Burgenforschung Süd-Ost forschungen, VI, 1941, München, p. 606.
Horwath, W. Siebenbürgischen-Sächsische Kirchenbürgen, Sibiu, 1940, p. 117.
Lászlo, G. Magyarországi Várépítészeti, Budapesta, 1955, p. 214.
Ionescu, Gr. Istoria arhitecturii în România, I, București, 1963, p. 195.
Vătăjianu, V. Istoria artei feudale în țările române, București, 1959, I, p. 17.
Velescu, O. Cetăți țărănești din Transilvania, București, 1964, p. 24.

ISTORICUL ȘI RESTAURAREA BISERICII FOSTEI MĂNĂSTIRI COTMEANA

*Radu Greceanu
Engenia Greceanu*

I. PROBLEMA DATĂRII MONUMENTULUI

Stabilirea cu oarecare precizie a datei la care a fost zidită biserica din Cotmeana, singurul element rămas din fostul complex mănăstiresc, se izbește de greutăți însemnate. Dacă parcurgem literatura istorică a ultimului veac vom găsi cele mai diferite ipoteze, a căror limite de datare se desfășoară între sfârșitul secolului al XIII-lea și domnia lui Mircea cel Bătrîn. Cauza acestei nesigurante este desigur lipsa unor informații precise, sărăcia izvoarelor și caracterul contradictoriu al știrilor care au parvenit pînă la noi.

Vom căuta în cele ce urmează să arătăm cît mai sistematic care sînt aceste izvoare, valoarea pe care o putem acorda fiecăruia, teoriile emise pînă acum în acest domeniu și, în concluzie, care ar fi după noi datarea probabilă, căci din nefericire trebuie să ne mulțumim cu presupuneri.

PREZENTAREA IZVOARELOR

A. IZVOARELE EPIGRAFICE

Inscripțiile de la mănăstirea Cotmeana care ne-ar putea lămuri asupra începuturilor ei sînt în număr de două și au caracter diferit:

a) Pisania veche a bisericii nu s-a păstrat. Pisania care există astăzi între pronaos și naos a fost așezată în timpul lui Constantin Brîncoveanu, cu ocazia lucrărilor de restaurare executate.

Iată textul ei:

+ Cu ajutoriul lui Dumnezeu, întru lauda prăznuirii blagoveașteniei prea curatei, pururea fecioarei Maria, s-au înălțat din temelie aciastă sfântă besearică de creștinul domnul Țării Rumânești Io Mircea Voivod, la leat 6897. Si ne avându podoabă sfânta besearică s-au nevoit smeritul igumen chir Partenie ermonah coziian de o au înfrumusețat cu tămplele, cu icoane și cu ferestrele, și cu ușa pi căte să văd înoite dintru osteneala lui și a celor ce s-au îndurat, în zilele lui Io Constandin Basarab Voevod, fiind mitropolit chir Antim. Meseța Avgust nouă zile văleat 7219 (1711).

Văleatul 6897 nu este transformat în ani ai erei noastre, așa cum figurează în textul redat de Tocilescu¹ și deci nu se poate spune neapărat că ar cores-

¹ *Tocilescu, Gr., Raporturi asupra cîtorva mănăstiri, schituri și biserici din țară*. Extras din Analele Academiei Române, seria II, t. VIII, secția II. Memorii și notițe, București, 1887, p. 77.

punde cu 1389, fapt din cauza căruia data a fost respinsă pînă acum de istorici ¹, căci poate corespunde și cu 1388. Dar și în acest caz hrisovul de închinare al lui Mircea cel Bătrîn către Cozia, datat 1388 mai 20, este anterior datei la care ar corespunde pisană (1 sept.—31 dec. 1388). Rezultă că data din pisană actuală este îndoielnică, privind poate unele completări ulterioare.

b) Cel mai vechi clopot al mănăstirii purta următoarea inscripție: „În zilele binecredinciosului domn Ió Dan Voevod, a făcut acest clopot jupanul Dragomir, fiul egumenului Dragomir, în anul 6893, indiction 8“ (1385)².

La ora actuală acest clopot nu se mai găsește la mănăstire, cel existent fiind returnat și avînd o inscripție indescifrabilă, fapt constatat și de C. Bobulescu³. Totuși el reprezintă o indicație precisă de datare „ante quem“.

B. IZVOARELE DOCUMENTARE

Deși sînt mai numeroase, nu mai avem nici unul din epoca zidirii monumentului, care să spună clar ceea ce am dori să știm: cine și cînd a construit biserica din Cotmeana. Iată în ordine cronologică documentele de bază care ne stau la dispoziție:

a) În manuscrisul 357 al mănăstirii Cotmeana, de la Arhivele Statului, la sfîrșit, am găsit copiat titlușul lui Mircea cel Bătrîn, urmat de data documentului: 6801 (1293). Data este evident greșită. Textul este precedat de următoarea notă:

„Titlușul răposatului întru fericire Io Mircea Voievod ce s-au numit el ctitorul sfintei mănăstiri Coziei și al Codmenei; carele s-au găsit la un hrisov al sfintei mănăstiri Coziei de peste Olt, de dumnealui stolnicul Costandin Băleanul, la anul 1776, noiembrie 10“⁴. Astăzi acest document nu mai există.

¹ Panaitescu, P. P., *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 159—160 și Giurescu, C. C., *Istoria Românilor*, I, ed. V, București, 1946, p. 487.

² Inscriptia a fost publicată de B. P. Hașden după un decalc al lui Al. Odobescu, în *Istoria Critică a Românilor*, I, București, 1875, p. 128. Vezi și: *Nicolaescu Stoica, Cercetări arheologice. Străvechile clopote ale mănăstirilor Codmeana și Cozia din timpul lui Dan Voevod și Mircea Voevod*, București, f. a.

³ Iată ce spune C. Bobulescu în *Candela de la temeliea bisericii din Cotmeana* (Anuarul C.M.I., 1942, p. 130):

„Nu sîntem siguri de existența acestui clopot cum și de cetirea inscripției lui, cu toată autoritatea lui Hajdău și Odobescu. Și îndoielile ne vin de acolo: dacă clopotul se află și astăzi în clopotnița Codmenei, el este așezat la o așa înălțime și cu o inscripție peste puțină de a fi cetită, cu toate silințele noastre de a decalchia cît mai bine, probabil literale fiind inversate la turnare. Și atunci, toate aceste greutăți ne fac a presupune existența unui alt clopot, luat poate de nemți în războiul din 1916—1918, care va fi avut inscripția așa de clară, cetită de Hajdău și Odobescu.“

⁴ Vezi și condica ms. 209 a mănăstirii Cozia (Arhivele Statului), f. 6. Acest titluș este datat (1386—1418) de A. Sacerdoțeanu în: *Indice cronologic nr. 11 — Cozia* (Arhivele Statului), doc. nr. 1. Informația se găsește citată, în formă puțin diferită și în *Andronescu, M., Repertoriul documentelor Țării Românești*, publicate pînă azi, I, 1290—1508, București, 1937, nr. 30.

b) Primul document în care întâlnim numele mănăstirii Cotmeana este hrisovul lui Mircea cel Bătrîn din 1388 (6896), mai 20, (al doilea cu această dată după E. Lăzărescu și P. P. Panaitescu, dar singurul admis astăzi cu această datare; D.R.H. B. Ț. Rom., vol. I, Buc. 1966, p. 25, nr. 9). Iată partea care ne interesează:

„ De aceia am binevoit domnia mea să ridic din temelie o mănăstire în numele sfintei și de viață începătoare și nedespărțitei Treimi, nezidită dumnezeire, prin care împărații împărătesc și domnesc domnii și prin care trăim și ne mișcăm și sîntem, la locul numit Călimănești pe Olt, care a fost mai înainte satul boierului domniei mele Nan Udobă. Pe care cu dragoste și cu multă osîrdie, după voia domniei mele l-a închinat mai sus zisei mănăstiri. A adăugat și domnia mea cîte sînt de nevoie călugărilor ce trăiesc în acel locaș pentru hrană și îmbrăcăminte: satul pe Olt care a fost mai înainte al lui Cazan, numit Orleștii și al doilea sat pe Cricov, care a fost mai înainte al lui Stoian Hargaș. Am mai adăugat și o moară în hotarul Piteștilor. Încă și la moartea sa, jupînul Stanciu Turcul a dat satul numit Crușia ca să fie al mănăstirii. A mai închinat și alt boier al domniei mele, Stanciu Bancov o bucată de moșie la Argeș, pe care a cumpărat-o de la Stefu, precum și cu vii și aceasta după voia domniei mele. Și alt loc tot acolo, pe care l-a dăruit Dude după voia lui Dan voievod; încă și o moșie tot acolo împreună cu locul lui Dude, din hotarul lui Stanciu Vranin, pe care a dăruit-o fratele său Vlad și vie pe aceeași parte în patru locuri: una în hotarul Călimăneștilor și două bucăți din hotarul lui Voico și a doua în hotarul lui Stanislav Oreav și moara la Rîmnic pe care a dăruit-o Dan voievod și via tot acolo dăruită de jupîn Buda, cu voia părintelui domniei mele, Radul voievod și curtea pe locul Hinăteștilor pe care a dăruit-o bisericii Tatul (.)

Pe lângă aceasta a binevoit domnia mea ca mănăstirea Codmeana să fie supusă, cu toate ce se țin de ea, mănăstirii mai sus scrise, și de acolo să se cîrmuiască ”¹

Pentru moment ne vom mărgini să observăm că acest hrisov poate servi, ca și inscripția de pe clopotul cel vechi, la o datare „ante quem“.

c) În hrisovul lui Mircea cel Bătrîn din 1389 (6898) sept. 4 *Rîmnicu Vîlcea*, voievodul lărgeste hotarul mănăstirii Cozia în dauna unor boieri: Stanciu, Costea, Vîlcu, Albu și Radomir, care sînt despăgubiți cu satul Orlești,

„ care a fost mai înainte a mănăstirii Codmeana ”²

Rezultă de aici că înainte, cu un număr oarecare de ani, mănăstirea Cotmeana exista și era în posesia unor moșii. Încă o dovadă că biserica exista înainte de anii 1388—1389³.

¹ D.I.R. B. Ț. Rom., sec. XIII—XV (1247—1500), București, 1953, nr. 26, p. 42.

Panaitescu, P. P., *Documentele Țării Românești I (1369—1490)*, p. 47, nr. 8.

² D.I.R. B. Ț. Rom., sec. XIII—XV (1247—1500), București, 1953, nr. 28, p. 44.

³ Panaitescu, P. P., *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 159—160.

d) (1417—1418) Mihail Voievod (asociat) dăruiește mănăstirilor Cozia și Cotmeana 10 case de oameni la Tîrgoviște, scutite de dări. Aceste mănăstiri sînt indicate astfel:

„... prea cinstitelor și marilor mănăstiri ale părintelui domniei mele, și ale domniei mele, de la Cozia și de la Codmeana...”¹.

e) 1418 (6926), iunie 22, Tîrgoviște. Mihail Voievod întărește la moartea tatălui său toate daniile și privilegiile mănăstirilor Cozia și Cotmeana,

„... care sînt întemeiate de bunicul domniei mele și de părintele domniei mele, de la Cozia a sfinteii și de viață începătoare Troițe și a sfinteii blagoveštenii de la Codmeana...”².

Dacă din documentul anterior se poate înțelege nu numai că respectivele mănăstiri erau în stăpînirea tatălui său, dar și că ele fuseseră zidite de acesta, din cel de-al doilea par să reiasă alte concluzii. Acest din urmă hrisov reprezintă una din informațiile cheie despre întemeierea mănăstirii Cotmeana, însă redactarea textului este destul de sibilică, căci departe de a rezolva definitiv problema, așa cum afirmă E. Lăzărescu³, ea poate da naștere, și a dat, mai multor interpretări. Într-adevăr, știind că bunicul lui Mihail este Radu I, iar tatăl său este Mircea cel Bătrîn, următoarele variante par posibile:

1. Mănăstirile Cozia și Cotmeana sînt întemeiate de Radu I și terminate (sau refăcute) de Mircea⁴.

2. Mănăstirea Cozia este întemeiată de Radu I, iar Cotmeana de Mircea⁵.

3. Mănăstirea Cotmeana este întemeiată de Radu I, iar Cozia de Mircea (!)^{6, 7}.

După cum vedem s-au făcut toate permutațiile posibile.

Informații despre data întemeierii mănăstirii Cotmeana ne mai parvin și din secolul al XVII-lea. Astfel:

f) 1625 (7133) ian. 12, Tîrgoviște, mitropolitul Luca al Țării Românești întărește mănăstirii Cozia închinarea mănăstirii Cotmeana:

„... pentru că amîndouă [Cozia și Cotmeana] sînt făcute și zidite și miluite de cel de demult bătrîn și răposatul Io Mircea Marele Voievod cînd au fost cursul anilor 6800...”⁸.

¹ D.I.R. B. Ț. Rom., sec. XIII—XV (1247—1500), nr. 39, p. 55. Panaitescu, P. P., Documentele Țării Românești, I, nr. 29, p. 103. D.R.H. B. Ț. Rom. Vol. I, p. 82, doc. 39.

² D.I.R. B. T. Rom., sec. XIII—XV (1247—1500), nr. 56, p. 70. Panaitescu, P. P., Documentele Țării Românești, I, nr. 35, p. 114.

³ Lăzărescu, E., Recenzie la lucrarea prof. V. Vătășianu: Istoria artei feudale în țările române, I (în S.C.I.A., 1959/2, p. 292, nota 3).

⁴ Giurescu, C. C., Istoria Românilor, I, ed. V, București, 1946, p. 487.

⁵ Bobulescu, C., op. cit., p. 132.

⁶ Panaitescu, P. P., Mircea cel Bătrîn, București, 1944, p. 159—160.

⁷ Lăzărescu, E., Datarea zidirii Coziei (în S.C.I.A., 1962/1, p. 126—131).

⁸ D.I.R. B. Ț. Rom. sec. XVII, 4 (1621—1625), nr. 489, p. 473—474. (Vezi discuție în: Lăzărescu, E., op. cit., p. 292, nota 3).

În „*Documente privind Istoria României*“ publicate de Academia R.P.R., la locul respectiv se semnalează că la data zidirii lipsește cifra zecilor și unităților, pentru care se propune completarea cu 96, probabil în baza documentului anterior, hrisovul lui Alexandru Coconul Vvd., din 1625 (7133), ian. 10, care însă nu dă decât anul închinării Cotmenei la Cozia de către Mircea cel Bătrîn: 6896 (1388)¹. Credem deci că completarea este inexactă. În consecință, de aici, ca și din pisană brîncovenească, nu putem reține decât numele ctitorului.

Din secolul al XVIII-lea putem cita hrisovul din:

g) 1754 (7262) f. l. 11, *București*, prin care Mihail Cehan Racoviță Vvd. întărește mănăstirii Cozia închinarea mănăstirii Cotmeana.

„... de vreme ce sfânta și dumnezeiasca mănăstire Cozia unde se cinstește și se prăznuiește hramul sfintei și nedespărțitei Troițe, iaste zidită și înălțată de domnia sa răposatul și bătrînul Mircea Voievod, de care iaste zidită și mănăstirea Codmeana...“².

h) În manuscrisul nr. 357 al mănăstirii Cotmeana, de la Arhivele Statului, filele 4—5, se găsește predoslovia condicei scrisă înainte de 1790 noiembrie 17³ de arhimandritul Sofronie al mănăstirii Cozia (nepublicată). Ne vom permite să reproducem cea mai mare parte a predosloviei, căci în afară de faptul că a fost scrisă de o persoană care, pentru alcătuirea condicii, a cercetat toate hrisoavele existente la acea dată, ea ne explică absența documentelor privitoare la încheputurile mănăstirii, iar farmecul expunerii este deosebit.

„... Acelora dar, aleși ai lui Dumnezeu, care au fost în toate bune urmînd.

Cela ce întru sfînta odihnă s-au mutat cătră vecinicile lăcașuri, Io Mircea marele Voevod, pravoslavnicul domn al Țării Românești, s-au îndemnat de au ridicat din temelie pre sfînta mănăstire Cotmeana în sud Argeș, hramul bunei vestiri al prea sfîntei stăpânei noastre, născătoarea de Dumnezeu și prea fecioarei Mariei, și au săvîrșit-o împodobindu-o cu tot felul de cele ce sînt trebuincioase, cu moșii și cu vii, cu mori și cu țigani, și cu sate de rumăni, ca să fie de prisositor celor ce vor fi lăcuiitori într-acest sfînt lăcaș. Dar fiindcă această țară din ceputul ei, n-au avut statornicie în stăpîniri, ci din ceputul ei au fost în războaie și în răzmirițe, și au venit feliuri de feliuri de limbi streine necredincioase de au călcat pre dînsa, și de multe jafuri, de răutăți ce făcea într-această țară, de multe ori au rămas această mănăstire fără de lăcuiitori într-însa. Și pentru aceia rămăsese și la pustiire. Și într-acele vremi cele mai bune mile ce au avut s-au pierdut, pierzându-se și hrisoavele și cărțile domnilor. Altele au putrezit de vechimea anilor, altele de tot rupte.

¹ *Idem*, nr. 488, p. 471.

² Arhivele Statului, Mănăstirea Cotmeana, cop. ms. 357, f. 16 v—18 (cu data greșită 1751).

³ În *Indicele cronologic nr. 10* al Arhivelor Statului (mănăstirea Cotmeana), la nr. 174, predoslovia este datată 1790 nov. 18.

După aceia fratele nostru chir Climent ermonah, egumenul acestei sfinte mănăstiri, neputînd suferi atîta neorînduială în cărțile sfinte mănăstiri, m-au poftit ca să mă încarc eu cu această osteneală, fiindcă sînt slobod de alte slujbe ale mănăstirii, și să-i fac o condică și să strâng toate cărțile mănăstirii la un loc.

Deci eu, pentru cea întru domnul ce este întru noi, am primit ascultare și m-am nevoit și am tîlmăcit toate cărțile cum au fost slovenești, așijderea și cele rumănești. Și le-am scris și le-am adunat la un loc și am făcut această condică a sfinte mănăstiri Codmeana, carele iaste metoh sfinte mănăstiri Coziei. Deci tuturor de obște mă rog: cei ce vă veți întîmpla a ceti pre această carte și orice lucrul fără orînduială va fi, sau în greșirea tîlmăcirii, sau în scrisul celorlalte, îndreptați și nu ponosluiți, că a nu greși nu este cu puțință . . .” .

i) În sfîrșit, într-o versiune tîrzie din 1781, ne-a parvenit și pomelnicul mănăstirii Cotmeana ¹ care începe astfel:

Vladislav voievod

Radu voievod

Dan voievod

Mircea voievod

Cu toate că apariția lui Vladislav în fruntea listei ctitorilor nu poate fi coroborată cu nici o altă informație care ne-a parvenit, faptul merită să fie luat în seamă la stabilirea vechimei primei așezări a bisericii de care ne ocupăm.

C. IZVOARE NARATIVE

Izvoarele narrative pe care le avem la dispoziție sînt de origine internă. Ele datează de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și din secolul al XVIII-lea. Iată ce aflăm de exemplu în:

a) *Letopisețul Cantacuzinesc (anonim)*

„ . . . făcut-au [Mircea Vvd.] și sfînta mănăstire den Coziia și sfînta mănăstire Codmeana, cînd era văleatul 6891 (1383) . . .”².

Deși cronicarul vorbește de Mircea, anul indicat corespunde cu începutul domniei lui Dan I. Vom vedea mai tîrziu că această contrazicere este numai aparentă.

b) *Istoriile domnilor Țării Românești*, de Radu Popescu.

„ . . . În domnia lui [Mircea cel Bătrîn] doao mănăstiri au făcut: întîi Codmeana, după aceia Coziia, mai mare, mai tare, mai frumoasă și cu multe sate și țigani o au înzestrat”³.

Se poate reține de aici informația că mănăstirea Cotmeana ar data dinainte de Cozia și că a fost întemeiată de Mircea.

¹ *Tocilescu, Grigore, op. cit., p. 79.*

² *Cronicarii Munteni, I, E.P.L., București, 1961, p. 85.*

³ *Idem, p. 240.*

c) *Cronologia Tabelară a lui Dumitrache Medelnicerul*¹ indică următoarele la anul 6800:

„... Mircea Vvd., cel dintâi, sin Radu voievod, au zidit mănăstirea Cotmeana în Domnu, la leat 6800, după cum pisania mănăstirii arată și adeverează...”

Data de 6800 (=1292) este desigur greșită. La ce pisanie se referă cronicarul? Nu poate fi vorba de cea din 1711, în care așa ceva nu figurează. Să fi văzut oare pisania cea veche, care fusese înlocuită și era așa de deteriorată încât cifra zecilor și a unităților era ștearsă? E o întrebare la care pentru moment nu se poate răspunde. În orice caz este curios faptul că hrisovul mitropolitului Luca din 1625 (anterior cronicii cu mult) face aceeași eroare.

D. IZVOARE ARHEOLOGICE

Săpături arheologice nu s-au executat decât la sfârșitul anului 1956 sub forma unor sondaje în zona bisericii, de către un colectiv format din I. Barnea (responsabil), N. Constantinescu și D. V. Rosetti².

Cercetările au arătat că biserica a avut de la început abside laterale și că ele fac corp cu zidurile construcției inițiale. S-au descoperit fundațiile vechiului pronaos. Sondajele nu au scos însă la iveală elemente de datare certă. Cercetătorii din colectiv situează construcția înainte de venirea călugărului sîrb Nicodim (circa 1370), pe bază de analogie planimetrică.

Cum au fost interpretate izvoarele

După ce am văzut care sînt informațiile de care dispunem și ne-am putut da seama ce greu este să tragem o concluzie sigură și precisă, urmează să trecem în revistă atitudinea pe care au adoptat-o istoricii și cercetătorii noștri.

Unii, mai ales cei vechi, atribuie biserica lui Mircea cel Bătrîn, bazîndu-se în special de pisanie și pe hrisovul lui Mircea de închinare a Cotmeinei către mănăstirea Cozia. De această părere sînt B. P. Hașdeu³, Grigore Tocilescu⁴, P. V. Năsturel⁵, care mai adaugă ca ctitor și pe Mihail, fiul lui Mircea, conform tabloului votiv, N. Ghica Budești⁶, care indică anul 1389, N. Iorga și

¹ *Iorga, N., Operele lui Constantin Cantacuzino Stolnicul*, București, 1901, p. 19—40. Vezi discuții la: *Vătășianu, V., Contribuțiune la datarea bisericii mănăstirii Cotmeana* (în *Anuarul C.M.I., secția pentru Transilvania*, IV, 1932—38, p. 427) și *Lăzărescu, E., Data zidirii Coziei* (în *S.C.I.A.*, 1962/1, p. 107).

² *Barnea, I., N. Constantinescu, Sondajul de la mănăstirea Cotmeana* (în *Materiale și cercetări arheologice*, V, 1958, p. 665—670).

³ *Hașdeu, B. P., Istoria Critică a Românilor*, ed. 2, vol. I, București, 1874, p. 133.

⁴ *Tocilescu, Gr., op. cit.*

⁵ *Năsturel, P. V., Schitul Cotmeana Argeș* (în: *Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie*, XII, p. II, 1911, p. 281—285).

⁶ *Ghica-Budești, N., Evoluția arhitecturii în Muntenia*, I, (B.C.M.I., 1927, p. 17).

Gh. Balș¹, C. Bobulescu², care precizează și data: 1386—87, adăugînd că exista o biserică anterioară, construită din lemn.

În „*Scurtă istorie a artelor plastice în R.P.R.* I., Buc. 1957, p. 50—51 se indică data 1388, adăugîndu-se cu prudență că unii istorici atribuie zidirea mănăstirii Cotmeana lui Vladislav sau Radu I.

În ultimul timp istoricii noștri au părăsit ipoteza construirii din temelie de către Mircea cel Bătrîn, bazîndu-se pe inscripția de pe clopotul cel vechi și pe hrisovul lui Mihail Vvd., (fiul lui Mircea) din 1418 iunie 22. Astfel:

— C. C. Giurescu³, avînd în vedere că biserica exista în 1385 și că bunicul lui Mihail este Radu I, atribuie acestuia începerea bisericii, care a fost apoi terminată de Mircea cel Bătrîn. În ceea ce privește mănăstirea Cozia, el o consideră *refăcută* de Mircea.

— P. P. Panaitescu atribuie zidirea bisericii Cotmeana lui Radu I., poate chiar lui Vladislav. Este de părere că termenul de „părintele domniei mele” din hrisovul lui Mihail se referă numai la Cozia, așa încît Mircea cel Bătrîn nu a contribuit la construirea mănăstirii Cotmeana⁴.

— Grigore Ionescu atribuie de asemenea lui Radu I. începutul bisericii din Cotmeana (cca 1380), care este apoi terminată la începutul domniei lui Mircea cel Bătrîn (circa 1386)⁵.

— De curînd, E. Lăzărescu, cu ocazia cercetării problemei zidirii mănăstirii Cozia⁶, a ajuns la o serie de concluzii noi, dintre care unele interesează și problema datării mănăstirii Cotmeana. Acestea din urmă pot fi rezumate în felul următor:

Săpăturile arheologice executate în ultima vreme la „Cozia Veche” au arătat că ruinele datează din secolul al XVII-lea, iar din epoca ce ne interesează, adică sfîrșitul secolului XIV, nu există nici-un fel de construcție. De asemenea, sondajele făcute la Cozia nu au dat nici ele la iveală pînă acum urmele unei construcții anterioare lui Mircea.

Dacă lucrurile se prezintă sub acest aspect, cum rămîne atuncea cu hrisovul din 1388 mai 20, în care se afirmă că o serie de moșii au fost dăruite „după voia lui Dan Voievod” și „cu voia părintelui domniei mele Radul Voievod“?

Autorul este de părere că în prima parte a documentului de mai sus, moșiile întărite mănăstirii Cozia nu pot fi decît „zestrea” veche a mănăstirii Cotmeana, care este închinată acum mănăstirii Cozia și că deci textul trebuie interpretat în sensul că acele moșii au fost dăruite Cotmeanei anterior lui 1388,

¹ Iorga, N. și Balș, Gh., *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, p. 36.

² Bobulescu, C., *op. cit.*, p. 130.

³ Giurescu, C. C., *Istoria Românilor*, I, ed. V, București, 1946, p. 487.

⁴ Panaitescu, P. P., *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 159—160.

⁵ Ionescu, Grigore, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 143.

⁶ Lăzărescu, E., *Datarea zidirii Coziei* (în S.C.I.A., 1962/1, p. 126—131).

mergînd pînă pe vremea lui Dan I și Radu I lucru care ar corespunde și cu citorul mănăstirii Cotmeana indicat în hrisovul lui Mihail.

Drept exemplu concludent ni se dă cazul satului Orlești, care în adevăr, în hrisovul lui Mircea din 1389, sept. 4, este arătat că a aparținut mănăstirii Cotmeana.

Se adaugă că moșiile din prima parte a hrisovului din 1388 se situează pe o arie geografică a cărui centru este Cotmeana.

Mărturisim că în ciuda argumentației foarte strînse, dacă considerăm textul hrisovului din 1388 mai 20 mai rămîn unele puncte neclare în interpretarea dată. De exemplu, ordinea în care au fost redactate hotărîrile domnului. Era logic ca mai întîi să se închine mănăstirea Cotmeana către Cozia și apoi să se adauge trecerea moșiilor primei în stăpînirea celei de-a doua. Se pune întrebarea ce sens are acum termenul: „pe lîngă aceasta a binevoit...” și dacă moșiile nu intră și ele în noțiunea de „toate ale sale”.

Pe lîngă aceasta, din fraza de închinare „... mănăstirii mai sus scrise”, adică Cozia, reiese că în prima parte este vorba numai de Cozia, pe cînd conform interpretării de față în partea întîi la început este vorba de Cozia, iar mai pe urmă de Cotmeana.

O altă nelămurire: dacă în 1388 mai 20 satul Orlești este întărit mănăstirii Cozia, apare de neînțeles faptul că în 1389 sept. 4, atunci cînd este dăruit celor trei boieri, satul este dat ca aparținînd anterior mănăstirii Cotmeana. S-ar putea să fie vorba de părți diferite ale aceleiași moșii. De exemplu, în hrisovul din 1388 ar fi vorba de satul Orlești, partea lui Cazan.

Este interesant de asemenea faptul că moșia Seaca, pomenită în „primul hrisov din 1388 mai 20”, dar care în realitate este din anii [1402—1403] (care ar cuprinde moșii exclusiv ale Coziei), este trecută de arhimandritul Sofronie printre moșiile mănăstirii Cotmeana¹. Face și ea parte din vechea zestre, sau nu? Credem deci că problemele ridicate de aceste documente nu sînt definitiv rezolvate.

Spre deosebire de ceilalți istorici, V. Vătășianu² afirmă că biserica din Cotmeana datează de la sfîrșitul secolului al XIII-lea (1291—1292), bazîndu-se pe caracteristicile arhitectonice corespunzătoare acelei epoci, pe Cronologia Tabelară (ce fusese atribuită lui Radu Grecianu) și pe hrisovul mitropolitului Luca, cunoscut prin intermediul revistei *Biserica Ortodoxă Română*, X (1886), p. 669—672. Am arătat mai sus că data din Cronologia Tabelară este greșită iar data din hrisovul mitropolitului Luca este incompletă, lipsind zecile și unitățile.

¹ Manuscrisul 357 (Mănăstirea Cotmeana), Arhivele Statului.

² *Vătășianu, V., Contribuțiune la datarea bisericii mănăstirii Cotmeana* (în: Anuarul C.M.I., secția pentru Transilvania, IV, 1932—38, p. 415—427).

Istoria artei feudale în țările române, I, București, 1959, p. 135—136.

**Propunerea noastră de interpretare a izvoarelor
și concluziile cu privire la data
construirii bisericii din Cotmeana.**

Înainte de a merge mai departe, este necesar să facem un bilanț provizoriu cu privire la informațiile de care dispunem:

1. Cu toate că nu ne-a parvenit nici un document de la Mircea cel Bătrîn în care acesta să se intituleze ctitor al mănăstirii Cotmeana (știm din predoslovua arhimandritului Sofronie că majoritatea hrisoavelor vechi au fost distruse), cu excepția hrisovului lui Mihail Vvd., din 1418 (a cărui interpretare poate fi multiplă) și de pomelnicul mănăstirii, care ne-a parvenit sub forma unei versiuni târzii, *toate celelalte izvoare* indică pe Mircea ca ctitor al mănăstirii. Nu este exclus ca la 1776 să mai fi existat un hrisov, pe care l-a văzut stolnicul C. Băleanu, în care Mircea cel Bătrîn să se fi denumit „ctitorul sfintei mănăstiri Cozia și al Cotmenei“.

2. Indiferent de datele indicate în izvoarele existente, un lucru se știe precis: la 1385 biserica de la Cotmeana exista, dovadă că primește un clopot. Ne aflăm în cursul domniei lui Dan I (1383—1386).

3. Letopisețul Cantacuzinesc indicând drept ctitor pe Mircea, precizează data 1383 (sfârșitul domniei lui Radu I sau începutul domniei lui Dan I)

4. În cronica lui Radu Popescu se arată că mănăstirea Cotmeana a fost construită de Mircea înainte de Cozia.

5. Din cele trei posibilități de interpretare ale hrisovului lui Mihail I din 22 iunie 1418, singura care nu contrazice stadiul actual al cunoștințelor este cea de-a treia. Într-adevăr, teoria „Cozia Vechi“ nu mai este valabilă și știm precis că mănăstirea Cozia a fost construită de Mircea. Este de altfel și concluzia care a fost adoptată de P. P. Panaitescu și E. Lăzărescu. Așadar conform acestei interpretări „bunicul domniei mele“ (=Radu I) este întemeietorul Cotmenei, iar părintele domniei mele“ (=Mircea) este întemeietorul Coziei.

Concluzia logică a celor expuse în capitolul de mai sus este după noi următoarea:

a) Pe vremea lui Radu I, s-a poate chiar Vladislav, (conform pomelnicului) a existat o biserică la Cotmeana. La ea se referă Mihail I în hrisovul din 1418.

b) Biserica actuală la care se referă toate celelalte izvoare este oare aceeași cu biserica de care am vorbit la punctul a)? Credem că nu. Este probabil că s-a construit mai întâi o biserică de lemn cu caracter de provizorat, necesară așezării mănăstirești în curs de organizare și care a fost apoi înlocuită cu construcția de zid, *al cărui ctitor este Mircea cel Bătrîn*, așa cum afirmă informațiile care ne-au parvenit. La această biserică se referă Mihail (ca asociat) în hrisovul din (1409—1418).

c) Mai rămîne de lămurit, în măsura posibilului, data zidirii celei de-a doua biserici. Știm precis că era terminată în 1385, iar letopisețul Cantacuzinesc indică data de 1383 pentru zidire (deci anterior zidirii Coziei). Este cre-

dem data cea mai plauzibilă. Rămîne să vedem însă dacă la acel an poate exista un Mircea purtînd titlul de voievod. Cu alte cuvinte ar fi necesar, s-ar părea, ca Mircea să domnească înainte de Mircea, adică prin 1383—1385. De fapt, lucrurile sînt mai simple.

Știm că în decursul întregii domnii a lui Dan I (1383—1386) Mircea a fost asociat la domnie și a purtat titlul de voievod, fapt care este confirmat de cele două serii de monete rămase din acea vreme, unde Mircea apare cu titlul de voievod atît pe avers cît și pe revers. S-a emis chiar ipoteza unei împărțiri teritoriale între cei doi frați, fiecare fiind suveran pe teritoriul lui ¹.

Așadar neconcordanța de date este numai aparentă și titulatura de voievod a lui Mircea între 1383 și 1386 este o realitate așa încît el putea fi ctitor la acea dată.

Pentru o deplină lămurire ar trebui desigur efectuate săpături arheologice complete în zona bisericii, care să se extindă și la incintă.

II. SCURTĂ TRECERE ÎN REVISTĂ A PRINCIPALELOR EVENIMENTE LEGATE DE TRECUTUL MĂNĂSTIRII

După ce am arătat discuțiile și concluzia ce se poate trage cu privire la zidirea bisericii fostei mănăstiri Cotmeana, urmează să arătăm cît mai sumar informațiile pe care le avem la dispoziție în legătură cu istoria acestui monument.

Am văzut din capitolele precedente că în 1385 mănăstirea primise un clopot pe vremea lui Dan I (fie că acesta a participat sau nu la ctitoria ei) și că acest clopot nu se mai află la mănăstire. În tot timpul domniei lui Mircea cel Bătrîn și a fiului său Mihail I, Cotmeana, care fusese închinată Coziei în 1388, se bucură împreună cu aceasta de o deosebită atenție din partea domnitorului. Mai ales după actul de închinare, călugării de la Cozia veneau foarte des la Cotmeana atît pentru treburi cît și pentru „desfătare frățească” ².

Pe vremea lui Mircea cel Bătrîn mănăstirea primește în 1413 un alt clopot care a fost lucrat probabil la Brașov și care purta următoarea inscripție:

„În numele sîntei și de viață începătoare Treimi, în zilele marelui Io Mircea Voievod și Mihail Voievod, s-au făcut acest clopot în anul 6921, indictionul 6, luna mai, sub egumenul Sofronie, cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiiului și îndeplinirea sfîntului Duh. Meșter Hanoș” ³.

¹ Vezi: *Virtosuș, Emil, Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova*, București, 1960, p. 158. *Ionașcu, I.* și *Francisc, Pall, Elemente de cronologie* (în: *Documente privind istoria Romîniei. Introducere, I, anexa I, p. 485*). *Panaitescu, P. P., op. cit.*, p. 44.

² Vezi: *Viața și traiul sfinției sale părintelui nostru Nifonu, patriarhul Țarigradului*, tip. de C. *Erbiceanu*, București, 1888, p. 69 și *Bobulescu, C., op. cit.*, p. 130, nota 3.

³ Textul inscripției a fost publicat de *B. P. Hașdeu* în: *Istoria Critică a Romînilor, I.*, 1875, p. 132. Vezi și *N. Iorga, Brașovul și Romîniei* (în *Studii și documente, X*, București, 1905). Clopotul se află la m-rea Curtea de Argeș.

În anii tulburi ai domniei lui Mihnea cel Rău numele mănăstirii Cotmeana este pomenit în cronica timpului în legătură cu evenimentele din 1510. În luna februarie, boierii pribegi fugiți peste Dunăre de teama domnitorului (Mihnea cel Rău) se întorc cu ajutor turcesc. Un detașament condus de vătaful de vânători Neagoe (viitorul domn) surprinde la mănăstirea Cotmeana pe Mircea, fiul și asociatul lui Mihnea. Iată ce ne spune cronicarul ¹:

„Iar Mircea, feciorul Mihnei Vodă, deacă înțelese așa, merse supt cumpăt la mănăstirea Cotmenei care se chiamă Ospățul cel de seară (adecă metoșul Coziei), și de năpraznă se făcu gâlceavă mare de oastea lui Neagoe. Și auzind acestea feciorul Mihnei Vodă, Mircea, degrab numai ce au scăpat cu un fecior a lui Stoican, de care s-au zis mai sus, pre o fereastră, noaptea, dăscuți, dăscinși și fără ișlice. Iar Neagoe îi tăie oastea, iar pe cîți nu-i tăie pre toți îi prinse vii. Numai ci scăpă feciorul muncitorului și al lui Stoican, cum s-au zis mai sus, dăscuți, dăscinși, iar armele le-au luat. Și împacă mănăstirea și călugării de frică ce avea“

Pe vremea lui Matei Basarab Cotmeana este socotită printre marile mănăstiri și era destul de însemnată ca, în 1639, domnul să o includă în lista locașurilor care, printr-un hrisov special, au fost interzise să fie închinat la Sfîntul Munte sau la altă mănăstire străină. Includerea se datorește bineînțeles și închinării Cotmenei la Cozia.

Cu trecerea anilor, însă, mănăstirea a avut multe de suferit și desigur că și clădirea s-a deteriorat, așa încît pe vremea lui Constantin Brîncoveanu, în 1711, au fost necesare serioase lucrări de înnoire, egumen fiind Partenie Cozianu. S-a refăcut tîmpla și ferestrele, s-a pus o ușe nouă și s-au înlocuit o parte din icoane. Cunoaștem deja textul pisaniei celei noi care a înlocuit pe cea veche ce se stricase și care poate nici nu mai era la locul ei. Ușa cea nouă despre care se vorbește în pisanie a înlocuit desigur pe aceea care se află astăzi la Muzeul de Artă R. S. România, și care datează probabil din a doua jumătate a secolului al XVI-lea ² și nu din secolele XIV—XV cum au spus unii autori ³. Partenie schimbă chenarele ferestrelor și se iscălește chiar pe cel de la altar:

„Partenie egumen, leat 7219 (1711); Costandin ermonah“.

Nici aspectul arhitectonic al mănăstirii nu a rămas același în decursul timpului. Într-adevăr în 1777 s-a construit pronaosul actual, care avea deasupra o clopotniță ce s-a dărîmat ulterior. Tot atunci a fost adăugat și pridvorul de pe latura de nord. Deasupra ușii de intrare a pronaosului a fost pusă următoarea pisanie:

¹ Letopiseșul Cantacuzinesc (în *Cronicarii Munteni*, I, E.P.L., București, 1961, p. 95).

² *Virtosu, Emil*, *Odoare romînești la Stambul*, în B.C.M.I., 1935, p. 18—19.

³ De exemplu: *Giurescu, C. C.*, op. cit., ed. II, București, 1937, p. 664, sau *Nicolescu, Corina*, în *Scurtă istorie a artelor plastice în R.P.R.*, I, București, 1957, p. 57 și în *Istoricul mănăstirii Cotmeana*, text dactilografiat anexat la proiectul de restaurare I.C.S.O.R. din 1956. Spre concluzia unei datări mai tardive ne conduce și *Vătășianu, V.*, *Istoria artei feudale în țările romîne*, I, București, 1959, p. 862, nota 8.

† „Întru slava celui în Troiță proslăvit Dumnezeu și întru cinstea prăznuirii Bunei Vestiri a prea sfintei stăpânii noastre născătoarei de Dumnezeu și pururea fecioarei Mariei, ridicatu-s-au această clopotniță din temelie și s-au și săvârșit duple cum se vede cu îndemnarea prea cuviosului arhimandrit chir Sofronie de la sfânta mănăstire Coziia și cu nevoița cuviosului chir Ilarion ermonah, igumen sfintii mănăstiri Cotmeanii, mai pă urmă s-au pus igumen la Coziia. Cu cheltuiala mănăstirii, în zilele prea luminatului nostru domnu Io Alexandru Ipsilant Voievod, fiind mitropolit al Ungrovlahiei chir Grigorie și igumen la Cotmeana chir Climent ermonah. Leat 7286 (1777)”¹.

Patru ani mai târziu, în 1781 la 12 august a fost nevoie de alte lucrări de reparații. Arhimandritul Sofronie reface zidurile de incintă ale mănăstirii și chiliile².

În 1855 s-au executat noi reparații și s-a tencuit fațada. De la această dată se păstrează următoarea inscripție:

„Cu vrerea Tatălui și a Fiului și Sf. Duh și cu ajutorul maicii lui Dumnezeu, și-au luat înfrumusețarea această sfântă biserică, după cum se vede, în zilele binecredinciosului nostru domn Barbu Dim. Știrbei Vvd., fiind mitropolit prea sfinția sa D. D. Nifon și episcop al Argeșului prea sfinția sa D. D. Climent, în zilele cuviosului arhimandrit Ipolit, egumenul mănăstirii Cozia prin osîrdia și osteneala cuviosului ermonah Iosif egumen Cotmeana, la leat 1855, sept. 15”³.

În 1857, altă modificare a aspectului mănăstirii: se construiește clopotnița de la poartă, meșter ziditor fiind Petre Ghiordan⁴. Iată textul inscripției de turn:

„S-au făcut din temelie această clopotniță, precum se vede, din osîrdia și toată cheltuiala cuviosului iermonah Iosif igumen sfintei mănăstirii Cotmeana, la anul 1857”⁵.

Din vara lui 1860 ne-a rămas o relatare făcută de Al. Odobescu despre o vizită la mănăstire, unde a fost impresionat în primul rînd de greutatea drumurilor, mai ales la plecare cînd i-au trebuit cinci ceasuri ca să iasă dintr-un tău⁶.

Forma învelitorii vechi a bisericii este modificată în 1883, executîndu-se o învelitoare de șită pe planuri înclinate⁴.

¹ *Tocilescu, Gr., op. cit., p. 77—78 și Barnea, I. și Constantinescu, N., op. cit.*

² *Vezi pomelnicul mănăstirii Cotmeana, copiat în 1781 de Ion Rîmniceanu și redat în Tocilescu, Gr., op. cit., p. 78.*

³ *Tocilescu, Gr., op. cit., p. 78.*

⁴ Declarații verbale făcute de localnicul Gheorghe Melcescu, fost primar al satului și epitrop al bisericii, născut în jurul anului 1870.

⁵ *Tocilescu, Gr., op. cit., p. 80.*

⁶ *Odobescu, Al., Însemnări despre monumentele istorice din Județul Argeș și Vâlcea, în Convorbiri Literare, LXVII, 7—9, 1934, p. 640—641.*

Chiliile mănăstirii erau în plină ruină în 1886 când le vizitează Grigore Tocilescu¹ și pe la sfârșitul secolului al XIX-lea acelea din ele care mai puteau fi folosite (latura sud) erau întrebuițate ca școală, iar o parte din cele de la est ca primărie².

În 1912 în urma deteriorării învelitorilor se dărâmă chiliile, iar materialul se vinde la licitație de către preot. În același an se montează tiranții și chingile de fier care distrug o parte din discurile smălțuite ale paramentului³.

Între anii 1922—24 are loc restaurarea C.M.I.³. Se restaurează paramentul bisericii prin îndepărtarea tencuielilor din secolul al XIX-lea și se completează parțial discurile smălțuite. Se face o subzidire parțială a fundațiilor. Se repară învelitorile de șifă la naos și la pridvor precum și tencuielile la pronaos. Se reface zidăria arcadelor pridvorului. Zidurile de incintă sînt completate și acoperite cu șindrilă.

De-abia în 1956 s-au făcut săpături arheologice care au stat la baza unui nou proiect de restaurare, lucrările fiind executate în 1959 de către Departamentul Cultelor și D.M.I.

Datele prezentate mai sus se bazează pe materialul informativ de care dispunem la ora actuală. Nu trebuie însă uitat că există posibilități de precizare și completare a documentației prin executarea unor săpături arheologice exhaustive în cadrul complexului fostei mănăstiri. Această operație este reclamată atît de importanța științifică a monumentului cît și de necesitatea încheierii restaurării care va permite prezentarea în bune condiții a uneia din primele așezări mănăstirești de pe teritoriul țării noastre.

III. RESTAURAREA BISERICII

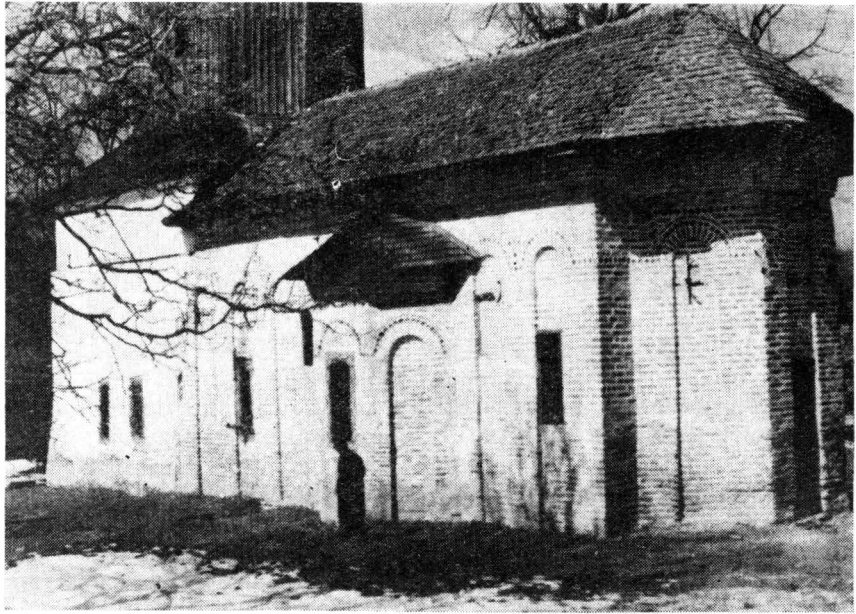
A. DESCRIEREA MONUMENTULUI ÎNAINTE DE RESTAURAREA DIN 1959

În situația anterioară ultimei restaurări, biserica fostei mănăstiri Cotmeana prezenta aspectul consemnat de N. Ghica Budești în lucrarea „Evoluția arhitecturii în Muntenia”. Biserica veche, compusă din naos dreptunghiular boltit semicilindric și trei abside, una la altar și două laterale, semicirculare în interior și poligonale cu trei laturi în exterior, acoperite cu jumătăți de calote sferice, avea paramentul exterior degajat în urma restaurării Comisiei monumentelor istorice din 1922—1924 (fig. 1). Pe fațada sud era vizibilă pornirea arcadei trunchiate a pronaosului original, înlocuit în 1777. Absidele laterale cu cornișa supraînălțată erau acoperite cu învelitori de șifă. Cornișa absidei altarului era supraînălțată pînă la nivelul cornișei generale, cu scopul înglobării absidei sub învelitoarea naosului, care era de asemenea executată din șifă. Restaurarea din 1922—1924 păstrase și căutase să ascundă parțial chingile metalice exterioare

¹ *Tocilescu*, op. cit., p. 78.

² Declarații verbale făcute de localnicul Gheorghe Melcescu fost primar al satului și epitrop al bisericii, născut în jurul anului 1870.

³ *Ghica-Budești, N.*, Mănăstirea Cotmeana (în: B.C.M.I., 1931, p. 177—180).

1. Biserica înainte de restaurare. Vedere dinspre sud-est.

1. *L'église avant la restauration. Vue du sud-est.*

în care erau prinse două serii de tiranți transversali și doi tiranți longitudinali montați în 1912, deși lipsa lor de eficacitate fusese semnalată ¹.

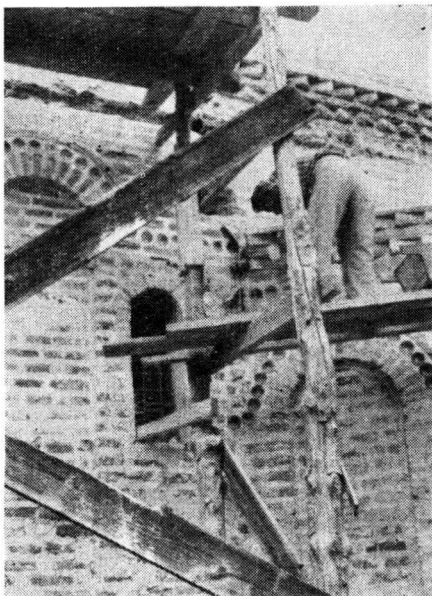
La absidele laterale erau montate pe ambele părți, la nivelul cornișei originare, ancore metalice corespunzând tiranților transversali de la planul de naștere al bolții. Ancorele distruseră cornișa pe o adâncime de circa 20 cm, fapt care permitea să se observe că șirul orizontal de discuri, situat la planul de naștere al firidelor naosului, se continua spre interiorul absidei, arătând, de asemenea, că nu există o țesere între cornișe și corpul bisericii (fig. 2). Această situație a indus în eroare pe majoritatea cercetătorilor monumentului, generând ipoteza adăugirii absidelor laterale precum și aceia a refacerii integrale a cornișelor într-o epocă ulterioară ².

¹ Ghica-Budești, N., op. cit., p. 177—180.

² Ghica-Budești, N., *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, I, B.C.M.I., 1927, p. 17: „... Trebuie observat într-adevăr că firidele de pe suprafața exterioară a sînurilor sînt mai joase ca acelea de pe corpul bisericii și că zidăria sînurilor nu are legătură cu aceia a părților bisericii, ceea ce dovedește că sînurile au fost adăugate în urmă...”

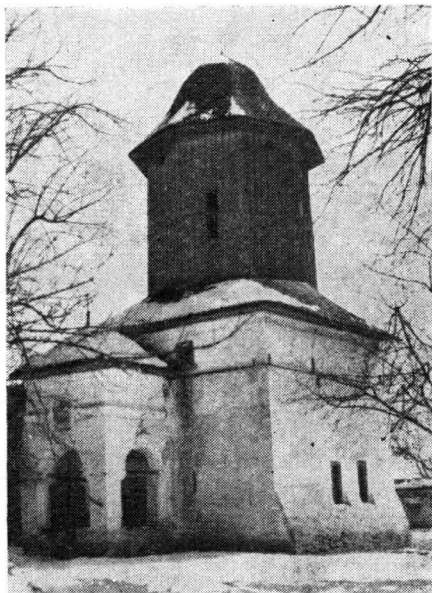
„... Cornișele sînt astăzi în cărămidă aparentă după forma bizantină obișnuită; ele sînt însă refăcute în urmă din cărămizi mai mari și executate fără artă, așa că nu avem nici un indiciu asupra formei cornișei primitive.”

Vătășianu, V., *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, p. 136: „... făcînd abstracție de prefacerile ulterioare pe care le-a îndurat biserica, mai ales în vremea lui Mircea cel Bătrîn, cînd i s-au adăugat, probabil, sînurile laterale...”

2. Detaliul zonei de racordare a cornișei unei abside laterale cu corpul bisericii.

2. *Détail de la zone de raccordement de la corniche d'une abside latérale au corps principal.*

3. Pronaosul și pridvorul bisericii înainte de restaurare.

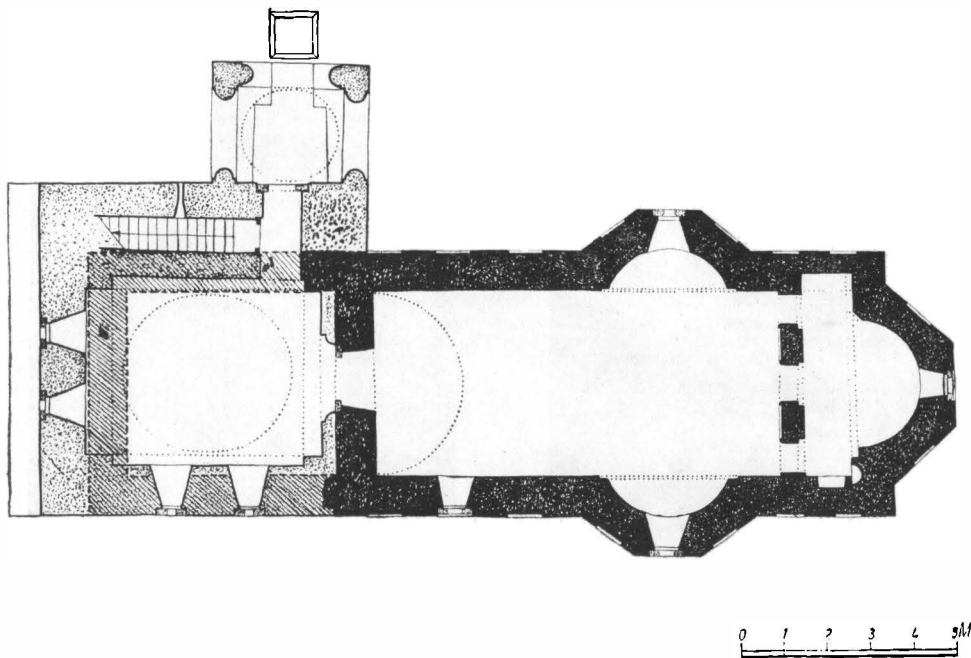
3. *Le pronaos et l'exonarthex avant la restauration.*

Zidăria originală a pronaosului din 1777 era conservată numai pînă la nivelul brîului realizat din două rînduri de cărămizi dispuse în formă de dinți de ferăstrău. Între brîu și streșină se afla un profil simplu teșit, realizat din cărămizi scoase în consolă. Deasupra pronaosului se ridică o turlă de lemn pe plan octogonal, învelită cu șită, ca și suprafața dintre zidăria pronaosului și baza turlei (fig. 3).

B. PROIECTUL DE RESTAURARE ȘI PRINCIPIUL ADOPTAT*

Necesitatea unei reparații generale și implicit a restaurării bisericii a fost reclamată de accentuarea dezechilibrului static al construcției, în urma căruia apăruseră numeroase fisuri la bolți și ziduri. Învelitorile de șită, reparate parțial în 1922—1924, putreziseră în interval de mai bine de 30 ani, permițînd infiltrarea apelor de ploaie.

În această situație ICSOR a primit în 1956 comanda întocmirii proiectului de restaurare a ansamblului de la Cotmeana. La cererea ICSOR s-au

4. Planul bisericii. Relevu arh. Dinu Teodorescu.

4. Plan de l'église. Relevé de l'architecte Dinu Teodorescu.

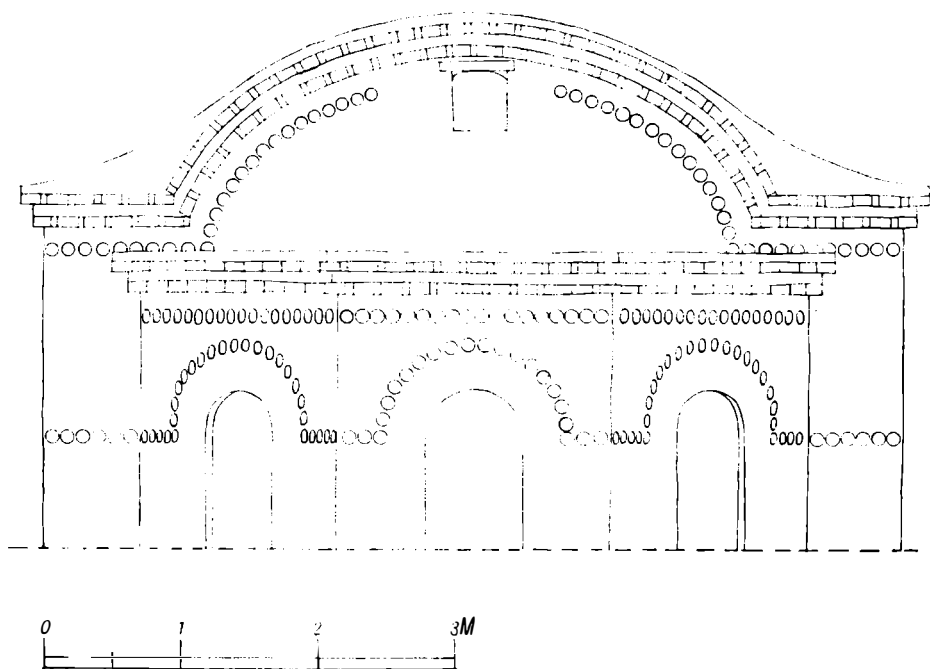
executat în intervalul 9—19 nov. 1956 sondaje arheologice la biserică de către colectivul I. Barnea, N. Constantinescu și Dinu V. Rosetti, care au adus următoarele precizări asupra planului original al monumentului:

1. Biserica a avut de la început abside laterale, fundațiile acestora fiind legate organic și identice ca structură cu fundațiile naosului.

2. S-a stabilit planul vechiului pronaos a cărui latură de vest are fundația situată la 4,70 m de zidul de vest al naosului, deci în interiorul pronaosului actual (fig. 4). Fundațiile descoperite sînt identice ca structură cu fundațiile bisericii¹.

Datele săpăturilor arheologice au contribuit în bună măsură la degajarea tipului arhitectonic, operație care a fost urmărită de proiectul de restaurare întocmit în 1956 de arh. Dinu Teodorescu pentru partea de arhitectură și ing. Călin Ionescu pentru partea de rezistență. Studiul a scos în evidență câteva trăsături caracteristice ale bisericii, care trecuseră neobservate de cercetătorii

¹ Barnea, I. și Constantinescu, N., op. cit., p. 665—669.

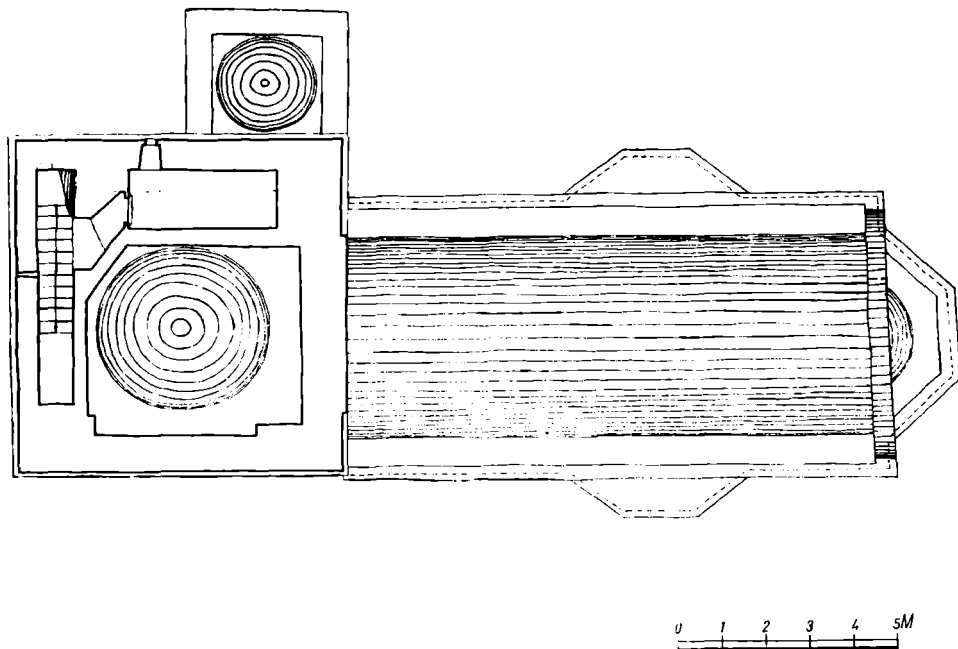
5. Timpanul de est al bolții naosului.
 5. Tympan est de la vouîte du naos.

anteriori. Elementul cel mai important pentru stabilirea soluției de restaurare a fost descoperirea timpanului de est al bolții naosului (fig. 5) avînd o cornișă cu două rînduri de zimți subliniată de discuri smălțuite, care continuă pe traseu semicircular șirul de discuri situat sub cornișa generală.

Descoperirea timpanului de est și observarea supraînălțării cornișei altarului au determinat soluția de acoperire a bisericii cu învelitoarea absidei altarului separată de învelitoarea corpului bisericii. Ca material s-a propus atît pentru naos cît și pentru abside soluția oanelor montate direct pe extradadosul bolților pe un pat de mortar de var cu cîlți.

În ceea ce privește pronaosul din secolul al XVIII-lea N. Ghica-Budești a presupus existența unei clopotnițe de zid, înlocuită în urma dărîmării cu o clopotniță de lemn ¹.

¹ Ghica-Budești, N., op. cit., p. 179—180.

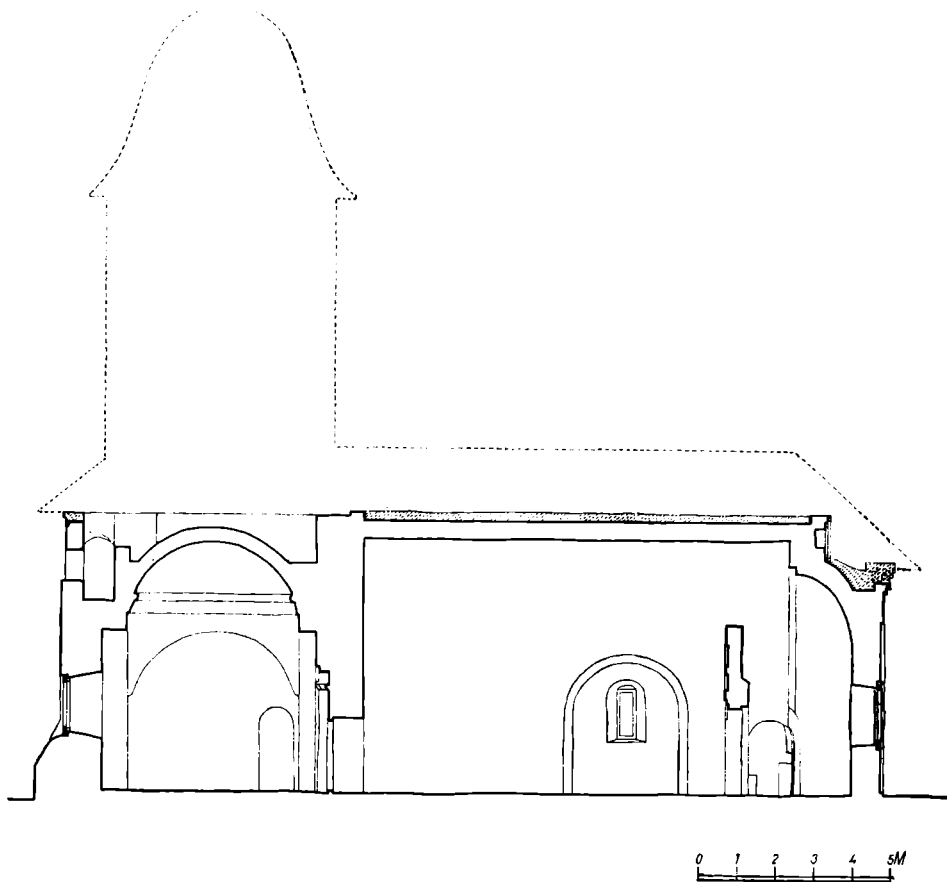

6. Planul bisericii la nivelul extradadosului bolților. Relevu arh. Dinu Teodorescu.

6. Plan de l'église au niveau de l'extrados des voûtes. Relevé de l'architecte Dinu Teodorescu.

Această ipoteză, justificată de textul pisaniei din 1777 care specifică: „ridicatu-s-au această clopotniță din temelie“, precum și de existența scării amenajată în grosimea zidurilor de nord și vest ale pronaosului (fig. 6), a fost verificată prin analizarea părții superioare a zidăriei în cursul fazei de execuție. S-a constatat că mulura situată deasupra brîului cu zimți era un adaos recent, zidăria din secolul al XVIII-lea fiind trunchiată la nivelul părții superioare a brîului. Putem afirma chiar că acest pronaos cu clopotniță a avut cornișe compuse din cărămizi cu vîrf ascuțit de format $8,5 \times 23 \times 5,5$ cm, întrucît o asemenea cărămidă a fost găsită în umplutura de zidărie de la absida altarului.

Cu toate acestea proiectul a prevăzut acoperirea pronaosului cu o înveli-toare de șită în patru ape (fig. 7), deoarece nu exista baza documentară pentru reconstituirea din zidărie a turnului clopotniță, iar menținerea turlei de lemn ar fi reprezentat păstrarea unui element improvizat, cu totul inoportun în ansamblul unui monument cu o linie stilistică bine conturată.

7. Secțiune longitudinală prin biserică.

7. Coupe longitudinale de l'église.

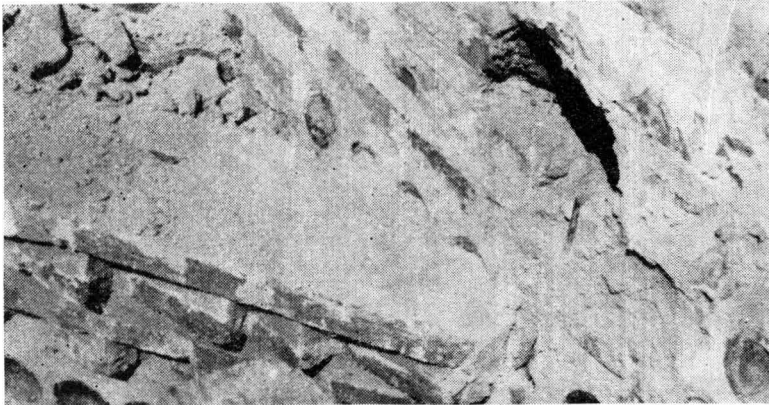
C. LUCRĂRILE DE RESTAURARE

Proiectul de execuție și urmărirea șantierului au fost asigurate de arh. Eugenia Greceanu și ing. Constantin Pavelescu, primul control de șantier fiind efectuat de arh. Ștefan Balș. Restaurarea bisericii a avut loc în 1959.

Cercetările:

La desfacerea învelitorilor de șită s-au făcut următoarele constatări:

1. Decorația cu firide, a căror arhivoltă este subliniată de discuri smălțuite, nu se continuă pe pereții naosului în dreptul absidelor laterale. Meșterii

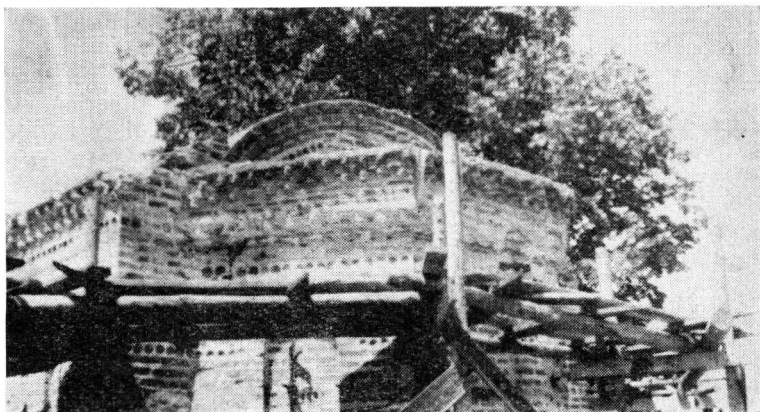
8. Discuri ceramice suplimentare montate în zona alipirii cornișei absidelor laterale cu corpul bisericii.
8. *Disques céramiques supplémentaires fixés dans la zone de raccordement de la corniche des absides latérales au corps principal.*

care au ridicat biserica au țesut zidăria absidelor numai pînă la primul rînd de zimți al cornișelor, lăsînd paramentul neted deasupra acestui nivel și continuînd șirul de discuri de la planul de naștere al firidelor naosului cu cîte 4—6 discuri spre interiorul absidelor (fig. 8). Cornișele absidelor au fost executate de la început neșesute cu zidul naosului; ele se compun din 4 rînduri de cărămidă de format $17,5 \times 30 \times 4$ cm, cu rosturi de 4 cm, dintre care două rînduri formează zimți prin dispunerea lor în diagonală. Partea superioară a cornișelor absidelor laterale intersectează, acoperindu-le parțial, șirul de discuri de la nașterea firidelor naosului.

Cornișele absidelor laterale au fost supraînălțate cu trei rînduri de cărămizi de 6 cm grosime cu rosturi de 1 cm și de la acest nivel în sus s-a executat la fiecare absidă o boltă falsă din cărămizi de 6 cm dispuse în asize orizontale și placată cu cărămizi așezate pe lat.

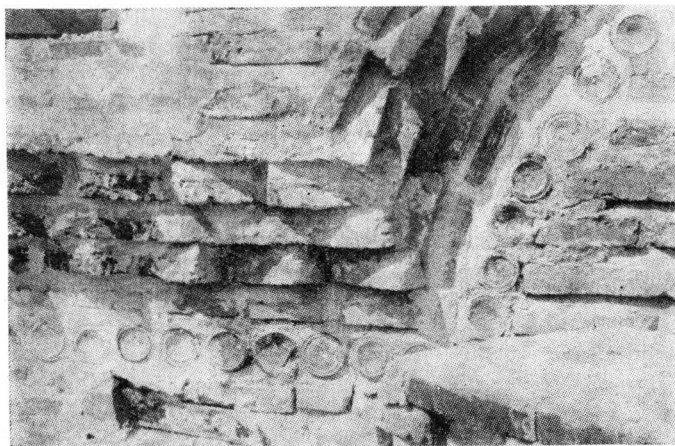
2. La absida altarului s-a constatat că se păstra de asemenea cornișa originală compusă din patru rînduri de cărămizi, deasupra căreia se adăugaseră 7 rînduri de cărămizi de 6 cm grosime cu rosturi de 1 cm, avînd încă două rînduri de zimți la partea superioară. Primul rînd de zimți al cornișei originale fusese distrus prin montarea chingii metalice superioare (fig. 9). Supraînălțarea cornișei de la altar a ascuns racordarea cornișei generale cu cornișa curbă a timpanului. Restabilindu-se cota originală a părții superioare a cornișei altarului, s-a observat că și aceasta intersectează șirul orizontal de discuri de sub cornișa generală, repetîndu-se situația de la absidele laterale la o altă înălțime (fig. 10).

Bolta absidei altarului a fost îngroșată prin intermediul unei zidării de cărămidă de 6 cm grosime, așezată în asize orizontale și placată cu cărămizi

9. Cornișa absidei altarului. Situația înainte de restaurare.

9. *Corniche de l'abside de l'autel. Etat avant la restauration.*

10. Intersecția cornișei absidei altarului cu cornișa generală.

10. *Intersection de la corniche de l'abside de l'autel et de la corniche générale.*

puse pe lat. Același procedeu a fost aplicat și peste extradossalul bolții semicilindrice a naosului, ajungându-se la grosimea de 65 cm le cheie.

3. La cercetarea pronaosului s-au făcut următoarele observații:

— Zidul de nord al pronaosului original este conservat parțial în interiorul zidăriei pronaosului din secolul al XVIII-lea.

— Pridvorul de pe latura nord are zidăria țesută cu cea a pronaosului pînă la partea superioară a arcadelor. În consecință nu mai poate fi susținută ipoteza formulată de I. Barnea și N. Constantinescu, a adăugării pridvorului

În secolul al XIX-lea. Absența țeserii părții superioare a zidăriei provine desigur de la reparațiile din 1922—1924, când s-au refăcut arcadele ¹.

— La desfacerea tencuielilor s-a constatat că zidăria pronaosului din secolul al XVIII-lea se păstrează numai pînă la partea superioară a brîului cu zimți, deasupra fiind adăugate trei rînduri de cărămizi de 6 cm grosime cu rosturi de 1 cm, care erau scoase în consolă cu 3 cm pentru a forma un fals profil de cornișe.

Restaurarea bisericii

1. **Consolidarea.** După îndepărtarea zidăriilor care încărcau bolțile absidelor și ale naosului, constituind probabil cauza principală a degradării lor, s-au suprabetonat bolțile naosului și ale absidei altarului, legîndu-se armătura de centuri perimetrare. În centura naosului, situată la nivelul cornișei generale, s-au prins patru tiranți existenți, desființîndu-se 11 tiranți transversali și doi tiranți longitudinali. Pronaosul și pridvorul au fost de asemenea consolidate prin centuri de beton armat, suprabetonări, țeseri de zidărie etc.

2. **Restaurarea fațadelor.** S-au desfăcut zidăriile supraînălțate ale cornișelor. În acest fel a fost pusă în evidență racordarea cornișei curbe a timpanului cu cornișa generală.

— Au fost extrase chingile metalice și ancorele care denaturau paramentul. Completările s-au efectuat cu cărămidă de 6 cm la care muchia inferioară a fost cioplită în plan înclinat pentru a reduce fața vizibilă la 4 cm grosime.

Același sistem a fost folosit pentru plombarea porțiunilor degradate ale paramentului.

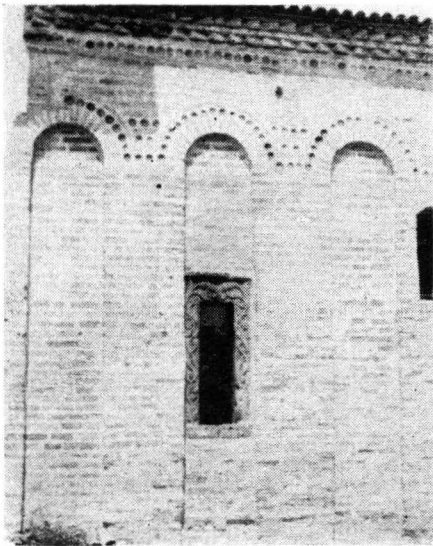
— Prin coborîrea nivelului terenului în jurul bisericii pentru amenajarea pantelor necesare scurgerii apelor de ploaie, a fost degajată partea inferioară a firidelor, a căror retragere începe la înălțimea a două rînduri de cărămizi deasupra nivelului trotuarului (fig. 11).

— S-a îndepărtat placajul din cărămidă așezată pe muchie, care umplea cîmpul firidelor centrale ale absidelor laterale. Ancadramentele rămase în consolă au fost consolidate prin cramioane metalice.

— Fațadele pronaosului și ale pridvorului au fost în întregime retencuite.

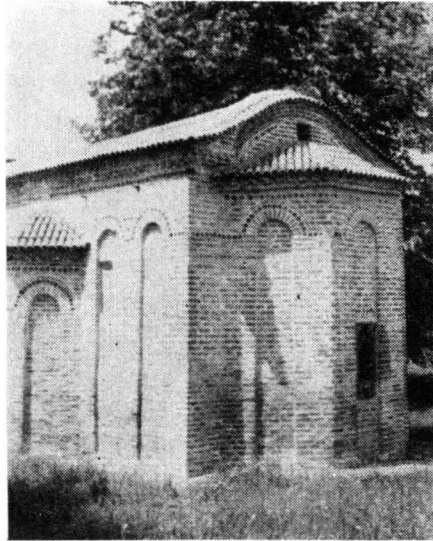
3. **Învelitorile.** În urma desfacerii zidăriilor adăugate peste bolți, s-a adoptat pentru învelitoarea naosului soluția montării olanelor pe șipci și asteră, aceasta bătută la rîndul ei pe șipci curbe prinse cu mustați de suprabetonare și racordate spre streșină cu bucăți de romanate (fig. 12). La absidele laterale învelitorile s-au montat pe șarpante compuse din romanate. Pronaosul a fost acoperit cu o învelitoare de șită în patru ape, care este intersectată spre est de învelitoarea de olane a naosului. La pridvor s-a refăcut învelitoarea de șită (fig. 13).

¹ Primele două observații asupra pronaosului și pridvorului au fost făcute de arh. Ștefan Balș.

11. Detaliu de parament după degajarea părții inferioare a firidelor.

11. *Détail de parement après dégagement de la partie inférieure des niches.*

12. Absida altarului după restaurare.

12. *L'abside de l'autel après restauration.*

13. Biserica după restaurare. Vedere nord-vest.

13. *L'église après restauration. Vue du nord-ouest.*

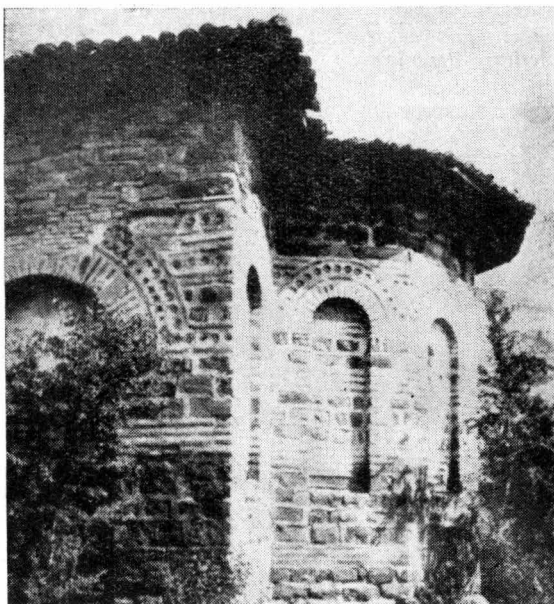
Critica restaurării

Restaurarea bisericii de la Cotmeana se încadrează în principiul restaurării istorice, care se poate enunța astfel: păstrarea fazelor de construcție care prezintă valoare artistică sau istorică, cu evidențierea specificului fiecărei epoci; evitarea reconstituirilor ipotetice; înlăturarea adăugărilor care denaturează linia monumentului.

Învelitorile de olane refăcute pe suprafețe curbe, la naos și abside, au scos în evidență tipul arhitectonic, însă trebuie recunoscut cu regret că ele nu vor asigura protejarea paramentului în condițiile învelitorii de șită cu streșină largă.

D. CONSIDERAȚII ASUPRA ÎNCADRĂRII TIPOLOGICE A BISERICII DIN COTMEANA ÎN ȘCOLILE REGIONALE DE ARHITECTURĂ BIZANTINĂ

Asemănarea bisericii din Cotmeana cu bisericile bulgărești cu decorație ceramică policromă din secolele XII—XIV a fost semnalată de toți cercetătorii, în special în privința decorației paramentului. Comparația cea mai des întâlnită este aceea cu ruina bisericii Sf. Dumitru din Tîrnovo dataată circa 1186, la care firidele absidei altarului aveau arhivolta subliniată de un șir de discuri ceramice, în timp ce arhivoltele firidelor naosului primeau un al doilea rând de elemente ceramice în formă de cruce (fig. 14). O decorație a paramentului

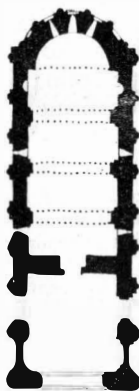
14. Absida bisericii Sf. Dumitru din Tîrnovo, înainte de cutremurul din 1913.

14. *Abside de l'église Saint-Démètre de Tîrnovo avant le tremblement de terre de 1913.*

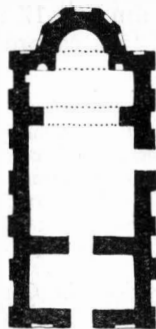

15. Gropnița bisericii „Cei 40 de mucenici“ din Tîrnovo.

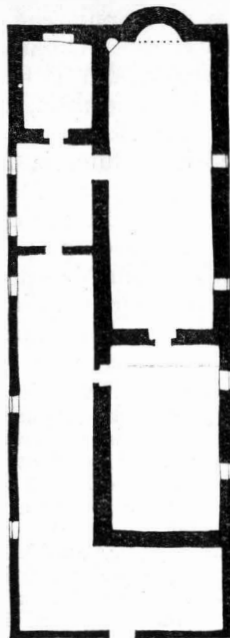
15. *Chambre des tombeaux de l'église des „Quarante-martyrs“ de Tîrnovo.*

a

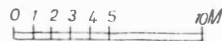
b

c

16 a. Bolnița mănăstirii Bacikovo. 16 b. Biserica Sf. Dumitru din Tîrnovo. 16 c. Biserica Nașterea Domnului din Arbanassi.

16 a. *Eglise de l'hospice du monastère de Batchikovo.*
16 b. *Eglise Saint-Démètre de Tîrnovo.* 16 c. *Eglise de la Nativité du Christ d'Arbanassi.*

identică cu cea de la Cotmeana se găsește la gropnița bisericii „Cei 40 de mucenici“ din Tîrnovo, a cărei datare aproximativă este secolul al XIV-lea (fig. 15).

Părerii diferite au apărut însă în privința planului bisericii din Cotmeana, punîndu-se problema dacă ea reprezintă sau nu o etapă de tranziție spre planul trilobat tip Cozia¹. Păreră noastră este următoarea:

Analiza bisericii în elevație relevă două aspecte esențiale: 1) volumul bolții naosului domină și este clar accentuat prin timpanul de est; 2) absida altarului este subordonată navei, atît prin diferențierea nivelelor de cornișe, cît și prin reducerea înălțimii firidelor (caracteristici care se regăsesc și la absidale laterale).

Ținînd seama de aceste trăsături determinante pentru modelarea în spațiu a volumului arhitectonic, construcția se încadrează clar în grupul bisericilor cu o singură navă boltită semicilindric, subliniată spre est printr-un timpan triunghiular sau semicircular și cu absida altarului decroșată și acoperită separat la un nivel inferior cornișei generale.

Acest tip care apare sporadic în Serbia este conturat în Bulgaria încă din secolul al XI-lea la bolnița mănăstirii Bacikovo (fig. 16 a), cunoscînd o mare răspîndire în timpul celui de-al doilea țarat (1186—1393), perioadă din care cităm: biserica Sf. Dumitru din Tîrnovo (fig. 16 b), bisericile descoperite pe colina Trapezița din Tîrnovo, datînd din secolele XIII—XIV, biserica Sf. Paraschiva din Mesembria, datată aproximativ în secolul al XIII-lea și altele.

Fapt demn de remarcat, tipul cu o singură navă se generalizează aproape fără excepție în Bulgaria după 1393, exemplarul cel mai interesant constituindu-l biserica „Nașterea Domnului“ din Arbanassi (fig. 16 c). Trebuie de asemenea observat că în unele cazuri bolta semicilindrică este susținută de arce dublouri pornind de pe pilaștri (exemple: bolnița mănăstirii Bacikovo, biserica Sf. Paraschiva din Mesembria, patru din cele 17 biserici de pe colina Trapezița și biserica Sf. Dumitru din Tîrnovo), fără ca procedul să constituie o caracteristică a plastice interioare.

¹ *Ghica-Budești, N.*, consideră biserica din Cotmeana un caz izolat care nu se încadrează în nici unul din grupurile de monumente din aceeași epocă, apropiindu-se prin planul în formă de treflă de grupa sîrbească, de care se diferențiază însă prin sistemul de boltire (*Evoluția arhitecturii în Muntenia*, I, B.C.M.I. 1927, p. 17).

Vătășianu, V., consideră că absidalele sînt adăugate și clasează monumentul în categoria bisericilor cu o singură navă de tipul celor descoperite pe colina Trapezița din Tîrnovo (op. cit., p. 136).

Ionescu, Grigore, consideră planul bisericii din Cotmeana ca o îmbinare mecanică a celor două mai obișnuite tipuri de plan, cel dreptunghiular cu o absidă spre răsărit și cel treflat, fără ca meșterul să ajungă însă la o soluție de boltire care să reflecte această îmbinare (*Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 143—144). La aceeași concluzie ajunge și arh. Dinu Teodorescu (în memoriul proiectului de restaurare, faza S.P.+P.T., p. 13), atribuind biserica tipului bulgăresc cu adaptări locale, în care principala schimbare constă în adăugarea absidelor laterale, aspirație către edificiul treflat sîrbesc, nerealizat din cauza dificultăților constructive pe care le reprezenta. Biserica este considerată de plan treflat în *Scurtă istorie a artelor plastice în R.P.R.*, I, București, 1957, p. 51, adăugîndu-se fraza neconcludentă în corelație cu afirmația precedentă „după unii cercetători însă, greșit este considerat planul originar dreptunghiular.

Pentru apartenența la acest tip a bisericii din Cotmeana trebuie să ținem seama și de existența pronaosului vechi de plan patrat a cărui fațadă era decorată cu firide mai largi și mai joase (fig. 17) și nu cu arcade cum a presupus Ghica Budești¹, fapt demonstrat prin extinderea sondajului de pe fațada sud, la care zidăria din câmpul firidei este trunchiată, fără a prezenta urechea de zidărie care ar fi trebuit să apară în cazul unui pridvor deschis². Sistemul de decorație al fațadelor pronaosului cu firide care pot păstra ritmul firidelor naosului (Sf. Dumitru din Tîrnovo), sau pot varia ca amplitudine și înălțime (firidele bisericilor Sf. Paraschiva, fig. 18, și Sf-ții Arhangheli din Mesembria), este caracteristic pentru bisericile bulgare din secolele XII—XIV, fiind aplicat și la pronaosul bisericilor tip cruce greacă înscrisă (Pantocratorul, Sf. Ioan Aliturghitos din Mesembria și altele).

Odată stabilit tipul primar, de care se leagă direct biserica din Cotmeana, se pune întrebarea dacă din el poate deriva tipul treflat cu turlă.

Evoluția acestui tip de construcție în sensul variantelor rezultate, căci după cum am arătat sistemul pur se menține pînă în secolul al XVII-lea, se orientează către planul în cruce greacă înscrisă. Prin introducerea unei bolți semicilindrice transversale marcată în fațadă prin timpane și avînd planul de naștere ridicat deasupra bolții naosului, se realizează la biserica Sf-ții Constantin și Elena din Ohrida datînd din secolul al XIII-lea (fig. 19) tranziția spre tipul bisericii denumită „cruce înscrisă fără puncte de sprijin intermediare“, la care

17. Fragment din arcul firidei care decora pronaosul original al bisericii.

17. Fragment de l'arc de la niche qui décorait le pronaos original de l'église.

¹ Ghica-Budești, N., op. cit., p. 17.

² Vezi și Ionescu, Grigore, op. cit., p. 144.

18. Biserica Sf Paraschiva din Mesembria.

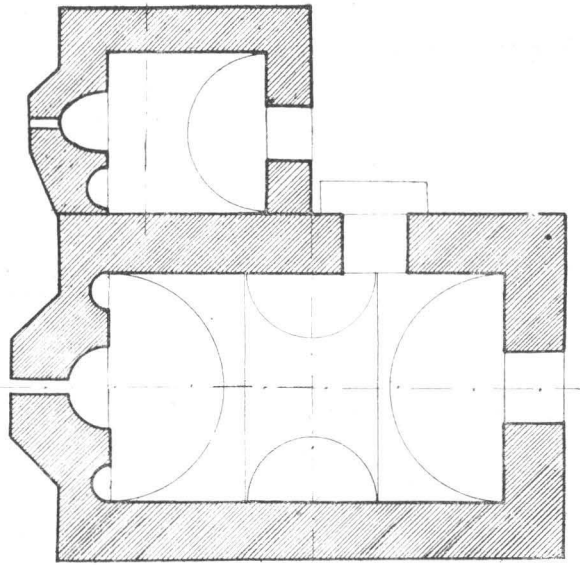
18. Église Sainte-Parascève de Messembria.

intersecția dintre semicilindrul transversal și cel longitudinal, situate de astă dată la aceeași înălțime, se rezolvă prin acoperirea spațiului comun cu o turlă. Deși bolta transversală se reduce la două arce dublouri longitudinale, ea este marcată în fațadă prin pinioane, deasupra cărora se ridică tamburul turlei (fig. 20). Acest sistem este reprezentat de biserica din cetatea lui Asan de la Stanimaka (Assenovgrad) construită la începutul secolului al XIII-lea, la biserica Sf-ții Arhangheli din Messembria (începutul secolului al XIV-lea), la paradisul Sf-ții Arhangheli din Bacikovo ș. a., fiind tot atât de răspândit în secolele XIII—XIV ca și cel cu o singură navă boltită semicilindric.

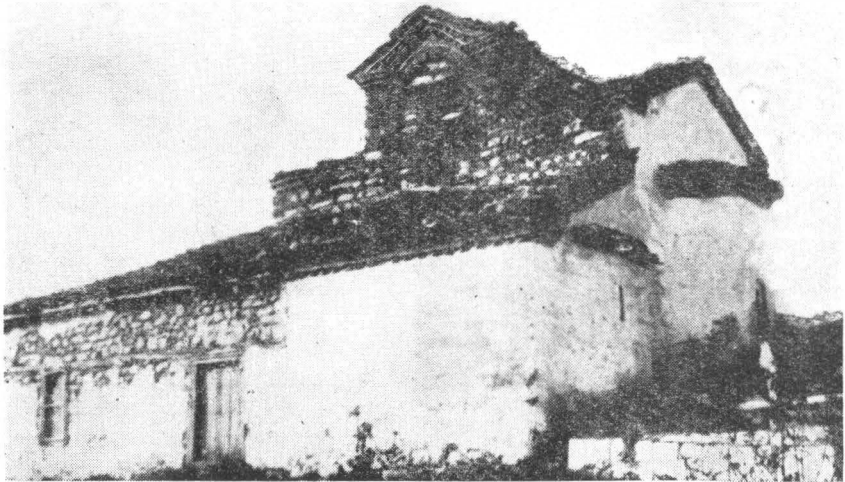
Derivările planului treflat cu turlă din tipul Stanimaka (ipoteză susținută de prof. V. Vătășianu¹) sau din tipul athonit (ipoteza lui Gh. Balș și a lui Gabriel Millet) pot fi susținute în egală măsură atât timp cât se analizează numai planul, deoarece ambele grupuri utilizează aceleași soluții constructive pentru descărcarea turlei centrale pe arce dublouri, aparente sau ascunse de intradosul bolților semicilindrice.

Examinînd însă construcțiile în elevație, pare mai verosimilă ipoteza lui Gh. Balș, întrucît este evidentă înrudirea între tipul athonit cu abside laterale de aceeași înălțime cu corpul bisericii și tipul treflat cu turlă, atât prin accen-

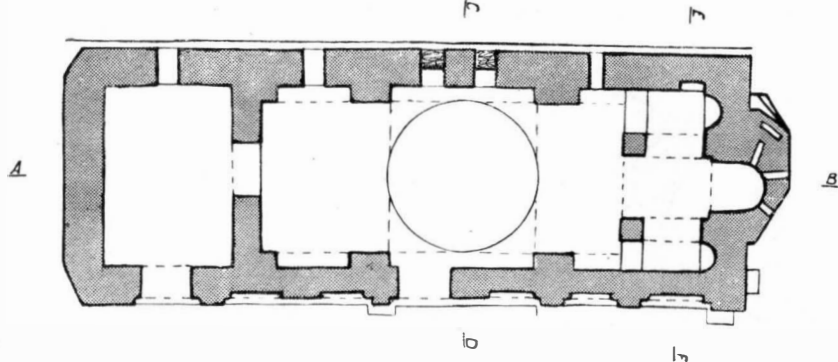
¹ Vătășianu, V., op. cit., p. 189.

19 a. Biserica Sf-ții Constantin și Elena din Ohrida. Plan.
19 a. *Eglise des Saints Constantin et Hélène d'Ohrida. Plan.*

19 b. Biserica Sf-ții Constantin și Elena din Ohrida. Vedere dinspre sud-est.
19 b. *Eglise des Saints Constantin et Hélène d'Ohrida. Vue du sud-est.*

20 a. Biserica din cetatea lui Asan de la Stanimaka. Plan.
 20 a. Eglise de la citadelle d'Asan de Stanimaka. Plan.

20 b. Biserica din cetatea lui Asan din Stanimaka. Façada sud.
 20 b. Eglise de la citadelle d'Asan de Stanimaka. Façade sud.

tuarea turlei centrale zvelte ca element dominant al compoziției, cât și prin modul discret de marcare la exterior a brațelor crucii.

Spre deosebire de acestea, grupul Stanimaka rămîne atașat viziunii spațiale a tipului „cruce greacă înscrisă” din Grecia și Constantinopol prin accentuarea cu precădere a brațelor crucii în elevație, prin înălțimea redusă a turlei și prin permanenta subordonare a absidelor, acoperite separat la un nivel inferior corneii generale.

Adăugarea absidelor laterale, fără ca ele să antreneze o remodelare a spațiului interior, fără modificarea sistemului de boltire și fără introducerea unui accent dominant în fațadele laterale, reprezintă numai o necesitate de obținere a unui spațiu suplimentar și, conform afirmației lui Bogdan Filov¹ este o caracteristică a bisericilor mănăstirești. Exemple de monumente cu abside laterale care sprijină această teorie sînt: biserica mănăstirii din Poganovo (sfîrșitul secolului al XIV-lea) aparținînd tipului Stanimaka (fig. 21), biserica din Kuceviște lîngă Skoplye (sfîrșitul secolului al XIV-lea) boltită în cruce greacă înscrisă (fig. 22) și altele. În consecință, Cotmeana aparține unui tip arhitectonic bine definit, despărțit de biserica cu plan treflat și turlă prin cel puțin două etape de evoluție (Ohrida și Stanimaka) sau, în cazul admiterii derivării din tipul athonit, fără nici o legătură cauzală cu tipul treflat. Privită sub acest

21. Biserica mănăstirii din Poganovo.

21. Eglise du monastère de Poganovo.

¹ Filov, Bogdan, *Geschichte der neueren bulgarischen Kunst*, Berlin-Leipzig, 1933, p. 6—7.

22. Biserica din Kuceviște.
22. Eglise de Koutchévichté.

unghi, Cotmeana încetează să mai fie un hibrid realizat stângaci sau o aspirație către o structură constructivă de care o desparte o lungă evoluție.

Exemplele prezentate în cursul acestei discuții și ale căror datări cuprind un interval de circa trei secole, demonstrează că datarea bisericii din Cotmeana în 1383—1385 poate fi perfect susținută din punct de vedere al contemporaneității cu monumente similare. Din punct de vedere constructiv, ridicarea bisericii corespunde epocii de generalizare în Bulgaria a tipului cu o singură navă boltită semicilindric. Din punct de vedere al decorației paramentului meșterii de la Cotmeana se inspiră dintr-o tradiție bizantină bogată în exemple și aplicată unor forme arhitectonice variate, a cărei perioadă de declin este marcată în sudul Dunării prin prăbușirea celui de-al doilea țarat bulgar în fața invaziei otomane (1393).

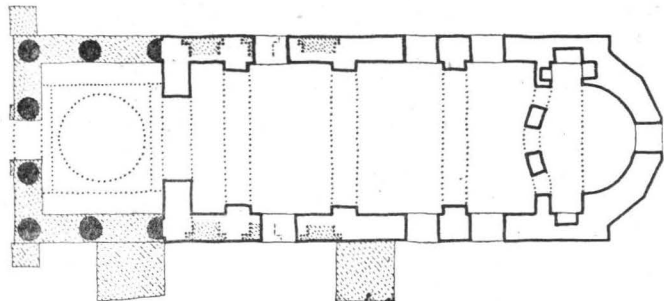
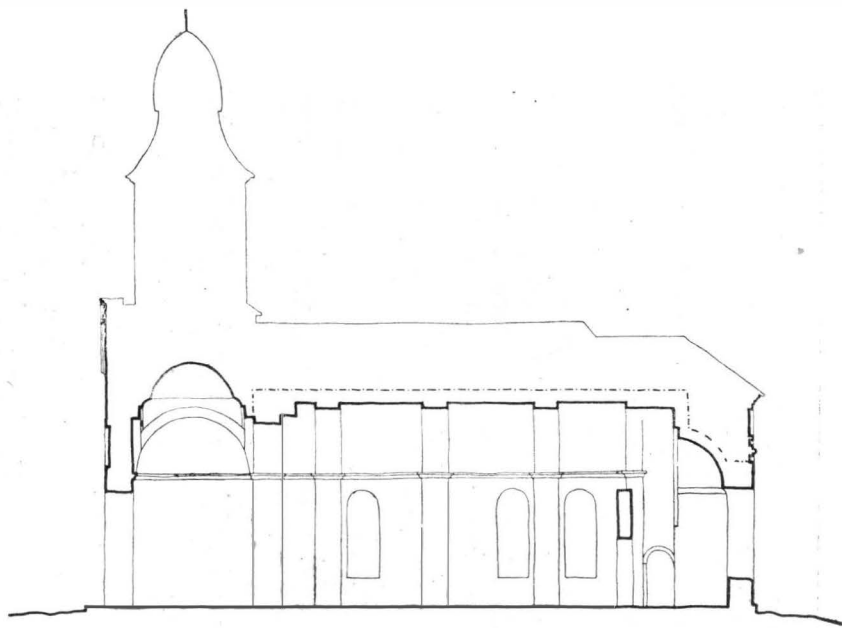
Însăși simplificarea paramentului prin renunțarea la alternanța dintre cărămidă și piatră cioplită situează construirea bisericii din Cotmeana spre sfârșitul unei școli artistice intrată în faza de decadență. Ne mai rămîne să analizăm răspîndirea acestui tip în Țara Românească, întrucît la data actuală nu mai poate fi susținută unicitatea acestui exemplar.

Biserica cu o singură navă boltită semicilindric și absidă acoperită separat este reprezentată de ruina bisericii Sîn Nicoară din Curtea de Argeș și de cele două biserici din Turnu Severin ale căror fundații au fost descoperite în curtea liceului și în grădina publică. Toate trei par să dateze din secolul al XIV-lea. La acestea adăugăm, sub rezerva cercetărilor viitoare, biserica domnească „Intrarea în Biserică” din Caracal, despre care la data actuală nu se știe nimic precis din punct de vedere al datării, însă care prezintă frapante analogii cu bisericile bulgărești din secolele XII—XIV, atît din punct de vedere planimetric (pronaos aproape pătrat, naos dreptunghiular, absida altarului semicirculară în interior și poligonală cu cinci laturi în exterior, fig. 23, a) cît și

23 a. Biserica domnească „Intrarea în biserică”
din Caracal. Plan și secțiune.

23 a. Eglise princière „La Présentation de la
Vierge” de Caracal. Plan et coupe.

23 b. Biserica domnească „Intrarea în biserică”
din Caracal. Detaliu de parament pe fațada
nord.

23 b. Eglise princière „La Présentation de la
Vierge” de Caracal. Détail de parement de la
façade nord.

0 1 2 3 4 5M

din punct de vedere al paramentului realizat din asize alternate din piatră cioplită și 4—5 rânduri de cărămidă (fig. 23, *b*). Asupra arcadelor înzidite ulterior care apar în zona pronaosului se pot face următoarele presupuneri:

1. Dacă pridvorul are arcade deschise, pilele interioare de pe care pornesc arce dublouri în plin cintru sînt adăugate ulterior, în care caz tipologia secolului al XIV-lea nu mai poate fi susținută, existînd variantele acoperirii cu calote, turlă etc.

2. Dacă aceste arcade corespund unor nișe, cu excepția arcadelor de intrare în pronaos, datarea în secolul al XIV-lea este verosimilă, arcele dublouri avînd în trecut rolul de a întări o boltă semicilindrică, astăzi dispărută sau mascată de bolți false din scînduri, care se termina spre est printr-un timpan.

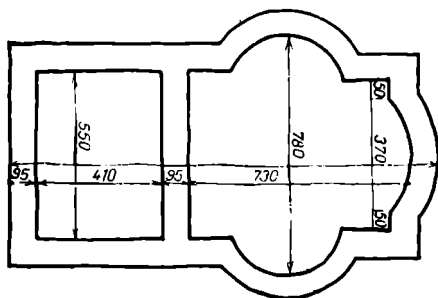
În orice caz cercetarea și restaurarea acestui interesant monument va aduce o contribuție însemnată la istoria arhitecturii din Țara Românească¹.

Revenind la familia monumentelor din care face parte Cotmeana, se pune întrebarea dacă mai există un caz similar de biserică cu naos dreptunghiular boltit semicilindric și absidă a altarului acoperită separat, la care s-au adăugat abside laterale. Ne vom permite să formulăm ipoteza boltirii în acest sistem a bisericii Vodița I (fig. 24).

Sîntem întru totul de părerea prof. Grigore Ionescu² privind imposibilitatea ridicării deasupra naosului dreptunghiular al bisericii Vodița I a unei cupole cu tambur pe pendentivi și arce dublouri, ipoteză propusă de prof. V. Vătășianu³.

În cazul cînd biserica nu a fost acoperită cu planșeu drept de lemn (presupunere care nu ni se pare atrăgătoare întrucît este în contradicție cu efortul permanent al arhitecturii bizantine de rezolvare a acoperirii spațiilor interioare

cu bolți), singura soluție verosimilă este aceea a acoperirii naosului cu boltă semicilindrică, sub al cărei plan de naștere se deschid calotele absidelor laterale. Un argument care se opune însă acestei ipoteze nu este atît înclinarea laturilor longitudinale spre altar, cît mai ales decalajul între muchiile absidelor laterale care nu se înscriu în planul pereților longitudinali. Aceste diferențe, consemnate în releveul publicat în B.C.M.I. 1929, pag. 150, pot reprezenta însă simple erori de măsurare ca urmare a stării incomplete a fundații-

24. Planul bisericii Vodița I.

24. Plan de l'église Vodița I.

¹ Înrudirea tipologică a bisericilor din Cotmeana și Caracal ne-a fost semnalată pentru prima dată de V. Drăguț.

² Ionescu, Grigore, op. cit., p. 124—125 și nota 3 la p. 125.

³ Vătășianu, V., op. cit., p. 140.

lor, sau un exces de precizare a unui plan în care, nepăstrându-se zidurile deasupra fundațiilor, este dificil să se reconstituie linia finită a paramentului.

În încheiere putem afirma că biserica mănăstirii din Cotmeana se înscrie într-o grupă bine definită de monumente, pe a cărei limită nordică de răspîndire se situează. Ea constituie un caz izolat în țara noastră numai din punct de vedere al decorației paramentului, bineînțeles în lumina cercetărilor publicate pînă în prezent, căci nu este exclus ca cercetările arheologice în curs sau viitoare să dea la iveală monumente contemporane cu Cotmeana, de același tip planimetric și cu aceeași decorație ceramică.

Importarea sistemului decorativ de către un meșter evident inabil se manifestă în ezitățile apărute la rezolvarea cornișelor care intersectează șirurile de discuri și în articularea stîngace a absidei altarului cu corpul naosului. Dar aceste ezitări sporesc farmecul monumentului accentuîndu-i caracterul de reprezentant limitrof al unei școli de artă bizantină.

HISTOIRE ET RESTAURATION DE L'ÉGLISE DE L'ANCIEN MONASTÈRE DE COTMEANA

(Résumé)

L'église de Cotmeana est l'un des monuments les plus anciens de Valachie.

La détermination de la date de sa construction a donné lieu à de nombreuses controverses, dues au fait que d'une part il n'existe pas de document contemporain indiquant de façon claire et certaine l'année de la fondation et la personne du fondateur et que, d'autre part, les rares sources conservées — toutes postérieures à la construction — présentent de nombreuses contradictions. Pourtant, de l'analyse minutieuse de tous les documents et inscriptions se référant à Cotmeana, il est permis de conclure que l'église actuelle a été bâtie probablement en 1383 par Mircea l'Ancien, du temps où il était associé au trône à Dan I-er, et qu'en 1388 le monastère a été mis sous la dépendance du monastère de Cozia par le même Mircea. Les contradictions entre les différentes sources peuvent s'expliquer si l'on admet l'existence d'une église antérieure, probablement en bois, construite du temps de Radu Ier ou de Vladislav et remplacée par la fondation de Mircea.

Au cours des temps, le monastère de Cotmeana fut le théâtre de différents événements historiques — comme, par exemple, les luttes pour le pouvoir sous Mihnea le Méchant (1510) — et souffrit de nombreux dégâts, de sorte qu'une restauration était devenue nécessaire en 1711, sous Constantin Brancovan, restauration au cours de laquelle l'inscription votive originale et la porte sculptée de l'autel furent remplacées. En 1777, le pronaos original fut remplacé par un pronaos plus grand, surmonté d'un clocher démoli ultérieurement; de même, un portique fut ajouté sur le côté nord. Au cours du XIXe siècle,

l'aspect de l'église fut transformé par le crépissage de ses façades et la construction d'un toit en bardeaux à forte pente qui recouvrit le tympan du côté est. L'enceinte du monastère s'est ruinée peu à peu, les dernières cellules furent démolies en 1912.

La première restauration de l'ensemble, effectuée par la Commission des Monuments Historiques en 1922—1924, s'était limitée au dégagement du parement original, à la consolidation sommaire de l'église et au complètement du mur d'enceinte.

En 1959 a eu lieu la restauration scientifique de l'ensemble, précédée de recherches archéologiques qui ont fourni des données précises sur le plan initial. On a effectué des travaux généraux de consolidation, renonçant aux systèmes de consolidation antérieurs, inefficaces, consistant en tirants et en ceintures métalliques.

On a supprimé la tour en bois du pronaos qui remplaçait celle en brique de 1777 et, à défauts d'éléments permettant la reconstitution de celle-ci, on a exécuté un simple toit en bardeaux à quatre versants.

On a rétabli le niveau ancien des corniches et on a construit au-dessus des absides des toits en tuiles romaines sur plans courbes, indépendants du toit du corps principal, mettant ainsi en évidence le plan initial de l'église, caractérisé par un naos rectangulaire voûté en berceau, souligné à l'est par un tympan, et par des absides latérales à hauteur réduite par rapport à la corniche générale et à toits indépendants.

Du point de vue typologique, les recherches antérieures avaient souligné la ressemblance de l'église de Cotmeana au groupe d'églises bulgares d'influence byzantine de Tîrnovo et de Messembria, mais seulement en ce qui concerne la décoration extérieure, consistant en niches aux archivoltes soulignées par des disques céramiques. A la suite de la dernière restauration, qui a dégagé la structure originale du monument, on a pu constater que, du point de vue de la composition architecturale, celui-ci appartient au type d'église dont le volume du pronaos — rectangulaire — et du naos — carré — est dominant en élévation, présentant, de surcroît, à l'est un tympan demi-circulaire ou triangulaire, tandis que l'abside polygonale de l'autel lui est subordonnée en hauteur et possède un toit indépendant. Ce type, rencontré sporadiquement en Serbie, connaît aux XIe—XIVe siècles une large diffusion en Bulgarie, où il devient courant après la fin du XIVe siècle.

L'apparition des absides latérales ne représente pas une étape d'évolution vers le type trilobé de Cozia, comme l'ont soutenu certains chercheurs, mais constitue une caractéristique des églises conventuelles, apparaissant, par exemple, pour les églises de type Stanimaka à l'église du monastère de Poganovo (Bulgarie), ou pour les églises à plan en croix grecque inscrite à l'église de Koutchévichté (Serbie). Dans notre pays, le type d'église au naos rectangulaire mis en évidence en élévation et à l'abside subordonnée en volume à ce dernier se rencontre à l'église Sîn Nicoară de Curtea de Argeș, aux deux églises de Turnu

Severin — dont il ne reste que les fondations — et, sous réserve des recherches ultérieures, à l'église princière de la „Présentation de la Vierge“ de Caracal.

Il est permis de supposer que la même forme, mais avec des absides latérales, aurait existé à l'église Vodița I, dont le relevé des fondations ne paraît pas concluant.

BIBLIOGRAFIE

1. *Balș, Gh.* O vizită la câteva biserici din Serbia, București, 1911.
2. *Barnea, I. și Constantinescu, N.* Sondajul de la mănăstirea Cotmeana. În: Materiale și cercetări arheologice, V, 1958, p. 665—670.
3. *Bobulescu, C.* Candela de la temelia bisericii din Cotmeana. În: Anuarul Comisiei monumentelor istorice, 1942, p. 110—136.
4. *Diehl, Charles.* Manuel d'art byzantin, Paris, 1925.
5. *Filov, Bogdan.* Geschichte der albulgarischen Kunst, Berlin, 1932.
6. *Filov, Bogdan.* Geschichte der neueren bulgarischen Kunst, Berlin, Leipzig, 1933.
7. *Ghica-Budești, N.* Evoluția arhitecturii în Muntenia, I. În: B.C.M.I., 1927, p. 17.
8. *Ghica-Budești, N.* Mănăstirea Cotmeana. În: B.C.M.I., 1931, p. 177—180.
9. *Ionescu, Grigore.* Istoria arhitecturii în România, I, București, 1963, p. 143.
10. *Lăzărescu, E.* Data zidirii Coziei. În: Studii și cercetări de istoria artei, 1962/1, p. 107.
11. *Năsturel, P. V.* Schitul Cotmeana Argeș. În: Revista pentru istorie, arheologie și filologie, XII, p. II, 1911, p. 281—285.
12. *Panăitescu, P. P.* Mircea cel Bătrîn, București, 1944.
13. *Teodorescu, Dinu.* Proiectul de restaurare al mănăstirii Cotmeana, faza P.T., 1956, memoriu de arhitectură (Arhiva D.M.I.).
14. *Tocilescu, Grigore.* Raporturi asupra câtorva mănăstiri, schituri și biserici din țară. Extras din Analele Academiei Române, seria II, tomul VIII, secția II. Memorii și notițe, București, 1887, p. 77—80.
15. *Vătășianu, V.* Contribuțiune la datarea bisericii mănăstirii Cotmeana. În: Anuarul Comisiei monumentelor istorice, secția pentru Transilvania, vol. IV, 1932—1938, p. 415—427.
16. *Vătășianu, V.* Istoria artei feudale în țările române. I. București, 1959, p. 135—136.

RESTAURAREA UNUI MONUMENT DE ARHITECTURĂ DIN EPOCILE ROMANICĂ ȘI GOTICĂ ÎN CADRUL ANSAMBLULUI DE MONUMENTE FEUDALE DE LA SEBEȘ-ALBA¹

*M. Angelescu, G. Gündisch, A. Klein,
H. Krasser, Th. Streitfeld*

Construcția bisericii evanghelice St. Maria, situată în centrul orașului Sebeș, reprezintă pentru patrimoniul nostru cultural o deosebită valoare, ca monument de arhitectură feudală, rezultat din suprapunerea în timp a două stiluri, romanicul și goticul.

Monumentul cu o lungime de 59 m și înălțimi variabile, orientat pe direcția est-vest, este alcătuit — în mare — din două părți diferite și bine distincte. În partea sa vestică se detașează un turn cu cinci nivele, flancat de două turnuri laterale joase, continuînd cu biserica de tip bazilical alcătuită din trei nave, aflată acum sub o învelitoare unică în două pante; nava mediană a fost suprainălțată și boltită abia într-o a doua epocă de construcție romanică; navele colaterale au fost lărgite și înălțate în plină epocă gotică. Către est se ridică corul gotic avînd o structură proprie construcțiilor de tipul hală cu trei nave foarte înalte, acoperit separat de restul bisericii, bogat ornamentat în interior și la exterior (fig. 1).

Primele încercări de a descifra istoricul bisericii evanghelice din Sebeș au fost făcute încă de la mijlocul secolului trecut; acestea, ca și încercările făcute de atunci încoace, s-au bazat numai pe analiza formelor de arhitectură și de multe ori au fost nevoite să recurgă la ipoteze ce nu puteau fi verificate, atît timp cît nu se puteau executa săpături de cercetare și decapări de tencuiei sistematice. Lucrările recente de restaurare (1960—1964), concepute și executate de către Direcția Monumentelor Istorice din C.S.C.A.S., precedate de săpături arheologice, decapări masive de tencuiei și demolarea unor anexe tîrzii, au avut între altele meritul de a crea noi posibilități de cercetare și de a elucida o bună parte a problemelor încă deschise privind istoria și semnificația monumentului ce ne reține atenția. Cercetarea arhivei parohiei evanghelice din Sebeș a scos de asemenea la iveală cîteva însemnări deosebit de utile pentru lămurirea unor probleme de detaliu.

¹ Colectivul de proiectare condus de prof. arh. R. Bordenache a fost compus din arh. Mariana Angelescu șef de proiect, ing. T. Barbu pentru problemele de rezistență și R. Heitel, arheolog.

1. Vedere de ansamblu a bisericii evanghelice Sf. Maria din Sebeș.
1. *Vue d'ensemble de l'église évangélique Sainte-Marie.*

În lucrarea de față ne propunem o succintă analiză a aportului diverselor etape de construcție ce au modificat alcătuirea monumentului pînă la stadiul în care acesta ni se înfățișă înainte de ultima restaurare, stăruind asupra problemelor, metodelor și operațiunilor pe care le-a comportat restaurarea, în scopul evidențierii trecutului istoric al monumentului.

În cazul bisericii evanghelice din Sebeș, s-a considerat nimerit ca procesul de restaurare să se conducă după principiul restaurării istorice, fără însă ca aplicarea acestuia să capete un caracter dogmatic. Restauratorul a avut sarcina de a sublinia tranșant, prin metode pe care le vom descrie, elementele de plan ale unor părți dispărute ale monumentului, să sublinieze suprapunerea fazelor de construcție și în special să marcheze elementele ce definesc urmele vechii construcții bazilicale, de elementele corului gotic și de toate celelalte elemente ce provin din etape ulterioare de construcție.

Prima biserică a fost zidită la începutul secolului al XIII-lea în mijlocul unui cimitir deja existent. Unele dintre mormintele cele mai vechi sînt acoperite sau tăiate de construcția bisericii. Altele se află atît de aproape de aceste fundații, încît se presupune că au fost săpate înaintea clădirii bisericii.

În trei din aceste morminte, osemintele zac într-o cutie lungă formată din prisme de piatră sumar cioplită. Acest rit de înmormîntare nu este autohton și se poate presupune, în baza unor analogii, că atestă apariția în Transilvania a coloniștilor sași. Una din aceste cutii de piatră se află chiar în axul bisericii

și imediat în fața portalului de vest, fiind orientată spre altar, ceea ce arată că la data înmormântării, biserica era deja întrebuintată. Deoarece nu se poate presupune ca biserica să fi fost făcută inaccesibilă prin plasarea mormântului direct în fața portalului de vest, trebuie să admitem că la data înmormântării partea de vest a bisericii încă nu exista. Și cum ultimele arcade ale bisericii vechi diferă de celelalte, atât în lărgimea cât și în forma lor, arătând o vădită tendință spre arcul ogival, putem admite că prima fază de construcție a decurs în felul următor:

S-a construit o bazilică cu trei nave, cu o absidă în formă de semicerc și fără careu. Nava centrală de 6,8 m lărgime și 8,2 m înălțime, cu tavan drept sau cu șarpantă deschisă, comunica prin câte cinci arcade cu navele laterale boltite, largi numai de 2,4 m și înalte de 3,8 m. Este posibil ca navele să nu fi fost terminate către vest și să fi fost închise numai în mod provizoriu, astfel ca biserica să poată fi dată în folosință. În acest caz, construcția primă putea fi începută fără turnuri pe fațada vestică.

Cam în al patrulea deceniu al secolului al XIII-lea navele au fost preluate cu încă două arcade, iar la partea de vest s-a început ridicarea celor două turnuri masive cu plan pătrat, accesibile prin câte o scară în spirală (fig. 2).

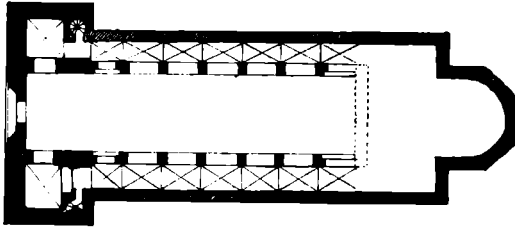
Locul în care nava centrală și-a avut ferestrele în această fază de construcție nu se mai poate stabili în mod cert. La înălțimea de 8,2 m zidurile navei centrale de astăzi sînt străbătute de o cornișă. Sub această cornișă zidurile navei au fost sparte în secolul al XV-lea, executîndu-se acele goluri cu arce în ogivă, care se păstrează. Acestea au fost practicate în ritmul bolților navei principale, iar ferestrele bazilicei nu au putut fi amplasate decît în ritmul arcelor de separare între nave; totuși, în urma decapărilor tencuielilor, urmele acestor ferestre nu s-au putut observa. Această constatare ne conduce la două ipoteze:

a) Nava centrală, în această primă epocă romanică, era neterminată la partea superioară, lipsindu-i registrul cu ferestre; acoperișul rezema în mod provizoriu pe cornișa amintită și care avea rolul să protejeze învelitorile navelor laterale.

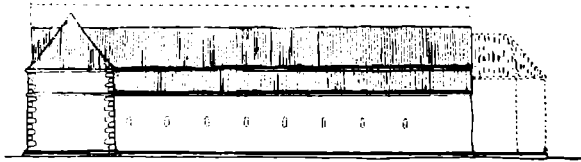
b) Registrul cu ferestrele navei principale a fost demolat la reluarea lucrărilor în etapa a doua a construcției romanice, dat fiindcă în aceste zidării urmau să se încastreze nervurile noilor bolți.

Cele două turnuri de la vest erau înălțate pînă la înălțimea de 7 m cînd lucrările — probabil din cauza invaziei tătarilor din anul 1241 — au fost întrerupte. Ele au fost continuate însă ulterior după o concepție diferită de cea inițială. Ca martori ai acestei prime faze de construcție ne-au rămas pînă astăzi zidurile navei centrale pe lungimea celor șase arcade înalte de 3,8 m, partea de jos a celor două turnuri de la vest și partea estică a zidurilor exterioare ale colateralelor, care au format ulterior zidul primei travee din corul gotic.

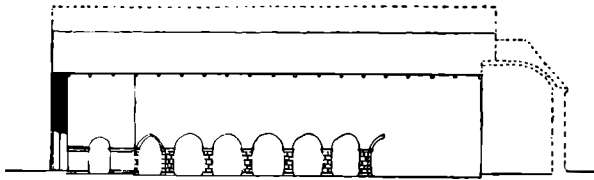
Această primă biserică, care rămăsese neterminată în partea ei apuseană, a fost terminată după invazia tătarilor, fiind înălțată și boltită. Tot atunci, renunțîndu-se la înălțarea turnurilor corespondente celor două colaterale ale

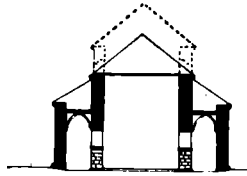
PLAN

FATADA SUD

SECȚIE LONGITUDINALĂ

SECȚIE TRANSVERSALĂ PRIN NAVĂ

LEGENDA

- zidărie păstrată din sec. XIII-lea
- ▨ fundații păstrate din sec. XIII-lea
- vestigii fundații presupuse sec. XIII-lea

2. Propunere de reconstituire a bisericii în forma de la începutul secolului al XIII-lea.
2. Propositions de reconstitution de la basilique dans sa forme du début du XIIIe siècle.

basilicii, s-a construit turnul vestic din continuarea navei centrale. Pentru susținerea acestui turn, pereții și fundațiile navei centrale au fost îngroșate, antrenând construirea turnului pe plan dreptunghiular și nu pătrat. Cele două nivele superioare ale turnului sînt străbătute în toate direcțiile de ferestre geminate, care prin forma lor indică o fază de trecere de la stilul romanic la cel gotic.

Ultimul etaj se termină printr-o cornișă întărită cu console pe care s-a rezemat șarpanta acoperișului, după o manieră specifică bisericii mănăstirii Cîrța (fig. 3).

Nava centrală s-a înălțat în această fază cu 1,8 m deasupra cornișei de piatră, care va rămîne drept talpă a ferestrelor cu ancadrame de piatră în arc frînt, montate la această epocă în scopul iluminării navei.

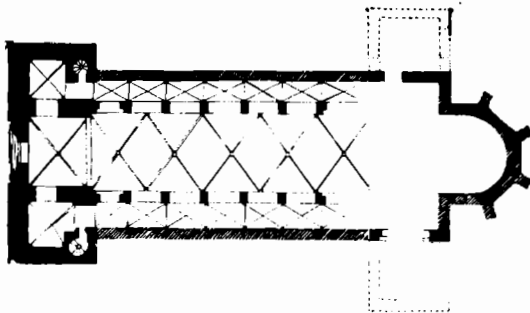
Tot atunci s-au construit bolțile navei principale, care din cauza lărgimii navei au fost ridicate într-un ritm nou, ce nu a corespuns arcelor din registrul inferior, dovadă certă că ne aflăm într-o a doua fază de construcție a monumentului. Ferestrele noi, cu ancadrame ornamentate caracteristice goticului timpuriu, au fost amplasate în lunetele pe care bolțile le alcătuiesc cu pereții navei.

Brîul median, consolele bolților și impostele pilelor au fost introduse tot în această fază de construcție. Caracterul acestor elemente și mai ales detaliile decorative permit datarea între 1250 și 1260. Faza premergătoare trebuie presupusă și prin acest fapt ca anterioară invaziilor tătarilor (1241).

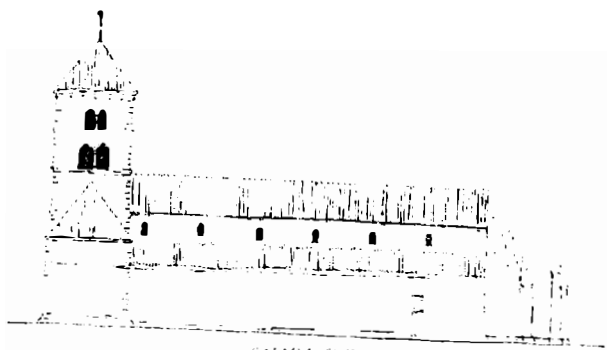
Absida semicirculară a corului, cu bolta ei în semicalotă, a fost înlocuită cu o absidă poligonală, boltită în sistemul bolților de la Cîrța, cu nervuri radiale sprijinite la exterior prin patru contraforturi. Poziția contraforturilor absidei corului, secțiunea nervurilor bolților navei și forma consolelor arată o asemănare atît de perfectă cu elementele corespunzătoare din construcția bisericii mănăstirii Cîrța, încît putem presupune că la Sebeș au lucrat constructori și pietrari formați la respectivul șantier cistercian. Presupunerea este întărită și prin descoperirea unei chei de boltă, cu ocazia lucrărilor recente de restaurare, care poartă un decor sculptat, închipuind o rozetă cu opt petale, asemănătoare ca formă cu o cheie de boltă de la biserica mănăstirii din Cîrța. Cheia de boltă descoperită la Sebeș a fost folosită ulterior ca element de zidărie la supraînălțarea fundației unei pile din corul gotic. Absida corului bazilicei nu s-a păstrat, fiind demolată în secolul al XIV-lea; prin șanțuri arheologice s-a stabilit poziția fundațiilor care au fost înălțate pînă la nivelul pardoselilor.

Degajarea, cu ocazia recentelor lucrări, a primelor două pile din partea de vest a navei principale, asemănătoare ca detalii structurale cu ultimele pile rămase din nava romanică spre est, a pus următoarea problemă: dacă pilele vestice marchează în plan unirea celor trei nave cu zona turnurilor, nu cumva și pilele estice marcau tot un element al planului bazilical, eventual un transept?

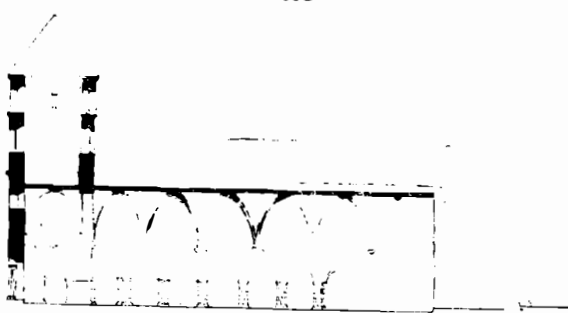
Acest fapt a impus cercetării arheologice și de arhitectură dezideratul de a confirma sau infirma prezența unui vechi transept, de a defini elementele lui de plan, prin eventualele fundații ce s-ar fi păstrat, și de a stabili momentul construcției și demolării lui. Dat fiind că cercetările întreprinse nu au confirmat existența unui transept, rămîne să credem că prezența celor două pile, ultimele rămase din bazilică către est, în forma în care se află acolo, marca, în planul construcției bazilicale, trecerea către vechiul cor romanic.

PLAN

FACADA SUD

SECȚIE LONGITUDINALĂ

SECȚIE TRANSVERSALĂ PRIN NAVĂ

LEGENDA

- zidărie păstrată din sec. X-lea
- ▨ fundații sec. X-lea
- vestigii fundații presupuse sec. X-lea
- construcții a doua jumătate sec. X-lea

3. Bazilica romanică la sfârșitul secolului al XIII-lea.
 3. La basilique romane à la fin du XIIIe siècle.

Marcarea traseului zidurilor romanice dispărute s-a executat, în interiorul monumentului de astăzi, prin înscrierea în pardoseala generală a unor lespezi neșlefuite de marmură de Moneasa neagră, în scopul sugerării vechii bazilice. Pentru înlesnirea cercetărilor viitoare, în colateralul sud, s-a lăsat deschisă o casetă care să permită studierea sistemului de construcție a fundațiilor de epocă romanică.

Influenței șantierului mănăstirii Cîrța i se datorește probabil și adăugarea celor două aripi simetrice, înlocuind transeul în dreptul primei travee a navei, datorită cărora aspectul exterior al bisericii din Sebeș a fost asimilat tipului de biserică cu plan în formă de cruce, folosit de arhitectura cisterciană la bisericile din Cîrța și Bartolomeu. Aripa de nord servea ca sacristie, iar cea dinspre sud, accesibilă din respectivul colateral printr-o arcadă geminată scundă, a folosit probabil drept capelă. Faptul că a existat această sacristie înaintea construirii corului gotic, îl probează forma ancadramentului ușii de acces care, așa cum arată mai ales partea de jos a acesteia, datează din secolul al XIII-lea.

Existența capelei pe latura sud o probează fragmentul de pilă cu caracteristici ale stilului romanic, descoperit în timpul lucrărilor recente. La demolarea recentă a pridvorului mare, ridicat la finele secolului al XVIII-lea în scopul protejării intrării în cor, s-au observat urmele unei picturi care contura curbura unui arc.

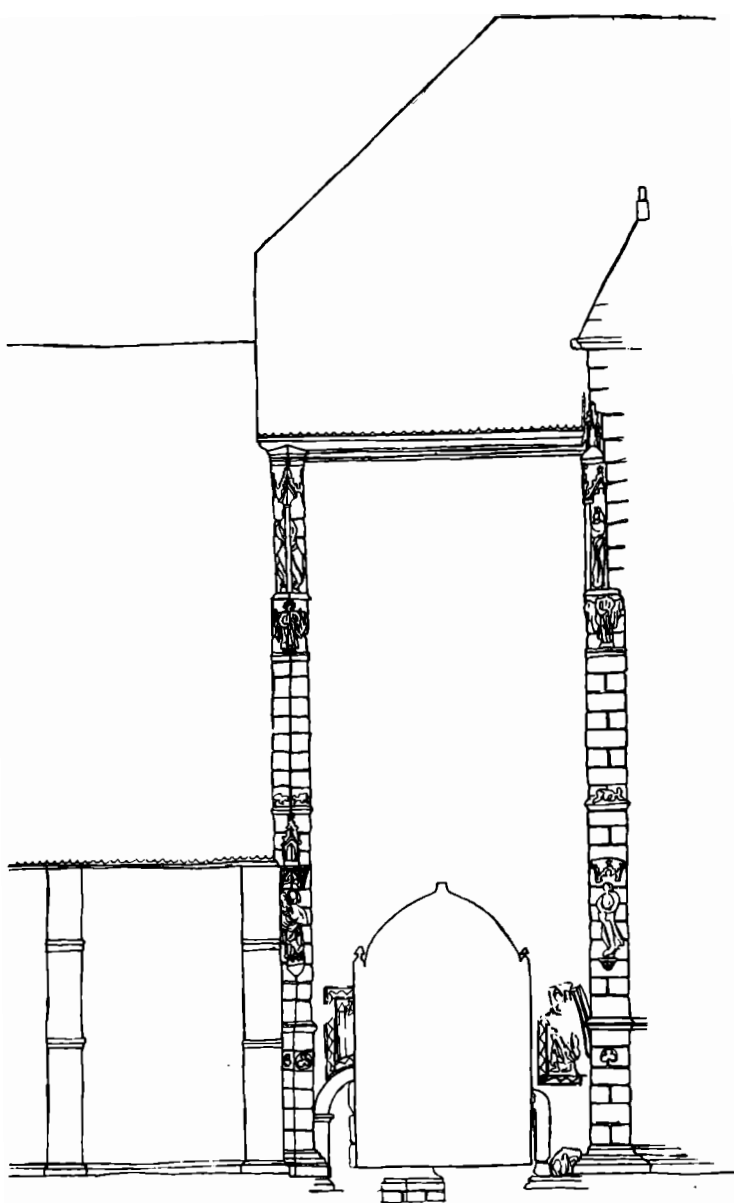
Prin extragerea zidăriei de umplură s-a degajat pila romanică avînd soclu și impostă din piatră profilată și arcul din zidărie de cărămizi, asemănătoare cu pilele din interiorul navei mediane, dar avînd baza mai ridicată și înălțimea arcului mai redusă (fig. 4). După maniera în care este executată pictura, socotim că aparține secolului al XIV-lea, iar înălțimea redusă a arcului a dovedit existența a două arce geminate, ce făceau legătura între corul romanic și capelă. După stabilirea acestor date, prin lucrările recente restaurării s-au consolidat aceste elemente, lăsîndu-le vizibile cercetătorilor viitori.

Luînd în considerare totalitatea elementelor care confirmă amestecul călugărilor de la mănăstirea Cîrța la Sebeș, s-a pus problema dacă nu cumva arcele geminate descrise mai sus, aveau rolul de a lega biserica cu un clastru mănăstiresc; cercetările de arhivă și arheologie nu au confirmat această ipoteză. Totuși, faptul că numai în această zonă vestigiile rămase din soclul romanic (piatră de talie cu muchia teșită), este zidit peste blocuri de piatră de talie, indică o lucrare în afara construcției generale a bazilicei, atunci cînd probabil s-a produs o schimbare de plan.

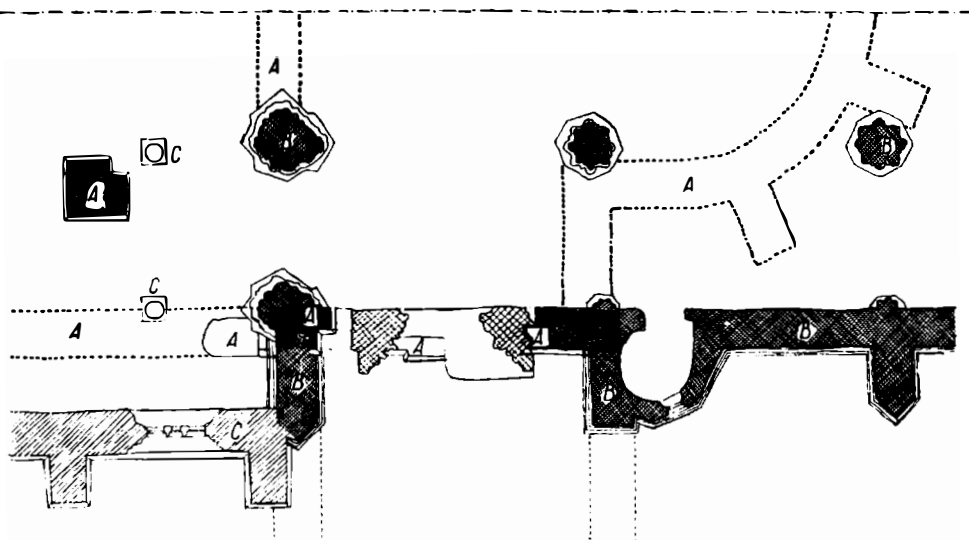
Biserica construită în această a doua epocă romanică, respectiv epoca de după anul 1241, a avut o tribună de lemn susținută de grinzi puternice și care a fost desființată la 1756.

Existența acestei tribune este confirmată prin prezența unor detalii, a căror sesizare a fost prilejuită de cercetările în cadrul lucrărilor recente de restaurare, și anume:

a) Golurile celor două uși de acces la tribună, dinspre turnurile laterale, nu se puteau sparge mai tîrziu într-un masiv de zidărie de piatră de 1,20 m grosime, fără a fi lăsat în masa acestuia urme evidente ale acestei operații.

LEGENDA
 A. Elemente de construcție romanică
 B. Elemente de construcție gotică
 C. Elemente de construcție gotice târzii

4. Vestigii romanică pe latura de sud a corului gotic.
 4. Vestiges d'époque romane sur le côté sud du chœur gothique.

b) S-au găsit urmele unor bolți mai vechi la nivelele inferioare al turnurilor laterale și urmele unor grinzi de lemn aparținând unor planșee de lemn la nivelele superioare, indicând o compartimentare mai veche pe înălțime. Această împărțire mai joasă decât cea existentă este legată de retragerea pereților de vest, către exterior, unde s-au găsit și urmele unui profil de piatră și credem că indică înălțimea turnurilor laterale la această epocă, înălțime ce corespunde cu pătrunderile către fosta tribună.

c) Sub golurile ușilor de acces din pereții laterali ai turnului central s-au găsit niște șlițuri, umplute cu zidărie de cărămidă, care marchează locul de rezemare al unei tribune. Acestea sînt înguste de circa 60 cm, spațiu în care nu se putea înscrie o boltă, ci numai un planșeu de lemn susținut de grinzi puternice.

Balconul (fig. 5), construit în locul acestei tribune, a astupat și îngropat o serie de elemente ale construcției bazilicale; prin demolarea lui, s-au putut cunoaște și restaura următoarele componente ale construcției romanice:

1. Golurile de comunicare, protejate de puternice arce între cele trei spații de sub turnuri, și între acestea și colaterale.

2. Golul cu ancadrament de piatră ce permite accesul la scara spirală sud din interiorul turnului lateral; pe fațada sud s-a rezidit ușa de acces la scara spirală și s-a executat o ușă metalică nouă la ancadramentul degajat, reproducînd stilul ușii existente la scara de pe latura nord.

3. Soclurile și brfiile de piatră din zona turnului central.

4. Ancadramentul de piatră al portalului romanic de la vest.

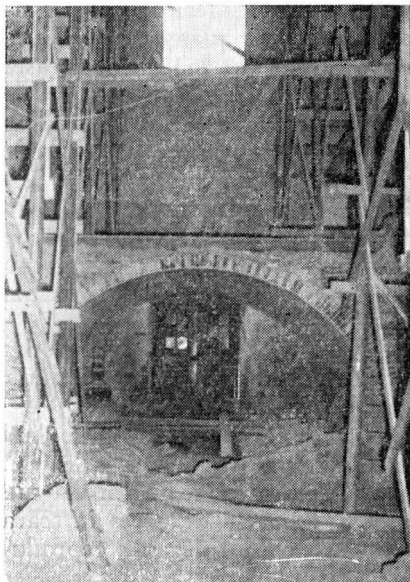
5. Primele două pile romanice amintite mai sus.

Restaurarea balconului pentru orgă a impus o serie de studii și machete. Vechea tribună nu a mai putut fi reconstituită; dat fiind înălțimea mare la care era plasată, orga nu mai putea fi montată. S-a căutat o construcție modernă, în beton armat, care să sugereze nervurile bolților și să nu afecteze pereții înconjurători. Macheta a demonstrat însă neconcordanța elementelor moderne în sobrietatea monumentului romanic. În concluzie, pentru amplasarea orgii s-a construit o placă de beton armat încastrată pe 3 laturi la 3,60 m înălțime, care lasă vizibile toate elementele construcției romanice degajate în această zonă, ea însăși apărînd cît mai neutră.

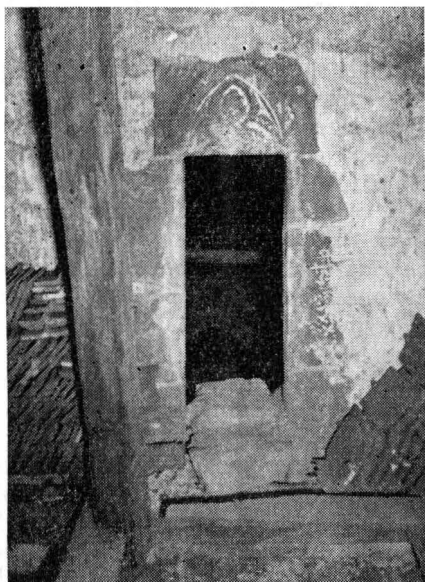
Un alt element decorativ al bazilicei, demn de remarcat, este portalul de vest cu o profilare mai amplă, bazînd din trei retrageri treptate, prevăzute cu trei perechi de colonete angajate avînd capiteluri cu croșete, iar frunzele dispuse în două registre asemănătoare celor de pe stîlpii catedralei romano-catolice din Alba Iulia. Frontonul deasupra portalului imită frontonul cu caracter de prototip de la biserica din Jak (Ungaria de vest).

Urmărind degajarea tuturor elementelor rămase din construcția veacului al XIII-lea, s-au degajat ferestrele geminate, ce poartă arce cu trilobi, din registrul al doilea al turnului, după executarea în prealabil a unor centuri de beton armat pentru consolidarea zidăriei pereților.

Au fost redeschise ferestrele navei principale rămase în podurile colateralelor; pentru a sugera lumina de zi ce trebuia să ilumineze nava, s-au montat

5. Balconul construit la 1756 și demolat.
5. *Balcon construit en 1756 et démoli.*

6. Fereastră a bazilicii romanice.
6. *Fenêtre de la basilique romane.*

în poduri, la fiecare fereastră, în spatele geamurilor câte un corp de lumină (fig. 6).

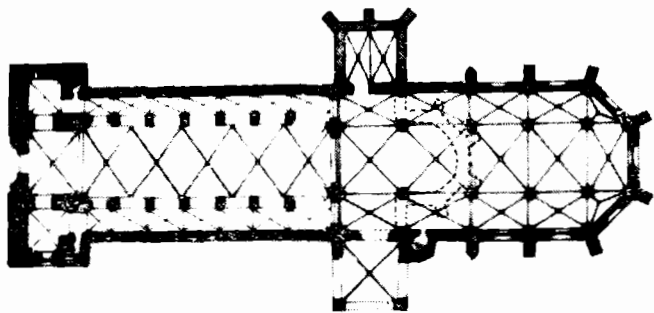
Cu ajutorul cercetărilor arheologice s-a stabilit nivelul de călcare a secolului al XIII-lea și s-au găsit elemente ale pardoselilor originare. Noile pardoseli din piatră de Bampotoc au fost așezate la acest nivel, adică s-a executat o coborîre de aproape 40 cm, datorită căreia bazele pililor navelor au fost revalorificate și arhitectura monumentului și-a recăpătat vechile proporții.

În cursul secolului al XIV-lea, localitatea Sebeș a luat un avînt economic considerabil, datorită îndeosebi evoluției meseriilor și comerțului, în așa fel încît pe la anul 1376 Sebeșul se număra între orașele de frunte ale Transilvaniei.

Bazați pe o stare materială înfloritoare și mînați de ambiția unei burghezii în ascendență, cam pe la mijlocul secolului al XIV-lea, Sebeșenii se hotăresc să construiască în locul bazilicii romanice, o biserică nouă, de proporții mari.

Fără a demola clădirea veche în întregime, au început cu ridicarea unui cor spațios cu o lungime de 28,5 m înalt de 15 m și o lungime de 13,7 m, la fel cu cel al bazilicii vechi, încît în partea de vest a corului au putut fi întrebuințate chiar zidurile vechi exterioare. Apare astfel prima construcție de tipul hală în Ardeal, construită după un plan și în formele cele mai avansate ale stilului gotic de atunci (fig. 7).

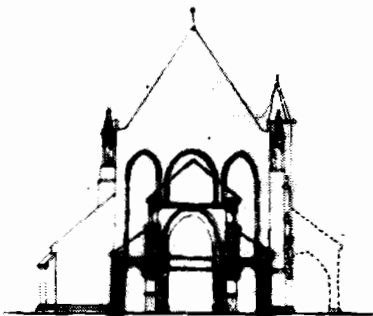
Corul nou, construit după tipul de cor al bisericilor hală, prezintă trei nave de înălțime egală. Lungimea travelelor crește de la est la vest, prima fiind

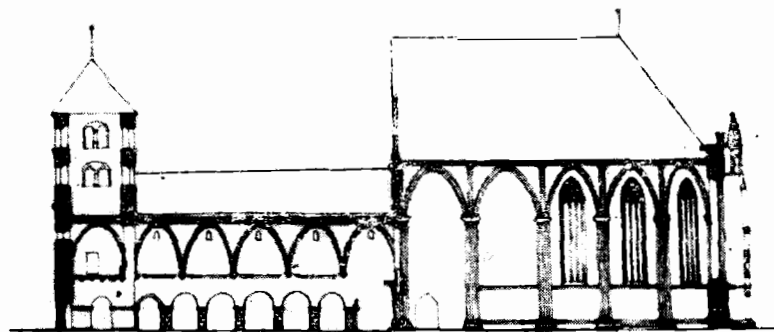
Plan

Fațada de sud

Secțiune transversală prin navă

Secțiune longitudinală

7. Biserica evanghelică Sf. Maria în secolul al XIV-lea.

7. L'église évangélique Sainte-Marie au XIVe siècle.

<https://biblioteca-digitala.ro>

de 5,3 m, iar a patra de 6,55 m egală cu înălțimea navei centrale a respectivului cor, formînd astfel un pătrat. Lățimea navelor laterale ale corului este de 3,55 m, adică aproape exact jumătate din lățimea navei centrale.

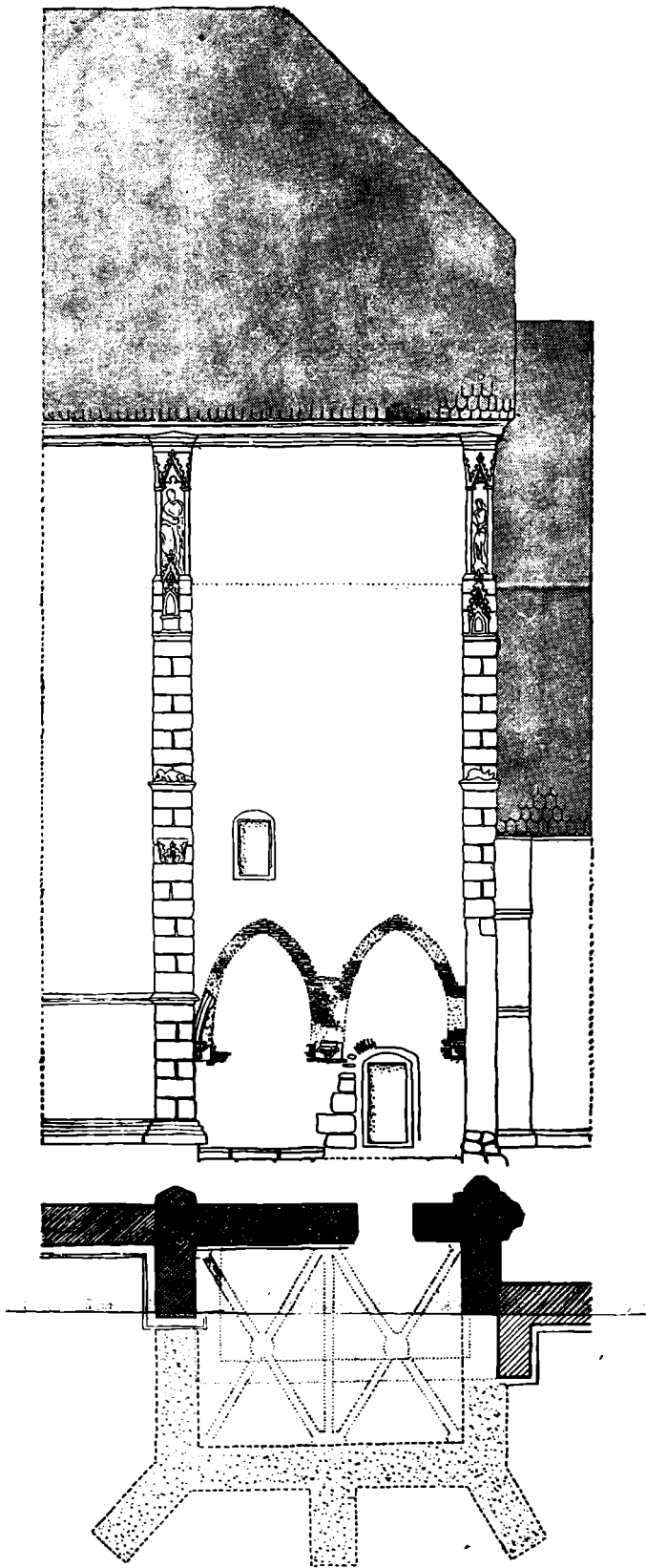
Bolta halei este caracterizată prin prezența numai a nervurilor transversale, longitudinale și diagonale (lipsește nervurile bifurcate), în ale căror puncte de întretăiere se găsesc cheile de boltă. Hala fiind formată prin înălțarea colateralelor la înălțimea navei centrale, a rezultat faptul că ogivele colateralelor au devenit exagerat de ascuțite, baza lor fiind jumătatea celor din nava principală, iar înălțimea s-a păstrat aceeași. Aceste bolți ogivale în formă de lanțetă, caracteristice pentru perioada limitată, de trecere de la forma bazilicală la forma bisericii-hală, cu bolți reticulate, se găsesc la monumente puține, fapt ce permite datarea bolților în jurul anului 1370.

Cheile de boltă reprezintă în relief motive simbolice, vegetale și figurale. Două din ele reprezintă stilizat stema Ungariei și blazonul regelui Ludovic I al Ungariei (1342—1382), permițînd și prin aceasta datarea construcției. Blazonul regelui apare și într-o pictură murală, descoperită în spatele altarului, dovadă a terminării corului și luării lui în folosință înaintea anului 1382.

Asupra datei începerii lucrărilor putem trage concluzii destul de precise din înfățișarea stilistică a corului, conceput și clădit fără îndoială într-un contact foarte strîns cu șantierele arhitecților din familia Parler, care au activat pe atunci la Schwabisch-Gmünd, Nürnberg și Praga. Sistemul stîlpilor, organizarea pereților și planul corespund unei faze stilistice reprezentate prin corul bisericii Sf. Sebald din Nürnberg, construită de Heinrich Parler între anii 1361 și 1372, așa încît corul din Sebeș trebuie datat între anii 1360 și 1382. Trei chei de boltă, reprezentînd respectiv capul mîntuitorului, leul învingător și capul unui faun, sînt atît de asemănătoare în ceea ce privește motivul și felul de prelucrare a materialului, cu trei sculpturi ale lui Petre Parler din catedrala Sf. Vit din Praga, încît trebuie să admitem că sculptorul le-a cunoscut de aproape. Cum însă elementele flamboiante, prezentate în cele patru ferestre laterale ale corului de la Sebeș, apar la Praga abia pe la anul 1380, trebuie să admitem că spre sfîrșitul lucrărilor a mai sosit la Sebeș un pietrar-sculptor din Praga, pentru a lucra la completarea decorului sculptural (după terminarea construcției propriu-zisă), probabil pînă la primele decenii ale secolului al XV-lea.

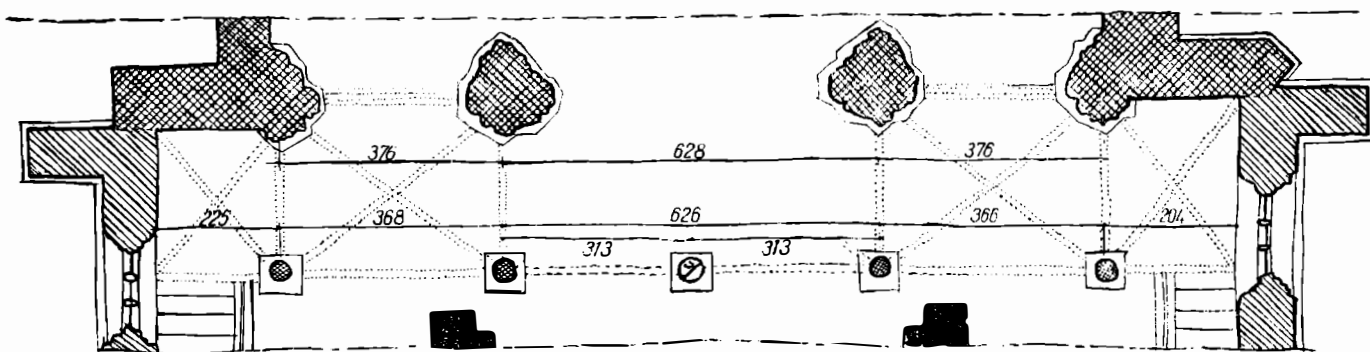
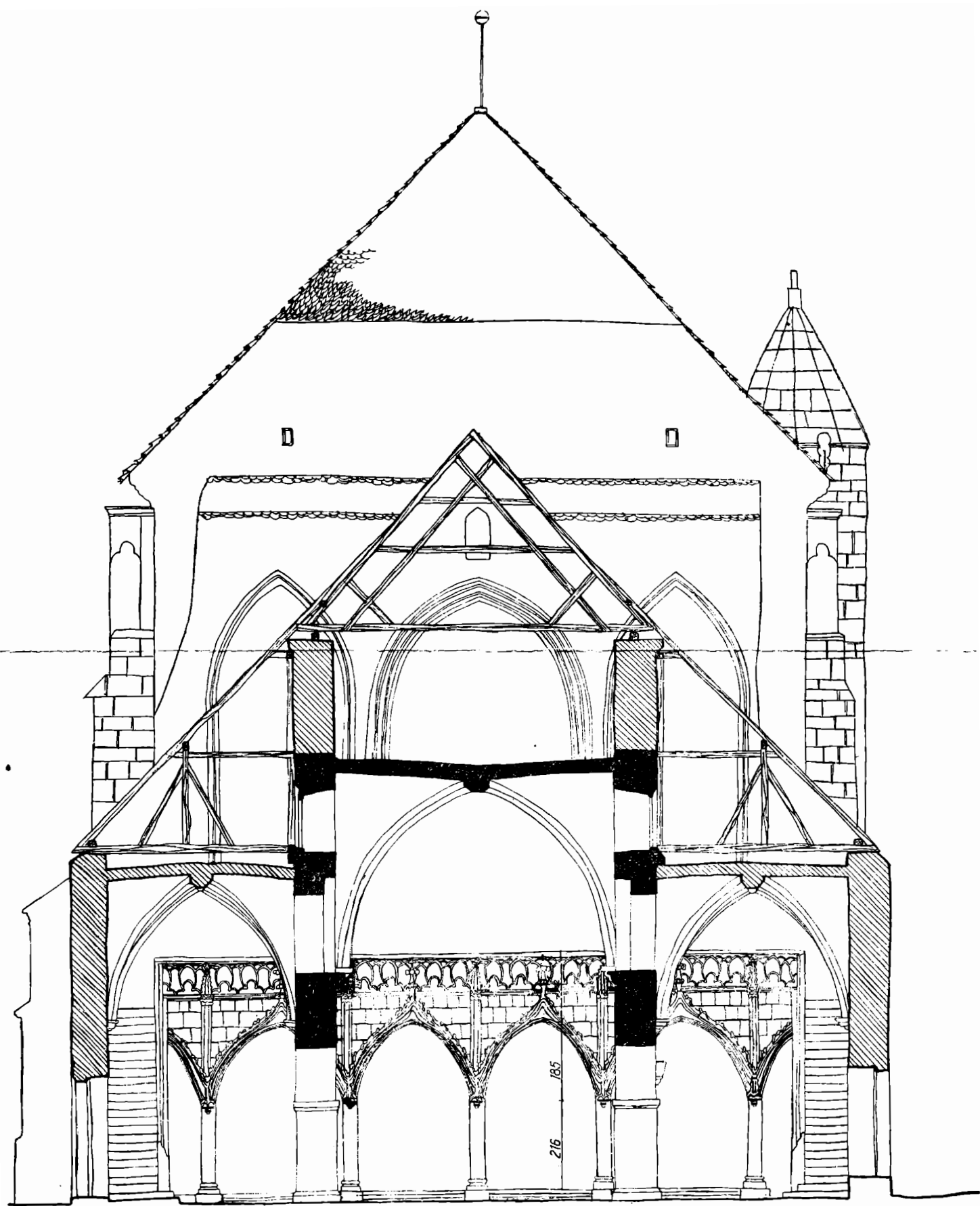
Aceeași asemănare cu formele decorative ale bisericii Sf. Vit din Praga se găsește la traforurile ferestrelor laterale ale corului, la reprezentările de animale fantastice de pe contraforturile exterioare și în felul așezării busturilor de ctitori plasați în firdizele trilobate din primul registru al contraforturilor.

În interiorul corului, către vest, adică imediat la trecerea către vechea bazilică, se ridică arcul triumfal, de factură gotică, flancat de două arce corespunzătoare dimensiunilor navelor laterale. Pilele acestui arc prezintă la înălțimea capitelor respective începuturile unor nervuri. Prezența acestora dovedește în mod cert că inițial construcții au avut intenția să înlocuiască întreaga biserică romană cu o construcție gotică potrivit proporțiilor acestui cor mareț. Noua sală a bisericii fusese astfel plănuită încît să poată primi, în

8. Fragment din fațada nordică și secțiune orizontală pe zid cu prezentarea vestigiilor sacristiei gotice degajate.

8. Vestiges de la sacristie gotique.

9. Propuneri pentru reconstruirea letnerului.

9. Reconstituirea detaliat.

zona ce urma să fie racordată la construcția corului, o galerie de cîntăreți (lettner).

Fațada de est a acestuia a fost construită concomitent cu arcul triumfal. Faptul reiese din secțiunea pilelor arcului cu începuturile sale de nervuri. Lettnerul propriu-zis n-a fost însă construit în decursul acestei faze de construcție, lucrările fiind întrerupte din necesitatea de a fortifica orașul în vederea preîntîmpinării invaziilor turcești. Dintr-un document din anul 1387 rezultă că cetățenii din Sebeș au fost autorizați de regele Sigismund să continue construcția incintei orașului, deja începută la acea dată. Este foarte probabil că începutul acestor lucrări de fortificație marchează sfîrșitul fazei a treia a construcției la biserică.

În cursul acestei perioade de frămîntări, lucrările s-au continuat la biserică prin adăugarea pe latura sud a corului, în locul capelei, a unui pridvor gotic cu o boltă pe nervuri în cruce, iar în locul sacristiei romanice s-a ridicat o sacristie cu detalii gotice, avînd două travee cu bolți pe nervuri încruciate susținute de console, zidul exterior fiind întărit de trei contraforturi.

Amîndouă construcțiile au fost desființate în secolul al XVIII-lea. Prin demolarea anexelor tîrziu și cercetările întreprinse, s-au găsit vestigiile rămase care au fost consolidate și valorificate. Astfel pe latura sud a corului gotic s-au găsit fundațiile pridvorului gotic care, prin lucrările de coborîre a terenului, au rămas vizibile la nivelul actual. Între contrafortul al doilea gotic și peretele corului, s-a găsit un element de nervură din construcția bolții gotice care a fost consolidat și păstrat pe fațadă, alături de ancadramentul de ușă de factură romanică refolosit la această epocă, cînd confecționarea portalului ornamentat nu era încă terminat.

Pe latura nord, prin demolarea sacristiei ridicată în secolul al XIX-lea, s-au degajat elemente ale sacristiei gotice precum și fundațiile acesteia. Pentru valorificarea acestora, s-a ales soluția evidențierii fundațiilor însăși, care depășesc nivelul de călcare. Acest mod de restaurare a fost posibil aici, deoarece nu se împiedică circulația în jurul monumentului (fig. 8).

Dacă aceste fundații gotice s-au amplasat pe fundații mai vechi, aparținînd bazilicii romanice, dată fiind folosirea acelorași materiale locale la interval de numai un secol, cercetările nu au putut confirma.

Au fost degajate lespezile de piatră așezate pe un pat de nisip, resturi ale pardoselii vechii sacristii gotice care au fost completate și reasezate. Tot aparținînd sacristiei gotice s-au mai valorificat următoarele:

— cele trei console, încastrate în zidul gotic, purtînd primele elemente din nervurile bolților;

— cozile cărămizilor, ce făceau parte din zidăria pînzelor bolților, apărute după decaparea tencuielilor exterioare;

— cheia unei bolți, un fragment din cheia celei de-a doua bolți, o consolă și 34 elemente de nervuri, identificate ca urmare a diverselor demolări și săpături.

În fine, dintr-o fotografie datînd din 1830, am putut deduce forma învelitoarei sacristiei gotice, avînd o singură pantă foarte înaltă rezemînd pe două timpane de zidărie.

Procesul de restaurare a vestigiilor sacristiei gotice s-a limitat totuși la consolidarea fundațiilor ce depășesc nivelul terenului, restaurarea pardoselii de piatră, consolidarea și marcarea elementelor din elevație păstrate în peretele corului. Restaurarea integrală a sacristiei nu a fost posibilă deoarece nu s-au putut deduce înălțimile pereților exteriori și forma golurilor, iar o restaurare parțială, prin înlocuirea pereților cu material modern (eventual sticlă), ar fi introdus un contrast prea mare în arhitectura fațadei gotice.

Același procedeu de marcarea fundațiilor însăși l-am adoptat și pentru cei doi stîlpi ai corului, reconstruiți după 1523 deasupra nivelului pardoselilor secolului al XIV-lea și la a căror fundații, rămase vizibile, s-au refolosit numeroase pietre ornamentate care aparținuseră corului romanic.

Cu ocazia invaziei turcești din anul 1438, orașul Sebeș a fost distrus și populația a fost în mare parte dislocată. În anul 1442 o nouă invazie a lovit orașul. Totuși nu se pot constata urmele unei distrugerii mai serioase cu efecte vădite asupra arhitecturii propriu-zise. În epoca lui Iancu de Hunedoara, care începînd din anul 1443 a purtat o serie de războaie ofensive împotriva turcilor, Transilvania s-a bucurat de o oarecare liniște. În această perioadă orașul Sebeș s-a recules după urmările catastrofelor din 1438 și 1442, iar în deceniul al șaselea al acestui veac toate premisele pentru reînceperea lucrărilor la biserică erau asigurate. De fapt avem și un indiciu documentar care atestă începerea fazei a patra de construcție la biserică. Este vorba de un document din anul 1455 nefolosit de către cercetările de pînă acum, prin care papa Calist III semnează o indulgență pentru strîngerea mijloacelor necesare reconstituirii, restaurării și conservării bisericii Sf. Maria din Sebeș. Cartea aceasta de indulgență dovedește în mod neîndoios că pe la 1455 lucrările la biserică au reînceput, indulgența fiind desigur solicitată de sebeșeni pentru promovarea lucrărilor.

Prima grijă a fost continuarea executării galeriei lettnerului.

Astfel lettnerul ridicat într-un stil gotic tîrziu, caracteristic pentru a doua jumătate a secolului al XV-lea, are ca suport în partea de vest, așa cum au dovedit recente cercetări, cinci stîlpi cilindrici. Arcele dintre aceștia sînt aproape semicirculare, avînd asupra lor ogive ornamentale ascuțite și coronate cu floare în cruce, scoase în relief din peretele care devine elementul structural de bază. Elementele decorative, fiale, nervuri și trafouri în relief arată întredări și pătrunderi.

Această construcție, foarte rar întîlnită în monumentele europene, a fost în parte desființată și la Sebeș, prin eliminarea tronsonului din nava centrală (fig. 9).

Prin lucrările de restaurare s-a încercat reconstituirea balustradei de la vest, sau numai a arcelor de susținere a acesteia pe stîlpul central (fig. 10). Balustrada de est, nu am încercat să o reconstituim, deoarece în afară de înălțimea ei, nu am dispus de nici un fel de măturie. Executînd diverse machete

pentru balustrada de vest, ne-am dat seama că aceasta reintrodusă în monument ar împărți cele două zone, romanică și gotică, pe care constructorii mai vechi s-au străduit să le unifice și ar închide perspectiva de ansamblu atât de monumentală astăzi. Renunțând la reconstituire, lucrările de restaurare au constat din (fig. 11):

1. Marcarea în pardoseala generală a stîlpului de mijloc dintr-o dală de mărimea bazei, executată din piatră de Bampotok.

2. Consolidarea stîlpilor existenți prin înlocuirea fusului și bazei stîlpului de la nord, taselarea celorlalți, legarea sistemului de bolți cu tiranți și suprabetonarea bolților.

3. Aplicînd metoda anastilozei, elementele aparținînd balustradiei vest și găsite în cursul lucrărilor au fost refixate deasupra stîlpilor din cadrul navei mediane și completate cu elemente noi executate în analogie cu cele existente.

Încă patru fragmente de balustradă recuperate au fost asamblate și expuse în lapidariu. Asupra balustradei estice, s-a emis părerea că și aceasta ar fi fost construită cu stîlpi de reazim în centrul navei principale; enumerăm cîteva observațiuni care socotim că înlătură această ipoteză:

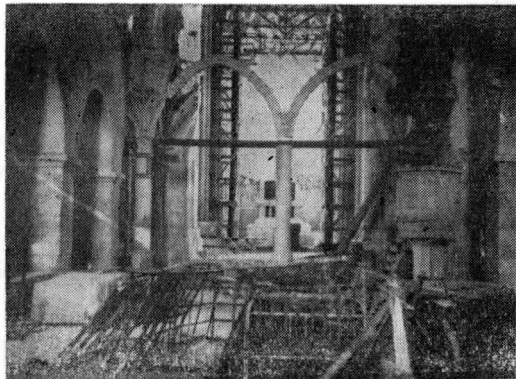
a) Stîlpii gotici pe care se reazemă lettnerul. Prin profilatura lor, depășesc grosimea celorlalți stîlpi, reducînd cu mult deschiderea balustradei.

b) Zidăria, presupusă a fi format fundatia stîlpului estic, nu este decît rămășița treptelor romanice suprapuse fundației transversale. Aceasta despărțea zona navelor de cor și marca suprafața mai ridicată, destinată clerului.

c) În masivul stîlpilor gotici se observă și profilatura arcului triumfal, înzidit după renunțarea continuării construcției-hală și care nu putea fi proiectat de la bun început cu un stîlp în ax.

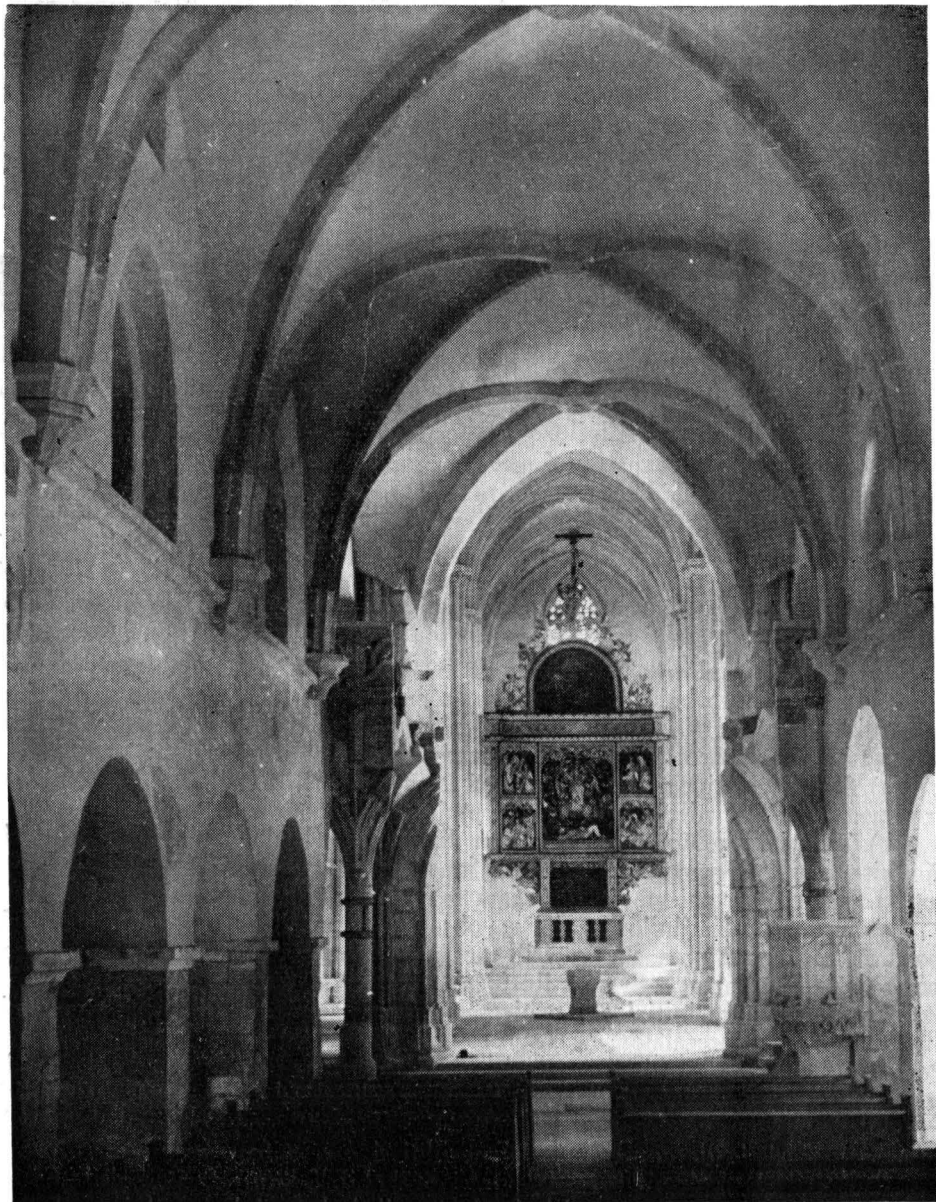
Lettnerul, care inițial era proiectat a avea lățimea bazilicii și a corului, după lărgirea colateralelor, a fost prelungit pînă la noile ziduri exterioare. Pentru acces s-a construit o scară cu trepte montate în spirală, amplasată în sacristie, fapt care reiese și dintr-un document din anul 1673. Astfel se explică și golul de ușă cu ancadrament de piatră, care s-a păstrat în masivul de zidărie ce separă sacristia de construcția lettnerului și care a fost restaurat.

Turnurile laterale au fost înălțate și probabil li s-au refăcut bolțile parturului. Tot atunci s-a executat și bolta încăperii de la etajul turnului nord-vest, au fost introduse ferestre și au fost modificate învelitori. S-au executat două frontoane de zidărie către nord și sud, introducîndu-se cîte trei ferestre cu

10. Machetă pentru reconstituirea balustradei lettnerului.

10. Maquette pour la reconstitution de la balustrade du jubé.

11. Restaurarea navei romanice și a aripilor lettnerului.
11. *Restauration de la nef romane et des ailes du jubé.*

ancadramente de piatră, la nivelele superioare ale fiecărui turn lateral; cele orientate către est apar astăzi tăiate de bolțile navelor laterale, demonstrând desfășurarea lucrărilor de transformare a monumentului (fig. 12).

Executându-se aceste lucrări, trebuie că s-a dovedit imposibilitatea continuării unui program ce viza construcția în întregime a unei biserici de tipul hală, întrucât aceasta ar fi antrenat cheltuieli evident mari. Constructorii au fost nevoiți să recurgă doar la transformarea vechii biserici romanice ce a fost racordată la corul gotic deja construit (fig. 13).

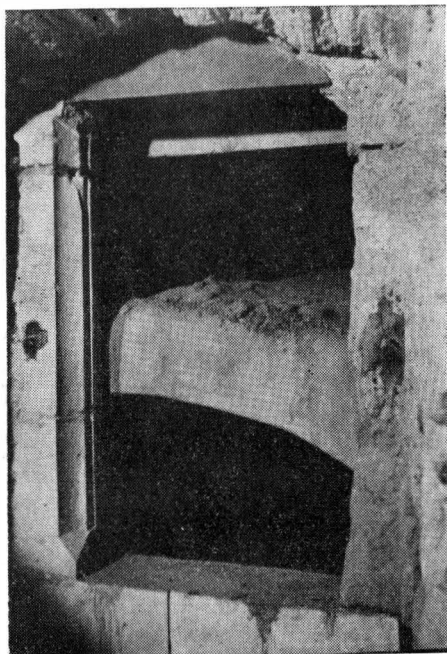
Pentru a elimina întrucâtva, enorma disproporție între noul cor gotic și vechea bazilică, navele laterale ale acestuia au fost demolate și înlocuite prin altele mai largi și mai înalte, boltite pe nervuri transversale și diagonale ogivale, care se sprijină pe console de formă simplă. Cheile de boltă prezintă de asemenea forme simple, iar în colateralul de nord ele lipsesc. Navele colaterale au fost iluminate prin ferestre mari, ale căror ancadramente fuseseră confecționate mai înainte pentru continuarea bisericii hală.

Înălțarea colateralelor a impus și înălțarea navei centrale, o înălțare falsă a pereților, deasupra bolților, cu 2,8 cm, conducând la înălțarea coamei acoperișului în două pante.

Ferestrele navei centrale au fost depășite de învelitorile navelor colaterale; devenind astfel inutile, ele au fost astupate cu zidărie. În locul lor, s-au executat mai târziu, într-un registru inferior, câte trei deschideri în arc frînt pe fiecare latură, permițînd o slabă iluminare a navei prin colaterale.

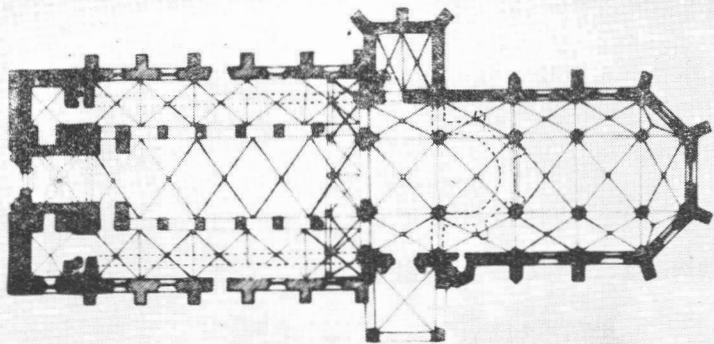
Construcția corului gotic a suferit și ea modificări în vederea armonizării la construcția navelor. Astfel învelitoarea a fost teșită către vest și arcele dinspre apus, inclusiv partea superioară a arcului de triumf, au fost astupate cu zidărie.

Creasta acoperișului nou al navelor ajungînd aproape pînă la înălțimea clopotniței, aceasta din urmă a fost înălțată cu un nivel nou, clădit din cărămidă, cu ferestre geminate în formă semicilindrică, imitînd pe cele vechi.

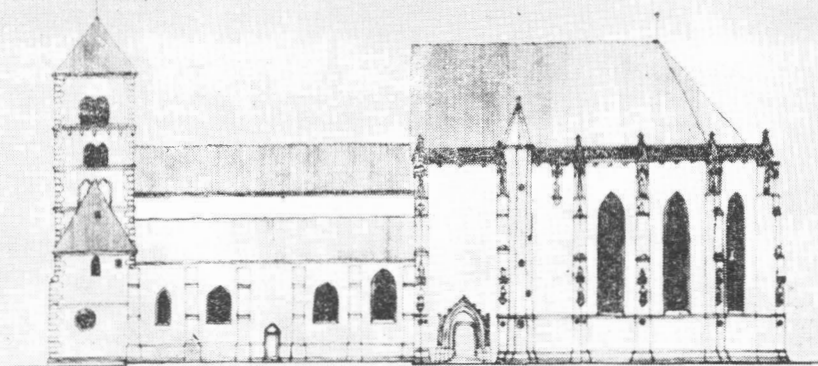

12. Ferestrele turnurilor laterale, orientate către est, tăiate de bolțile navelor colaterale.

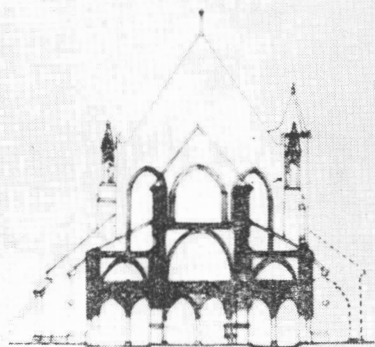
12. Fenêtres des tours latérales, orientées vers l'est, coupées par les voûtes des nefs collatérales.

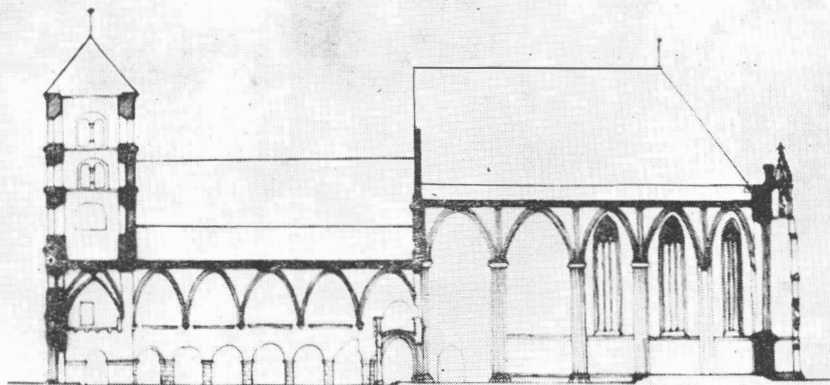
Plan

Fațada de sud

Secțiune transversală prin sud

Secțiune longitudinală

13. Biserica evanghelică Sf. Maria în secolul al XV-lea.

13. L'église évangélique Sainte-Marie au XVe siècle.

Tot acum s-a încheiat confecționarea portalului gotic pentru accesul în cor pe latura sudică. La montarea lui s-a eliminat parte din ancadramentul romantic, montat aici provizoriu în momentul terminării corului gotic.

Prin toate lucrările aduse monumentului în această epocă s-a reușit să se îmbine cele două părți ale construcției atât de diferite în dimensiunile, proporțiile și stilul lor. Prin înălțarea și lărgirea colateralelor, prin înzestrarea lor cu contraforturi și cu ferestre gotice, caracterul bazilical al părții vechi a dispărut complet și clădirea întreagă a primit un caracter, nu mai puțin unitar ca aspect exterior, ca de pildă biserica Sf. Sebald din Nürnberg, care cu mare probabilitate a fost unul din modelele după care s-au călăuzit constructorii acestei faze de construcție.

Pentru date, în afara documentului susmenționat, a cărui dată (1455) marchează începutul fazei și analiza comparativă a formelor stilistice, care toate sînt caracteristice pentru a doua jumătate a secolului al XV-lea, trebuie să mai ținem seama și de faptul că orașul Sebeș a fost dăruit de regele Matei Corvin în anul 1464 frașilor Andrei și Ioan Pongracz, magnați de vază înru-diți cu regele. De abia în anul 1476, sebeșenii au putut să redobîndească autonomia lor. Ne pare probabil că la data zălogirii orașului, lucrările de lărgire a navelor laterale și ale acoperișului au fost terminate. Alte lucrări din această fază, ca de exemplu prelungirea lettnerului și bolta reticulată deasupra cafasului de turn, par a fi executate mai tîrziu, poate numai pe la sfîrșitul secolului al XV-lea, sau chiar la începutul secolului al XVI-lea.

În primele decenii ale secolului al XVI-lea apar și mărturii ale stilului Renasterii în arhitectura interioară, se clădește un balcon triunghiular deasupra portalului de sud al corului, accesibil de la partea de sud a lettnerului și la înălțimea egală cu acesta.

Dintr-o inscripție păstrată în copie, știm că în ziua de 19 noiembrie 1523, cu ocazia unui cutremur, s-a prăbușit bolta deasupra altarului, împreună cu stîlpul din dreapta altarului. La restaurarea acestuia, s-a demolat și stîlpul corespunzător din stînga altarului. Pardoseala din jurul altarului a fost înălțată și sub ea s-au construit cripte, antrenînd și înălțarea fundațiilor acestor stîlpi cu aproximativ 1 m. Pe această fundație supraînălțată s-au reconstituit stîlpii, însă cu fețe netede și fără capitele, asemănătoare cu stîlpii din corul Bisericii Negre din Brașov.

Cheia de boltă a traveei prăbușite a fost pusă la loc cu ajutorul unor pene de piatră pentru prelungirea nervurilor, care nu au mai corespuns exact dimensiunilor bolții refăcute. O deteriorare la relieful figurii mîntuitorului, reprezentat pe o cheie de boltă, a rămas mărturie a prăbușirii din 1523.

Prin lucrările de restaurare s-a stabilit mutarea mormintelor din zona altarului și s-a efectuat coborîrea pardoselilor la nivelul original, restabilindu-se circulația în deambulatoriu.

De-a lungul pereților corului gotic, la interior, s-au găsit fragmente ale unei banchete de piatră care a fost restaurată prin taselări și reintroducerea unor elemente noi, acolo unde piesele vechi fuseseră retezate.

S-a renunțat la coborîrea altarului după urmele păstrate în cei doi stâlpi ce-l încadrează, din cauza pericolului de degradare a valorosului triptic.

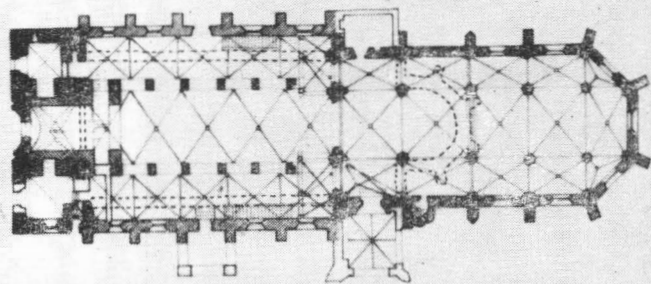
Podiumul și treptele de acces la masa altarului executate în prezent, ocupă o suprafață restrînsă, lăsînd aparente fundațiile ultimilor doi stâlpi ai corului, reconstruiți după 1523 și folosind elemente de piatră ornamentată aparținînd corului roman demolat.

În 1661, o dată cu arderea orașului de către turcii lui Ali Pașa, acoperișul de șindrilă al clopotniței a căzut pradă flăcărilor. Pentru a ajuta la refacerea lui, principele Apaffi renunță la partea din sfertul de dijmă care i se cuvine. Clopotnița a fost înălțată cu încă un nivel, s-au ridicat cele patru turnulețe ca semn al dreptului la justiția capitală și de a ține tîrguri. Acoperișul de țiglă smălțuită datează din anul 1815. Este posibil ca ultimul registru al turnului să fi fost prevăzut de la început cu cadranele unui ceas, pentru că dintr-un document din anul 1710 reiese că la această dată a existat un ceas de turn (fig. 14). Ca o consecință a desfășurării serviciului de cult, în urma reformei religioase după anul 1548, nemaifiind necesar lettnerul, partea lui de mijloc a fost demolată, unindu-se astfel direct nava cu corul. Părțile laterale ale lettnerului din cele două colaterale au devenit două tribune mici, accesibile prin două scări masive, zidite în colaterale. Poate că și tribuna de lemn, în partea de nord a primei travee a corului deasupra uși sacristiei, cum se vede pe o litografie din secolul al XIX-lea, a fost construită cu această ocazie, făcînd-o accesibilă printr-o deschizătură în peretele de nord a corului.

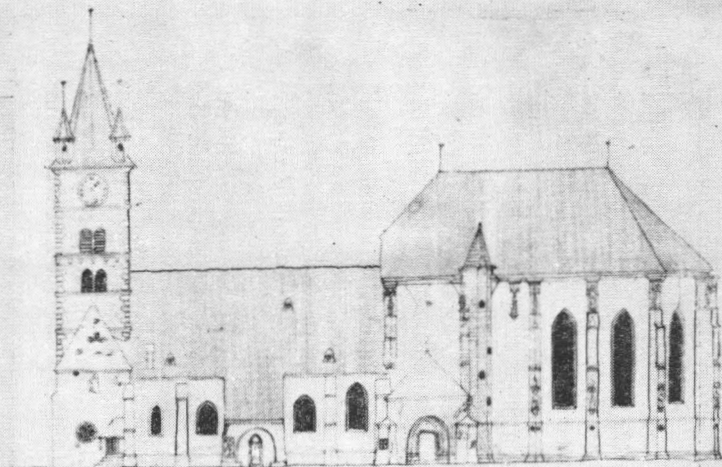
După documentele de care dispunem, sînt două alternative privind data la care s-au realizat aceste transformări. Prima, o inscripție aflată pe peretele nordic al corului, amintește de unele lucrări noi efectuate la monument în 1694. A doua, o chitanță datată 1748, reprezentînd o sumă importantă cheltuită pentru refaceri în biserică. Este cert că demolarea parțială a lettnerului s-a produs înainte de 1752, anul primului strat de zugrăveală, care nu a fost așezat și pe piesele demolate din balustrada lettnerului, așa cum dovedesc piesele găsite cu ocazia lucrărilor de restaurare.

În secolul al XVIII-lea, biserica a suferit alte schimbări. Astfel, în anul 1752 a fost zugrăvită în interior, acoperindu-se atît picturile murale cît și întreaga bogăție de sculptură în piatră, distrugîndu-se aspectul cald și plastic al pietrei naturale cioplite. În secolul al XIX-lea interiorul a fost din nou zugrăvit ca de altfel și la începutul secolului nostru.

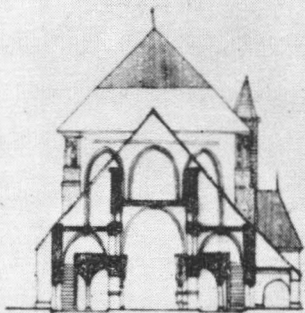
În anul 1756 au fost începute lucrările pentru construirea noului cafas, în care scop au fost folosite, cum reiese din actele de gestiune, 10 150 bucăți de cărămidă, pe lîngă multe elemente de piatră sculptată întrebuițată ca material de construcție. Din anul 1760 și pînă în 1764 a fost construită orga nouă pe acest cafas spațios, prevăzut a primi și un mare cor. Pentru iluminarea cafasului s-a executat în peretele de vest o fereastră mare, care a distrus urmele deschiderii mai vechi.

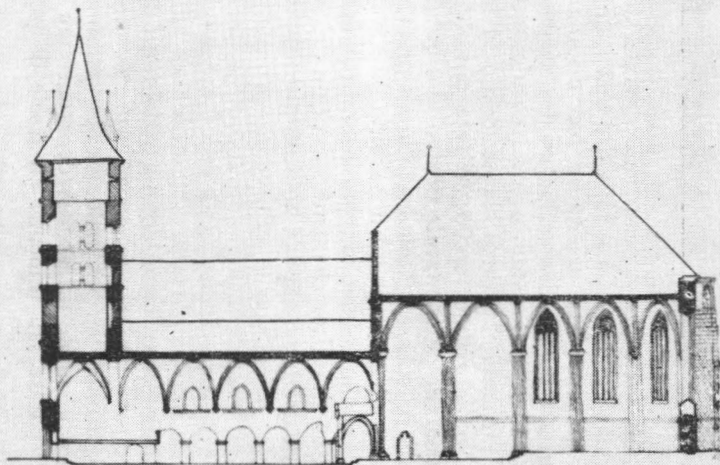
Plan

Fațada de sud

Secțiune transversală prin navă

Secțiune longitudinală

14. Biserica evanghelică Sf. Maria din secolul al XVII-lea pînă la ultima restaurare.

14. L'église évangélique Sainte-Marie du XVIIe siècle jusqu'à la restauration.

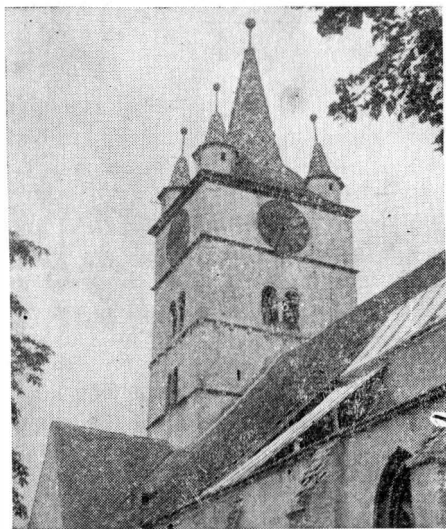
Sub influența intemperiilor, balustrada galeriei exterioare de la partea superioară a corului a suferit degradări. În anul 1789 atît fialele de pe contrafortii corului cît și galeria au fost demolate. Contrafortii au fost acoperiți cu lespezi de piatră confecționate din pietre de mormînt din biserică. În locul balustradei s-a montat în jurul corului o cornișă masivă pe care s-a rezemat noua șarpantă. Lucrarea a fost terminată în anul 1789.

Tot în această epocă, în fața portalului de sud al corului, s-a ridicat un nou pridvor pe fundațiile pridvorului gotic, demolat la 1789 în urma stării de degradare la care se ajunsese. Un alt pridvor, mai mic, a fost construit la intrarea de pe latura de sud a navei.

Demolarea acestor pridvoare în cursul actualelor lucrări, a permis valorificarea și a altor elemente, cum este primul contrafort gotic de pe latura sud, care poartă pe el statuia Sf. Cristofor, avînd sculptate, în partea de jos a vestmintelor sale, figurile arhitectului-sculptor și a tînărului său ajutor, deoarece acest sfînt era socotit patronul sculptorilor.

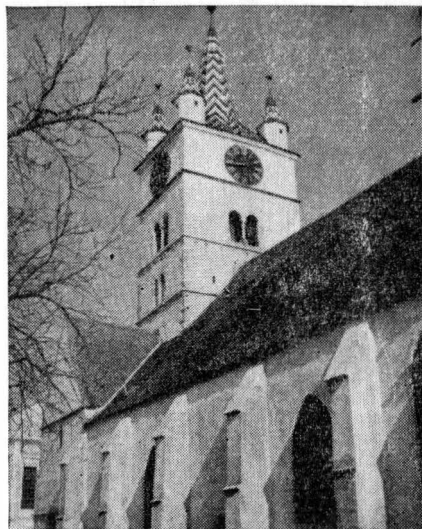
Alte lucrări menite să redea monumentului caracterul său mai vechi au constat în îndepărtarea straturilor de zugrăveli de pe toate elementele de piatră. Interiorul bisericii și-a redobîndit astfel bogăția ornamentală originală, putîndu-se admira din nou măiestria și varietatea cu care sînt împodobite capitелеle stîlpilor și pilaștrilor gotici, precum și întreaga profilatură a bolților.

Acolo unde au apărut degradări sau completări în ciment mai vechi au fost reparate sau înlocuite cu tasele de piatră de Bampotoc sau rezultată din

15. Măchetă pentru așezarea învelitorii în zona bazilicii.

15. *Maquette pour la pose de la couverture dans la zone de la basilique.*

16. Zona bazilicii și turnul după restaurare.

16. *La zone de la basilique et la tour après restauration.*

lucrările de restaurare. Au fost găsite fragmente de frescă, care prin curățirea straturilor de tencuieli suprapuse au fost valorificate.

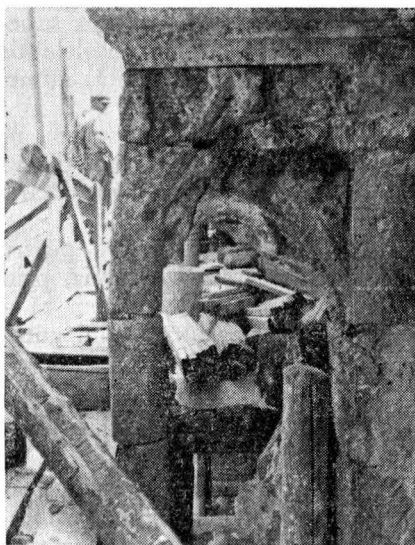
Façadele monumentului au fost retencuite, adică s-a urmărit păstrarea aspectului după unificarea bazilicii cu corul gotic (fig. 16). Tencuiala nouă, așezată în strat subțire, păstrează vibrația zidăriei de piatră și scoate în relief ornamentațiile de piatră.

Singura excepție o face ultima travee gotică de pe latura nord, acolo unde construcției corului i se suprapunea construcția sacristiei; pentru punerea în valoare a vestigiilor păstrate din aceasta, paramentul a fost rostuit.

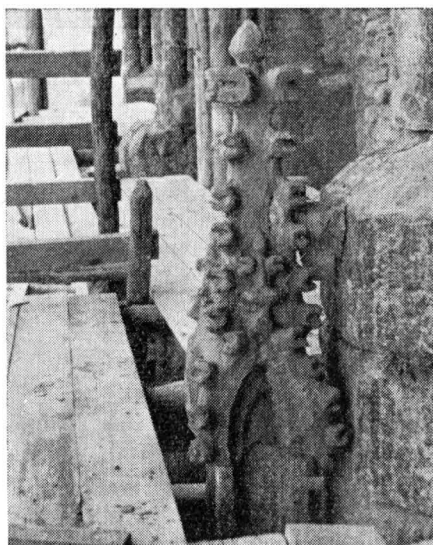
Contraforții gotici placați cu piatră de talie au suferit unele înlocuiri de placaj, care au urmărit respectarea vechilor rosturi ale zidăriei.

Pentru marcarea acestor elemente noi aduse monumentului, fețele vizibile ale pietrei de talie sau a elementelor ce au completat soclul și brâiele au fost șalirate brut în două sensuri.

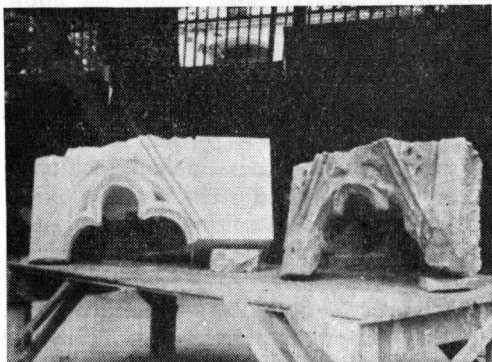
La elementele decorative atât de variate ce împodobesc contraforturile gotice, baldachine, colonete, fiale, brâie etc., dar foarte deteriorate și unele amenințând să se prăbușească, opera de restaurare a întreprins lucrări dificile de consolidare și înlocuire a pietrei degradate. Acolo unde s-au executat înlocuiri, fie că au existat martori ai formelor originare care au permis executarea de piese noi urmărind întocmai detaliile vechi, fie că s-a folosit metoda epanelajului ca la contrafortul nr. 3 pe latura nord și la consola statuii Sf. Cristofor (fig. 17, 18, 19 a și 19 b).

17. Baldachin înainte de restaurare.
17. Baldaquin avant la restauration.

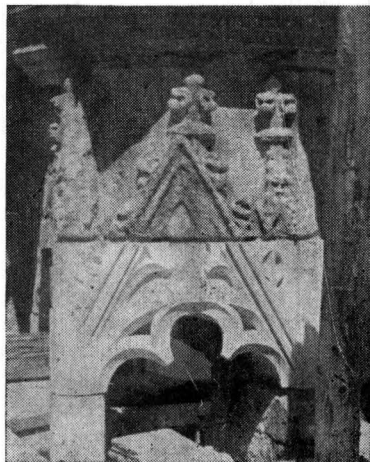

18. Mulaj pentru restaurarea unui pinaculu gotic.
18. Moulage en vue de la restauration d'un pinacle gothique

19 a. Înlocuirea bazei degradate a unui baldachin (faza întâi).

19 a. *Restauration d'un baldachin (1-ère phase; remplacement de la base dégradée).*

19 b. Înlocuirea bazei degradate a unui baldachin (faza a doua).

19 b. *Restauration d'un baldachin (2-ème phase).*

Toate elementele noi au fost marcate prin gravarea datei restaurării.

Urmărind restaurarea galeriei de piatră ornamentată de pe partea superioară a pereților corului, s-au observat în podul construcției consolele de piatră, adânc încastrate în ziduri, pe care se rezema vechea șarpantă, atunci când pe lățimea zidului se desfășura galeria superioară.

Urmele garguielor de piatră ornamentate, ce evacuau apele strânse pe învelitori, s-au găsit amplasate în grupuri de câte trei în cîmpurile dintre contraforturi; piese sau măcar fragmente ale acestora nu s-au recuperat făcînd imposibilă reconstruirea lor.

Din balustrada ornamentată nu am putut găsi elemente sigure pentru reconstituire. Cîteva piese, pe care le-am bănuait a fi aparținut acesteia, prin asamblarea lor au dovedit o balustradă înaltă de 72 cm, ce nu credem că a putut fi plasată la mare înălțime, ci mai curînd ca a aparținut corului gotic, făcînd parte din altarul catolic (fig. 20).

Acolo unde suprafețele de piatră ornamentală au prezentat suprafețe orizontale — copertinele baldachinelor, soclurile statuilor — au fost montate copertine din foi de plumb, pentru îndepărtarea umezelii.

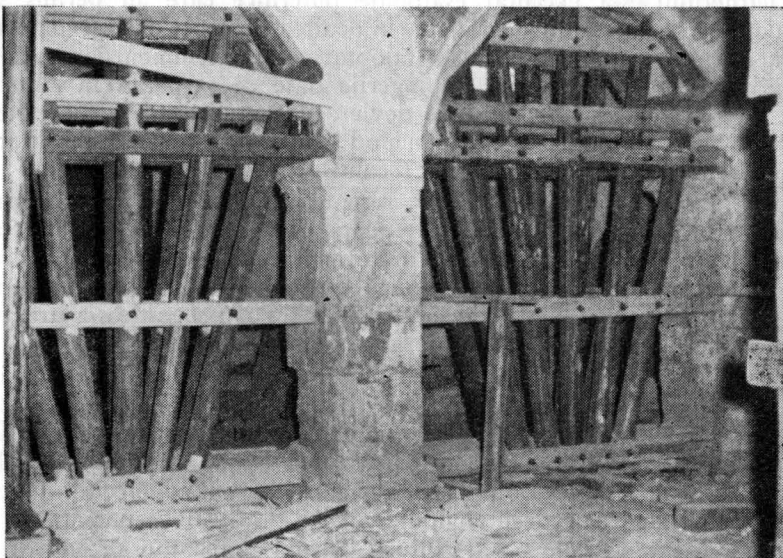
Învelitorile au fost refăcute din țigle solzi, recuperate și noi, după formele păstrate. Pentru învelitoarea zonei navelor, s-au ivit mai multe posibilități de rezolvarea învelitorilor care au condus la executarea unor machete pe monument (fig. 15).

În final, s-a hotărît păstrarea sistemului de acoperire existent la data începerii lucrărilor de restaurare și care dăinuiește din anul 1671, adică un acoperiș

20. Reconstituirea unui fragment al balustradei gotice din
piese asamblate.

20. *Reconstitution d'un fragment de la balustrade gothique,
par assemblage de pièces.*

21. Scoaterea din lucru a unei pile romanice pentru înlocuirea pietrelor de
talie distruse.

21. *Dépose d'une pile romane en vue du remplacement des pierres de taille
détruites.*

unitar în două pante, care a avut scopul de a crea o mai strînsă unitate a formei arhitecturale între partea bazilicală și cea a corului gotic. Alegerea acestei soluții este îndreptățită și de următoarele considerente:

1. Dat fiind lărgirea colateralelor și supraînălțarea falsă a navei centrale, prima formă de acoperire bazilicală nu mai putea fi reconstituită.

2. Păstrarea formei bazilicale prin executarea acoperișurilor colateralelor cu 2,40 m sub cornișa redusă a navei mediane, formă ce a existat pînă la 1671, deci timp de aproximativ 150 ani lăsînd aparentă o zidărie oarbă, lipsită de obișnuitele goluri de iluminare ale bisericilor de tip bazilical, nu ar fi justificată, cu atît mai mult, cu cît panta joasă a acoperișurilor navelor laterale nu ar fi permis vizitarea muzeistică a ferestrelor romanice din pereții navei mediane, rămase sub învelitori.

3. Executarea unor acoperișuri cu frîngere de pantă, sub cornișa redusă a navei mediane — care ar fi reamintit forma bazilicală — nu putea fi admisă deoarece această formă n-a existat niciodată, iar pe de altă parte, nici cornișa redusă nu ar fi asigurat protejarea învelitorilor navelor laterale.

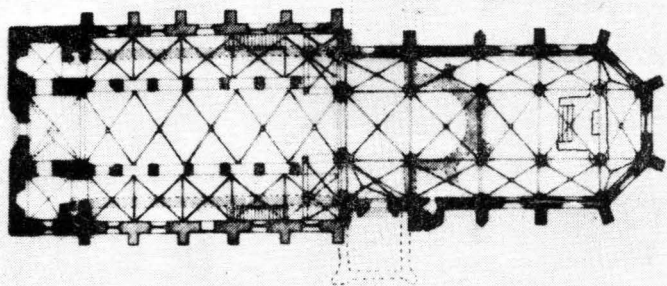
Pe parcursul operei de restaurare s-au ivit o serie de degradări a masivelor de zidărie (turlă, contraforturi) sau distrugerea bolților din piatră de talie la unul dintre stîlpii romani pe latura nord și lettner, precum și desprinderea cîtorva nervuri din bolțile gotice ale corului. S-au executat centuri de beton armat și injectări cu mortar sub presiune. În cazul stîlpului romanic și stîlpului lettnerului, s-a executat eșafodaje puternice care au permis scoaterea „din lucru” a elementului degradat și înlocuirea elementelor degradate (fig. 21).

La imensa șarpantă gotică s-a adoptat soluția schimbării schemei statice, reducîndu-se astfel substanțial împingerile date de șarpantă în zidurile exterioare. Astfel s-a oprit procesul de deviere de la verticală a zidurilor gotice; o rețea de tiranți metalici, așezați în pod peste bolți, măresc stabilitatea zidurilor suprasolicitate de șarpanta din secolul al XVIII-lea.

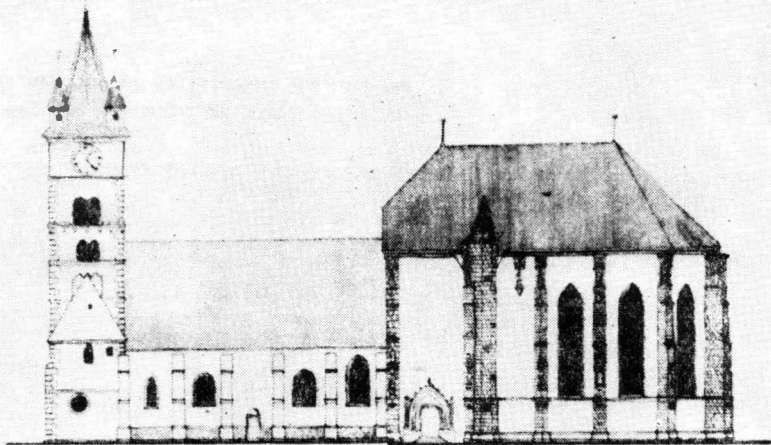
Prin lucrările de restaurare din recenta campanie s-a urmărit precizarea evoluției istorice a monumentului, evidențierea aportului diverselor etape, sincera reflectare a adevărului istoric în formele actuale de prezentare a monumentului, evitarea adoptării unor soluții dogmatice acolo unde adevărul nu a putut fi restabilit sau acolo unde simpla marcare sau sugestie s-a prezentat mai utilă menținerii valorii arhitecturale a monumentului (fig. 22).

Așa cum sînt marea majoritate a bisericilor din Transilvania, și aceasta a avut o incintă fortificată. Prima fortificare, aparținînd bisericii romanice, a avut forma eliptică și s-au găsit resturi de fundație cu ocazia recentelor cercetări, imediat lîngă peretele estic al corului. După construirea corului gotic, incinta a fost lărgită, demolîndu-se parte din ziduri și efectuînd de această dată o formă de plan dreptunghiular. Este probabil ca incinta să fi avut turnuri fortificate la cele patru colțuri. Turnul din colțul de nord-est a fost transformat în anul 1623 în casă parohială, care la rîndul său a fost demolată împreună cu partea de vest a incintei în anul 1863, cu ocazia construirii școlii.

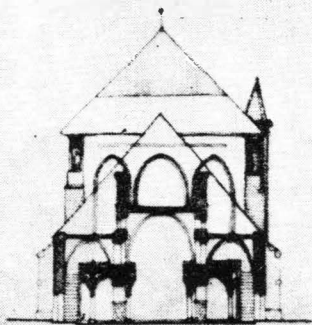
Actualele lucrări urmărind restaurarea întregului ansamblu, s-au executat lucrări ample și la capela gotică Sf. Iacob, amplasată imediat în apropierea

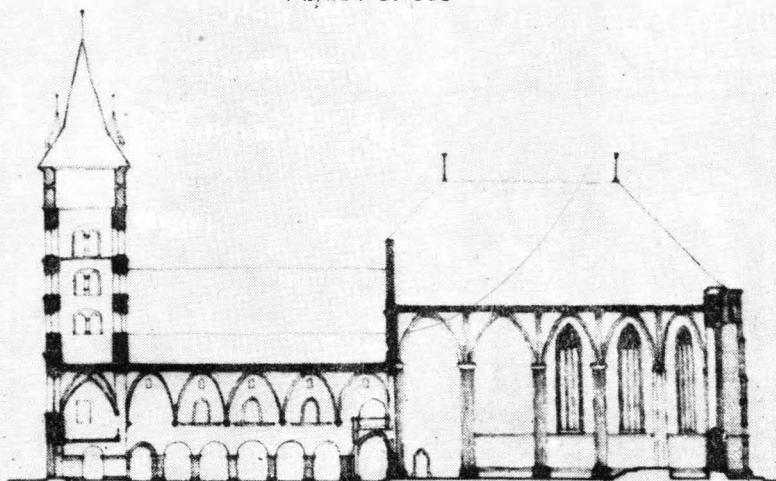
Plan

Fațada de sud

Secțiune transversală prin navă

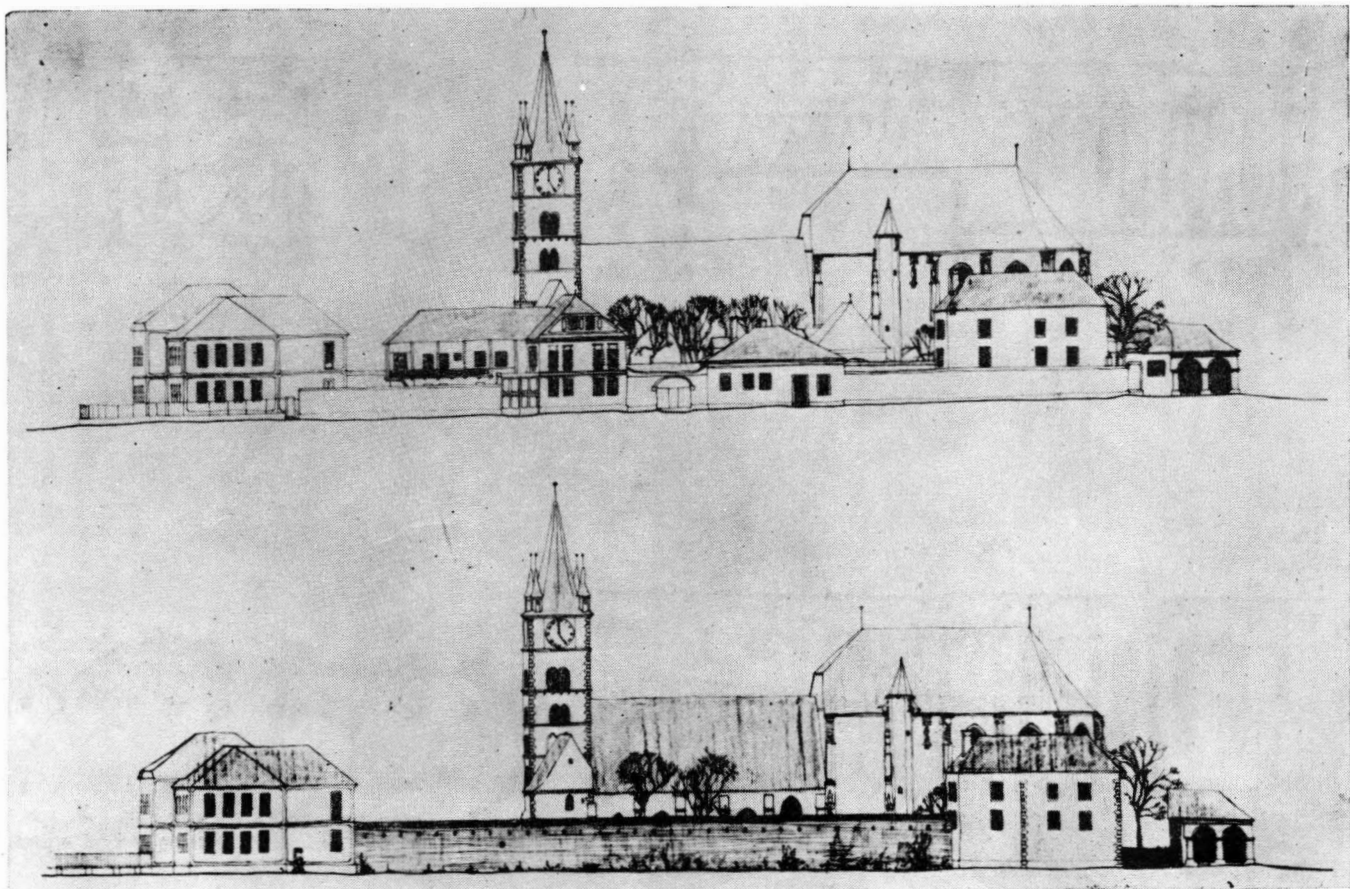

Secțiune longitudinală

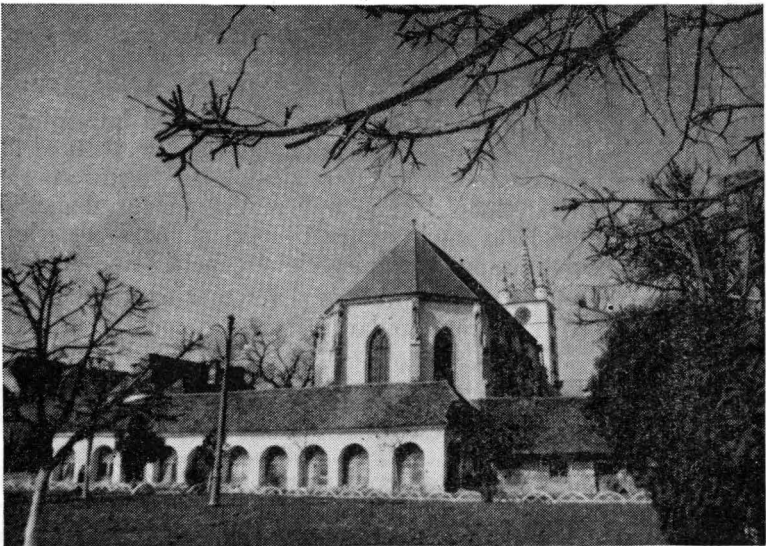
22. Monumentul după restaurare

22. Le monument după restaurare

<https://biblioteca-digitala.ro/>

23. Propuneri de degajare a incintei pe latura sud.
23. Propositions de dégagement de l'enceinte du côté sud.

24. Vederea monumentului dinspre est, înainte de degajare.
24. *Vue du monument vers l'est, avant son dégagement.*

25. Vederea monumentului dinspre est, după degajare.
25. *Vue du monument vers l'est, après son dégagement.*

corului gotic, pe latura nordică. S-a urmărit depistarea, degajarea și restaurarea zidului vechi de incintă; pe latura nordică s-au găsit fundațiile acestuia care au fost ridicate la nivelul terenului și consolidate. Pe latura sudică, unele construcții de epocă târzie s-au suprapus zidului de incintă și împiedică vederea monumentului principal, din șoseaua internațională (fig. 24). În cadrul lucrărilor de degajare și sistematizare se urmărește demolarea acestor construcții și restaurarea zidului fortificat, lucrări ce se vor realiza în cursul anului 1967. Pe latura estică, prin demolarea unei construcții mici și foarte deteriorate, s-a deschis o amplă perspectivă asupra corului gotic și capelei (fig. 24 și 25).

În planul de realizări viitoare se prevede și restaurarea Casei negustorilor, unde socotim nimerit să extindem lapidariul, astăzi amenajat în colateralele bisericii evanghelice.

Întreg terenul a fost agrementat cu alei din lespezi de piatră neregulată și gazon. Pentru iluminarea exterioară a monumentului au fost amplasate patru faruri în cadrul incintei.

Pentru degajarea ansamblului de construcțiile parazitare neinteresante și restaurarea clădirilor anexe, s-a realizat întrucîtva cadrul istoric al monumentului ce are menirea de a pune în evidență obiectul principal, biserica evanghelică din Sebeș-Alba.

RESTAURATION D'UN MONUMENT D'ARCHITECTURE DES ÉPOQUES ROMAINE ET GOTHIQUE DE SEBEȘ-ALBA

(Résumé)

L'église luthérienne Sainte-Marie, située dans le centre de Sebeș et l'un des éléments principaux de l'ensemble de monuments féodaux de cette ville, présente une importance particulière par le fait que deux styles s'y superposent: le roman et le gothique.

Le monument est composé de deux parties distinctes. Du côté ouest se détache la tour, à cinq niveaux, flanquée de deux tours latérales plus basses et prolongée par l'église de type basilical. Celle-ci comprend trois nefs, aujourd'hui recouvertes d'un toit unique à deux versants; la nef centrale a été surélevée et recouverte d'une voûte au cours d'une seconde phase de construction romane (XIIIe siècle), tandis que les nefs latérales ont été élargies et surélevées en pleine époque gothique (XVe siècle). Vers l'est s'élève le chœur gothique, pourvu de trois nefs voûtées à la même hauteur et d'un toit indépendant de celui du reste de l'église; le chœur est richement décoré tant à l'intérieur qu'à l'extérieur (XIVe siècle).

Les travaux de restauration, qui ont compris des fouilles archéologiques, des décapages massifs et la démolition d'annexes tardives, ont permis d'appro-

fondir les recherches antérieures et d'élucider certains points encore obscurs du passé du monument.

Les opérations ont visé à dépister les constructions romanes et à mettre en évidence toutes les étapes qui ont concouru à la formation de l'aspect actuel de l'édifice.

On a mis au jour les anciennes fondations, on a assuré leur sauvegarde et on les a marquées de façon concrète, recourant pour cela à deux solutions. A l'intérieur de l'église, les fondations, une fois dégagées, ont été conservées sous le pavement, refait à son niveau initial, et leur tracé a été marqué par insertion de dalles de marbre noir dans le champ du pavement de pierre.

Sur le côté nord, où l'on a découvert les fondations et des restes du pavement de l'ancienne sacristie gothique, on a mis en évidence les fondations elles-mêmes et on a conservé in situ les éléments du pavement.

On a dépisté et dégagé les ouvertures anciennes.

Les éléments de décoration extérieure originaux ont été consolidés, complétés ou, dans de rares cas, refaits „à l'identique“, avec inscription de la date de cette opération. Les éléments décoratifs découverts au cours des travaux ont été soit rétablis sur le monument par la méthode de l'anastilose, soit exposés dans un lapidarium.

On a rétabli les niveaux anciens du pavement intérieur et du trottoir extérieur, déterminés tant par les fouilles archéologiques que par les éléments d'architecture, soulignant ainsi les différentes étapes de la construction.

Enfin les travaux de restauration ont visé à reconstituer l'ancien cadre historique du monument, par démolition de certaines constructions plus récentes et restauration de l'ancien mur d'enceinte, mettant ainsi en valeur l'élément principal de l'ensemble, l'église luthérienne.

BIBLIOGRAFIE

- Müller, Fr. Über den älteren sächsischen Kirchenbau und insbesondere die evang. Pfarrkirche von Mülbach (Bl. f. Geist, Gemüt und Vaterlands Kunde, Sibiu, 1851).
- Müller, Fr. Die Kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen (Jahrb. d. K.K. centr. com. f. Bunden-Kunde, Viena, 1858).
- Amlacher, Al. Zur Baugeschichte der evang. Pfarrkirche in Mülbach (Kbl. 27, 1904).
- Amlacher, Al. Die Vernichtung der Grabelkenmäler der evang. Pfarrkirche in Mülbach (Kbl. 27, 1904).
- Roth, V. Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen, Strassburg, 1905.
- Roth, V. Die evang. Kirche in Mülbach, 1922.
- Roth, V. Die deutsche Kunst in Siebenbürgen, Berlin-Sibiu, 1934.
- Halváts, G. Uti jagyzetei Szászsebes Környékéről, Arch. Ert. 26, 1906.
- Vătășianu, V. Istoria artei feudale în țările române, I, București. 1950.

Mănăstirea Cozia, așezată pe malul Oltului, este unul din cele mai valoroase monumente din Oltenia, atât prin însemnătatea ei istorică, cât și prin poziția pitorească a ansamblului (fig. 1, 2, 3).

După cum se știe, din această ctitorie a lui Mircea cel Bătrîn, datînd de la sfîrșitul veacului al XIV-lea, biserica este singura construcție din cuprinsul incintei rămasă din acea vreme.

În 1517, Neagoe Basarab repară biserica și construiește fîntîna de sub foisorul laturii de nord a chiliilor, precum și acel pitoresc „havuz“ cu parapet octogonal de piatră, aflat în fața bisericii.

Radu Paisie, între anii 1542 și 1543, ridică bisericuța „Bolniței“ din imediata apropiere, care făcea parte pe atunci din complexul clădirilor mănăstirii, nefiind încă despărțită de șoseaua actuală.

În 1583, în colțul sud-est al incintei, se ridică paraclisul lui Mihnea Turcitul, cu frumosul său parament aparent din piatră și cărămidă, alături de foisorul „Mircea“ construit mai recent, ce domină apele Oltului.

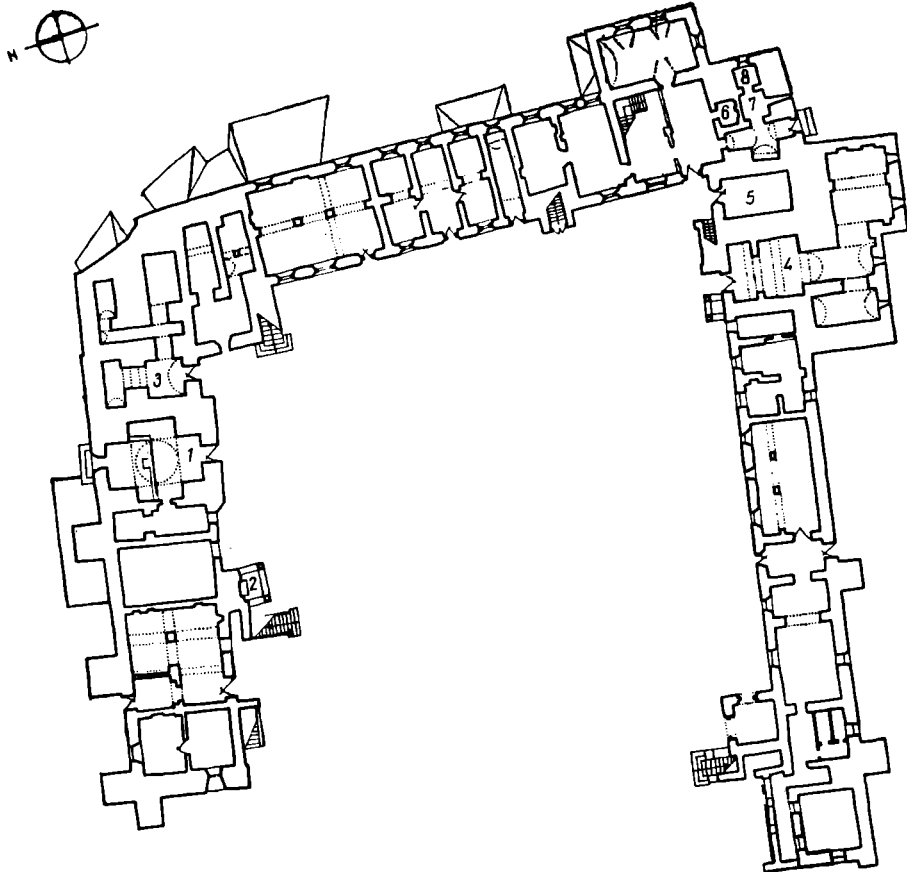
Cele mai importante intervenții care completează clădirile incintei datează din veacul al XVIII-lea.

Astfel, în 1706, Vornicul Șerban Cantacuzino alipește bisericii, pe fața de vest a pronaosului, un pridvor cu stlpi de piatră bogat ciopliți, ai cărui pereți și bolți sînt acoperite cu o interesantă pictură în frescă. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1710, Starețul Ioan de la Hurezi zidește paraclisul din colțul de nord-est al incintei, formînd astfel pereche cu vechiul paraclis al lui Mihnea, precum și foisorul spre curte și cele două camere boltite alăturate.

Amănunte interesante asupra clădirilor mănăstirii din acea vreme ne sînt date printr-o catagrafie de la începutul veacului al XIX-lea.

Începînd cu secolul al XIX-lea, Cozia, ca și multe alte din vechile noastre mănăstiri, trece printr-o perioadă accentuată de degradare. În 1859 se prăbușește colțul nord-est exterior al incintei cu o parte din paraclisul „Brîncovenesc“, iar cîțiva ani mai tîrziu, își pierde vechea înfățișare de incintă închisă prin dărîmarea întregii laturi de vest cu turnul clopotniță de peste intrare.

Vecinătatea imediată a Oltului amenințînd zidurile la baza lor și mai ales cutremurul din 1940 au mărit starea de degradare a construcțiilor mănăstirii și au brăzdat în special bolțile și zidurile paraclisului lui Mihnea, cu crăpături periculoase.

1. Planul parter al ansamblului:

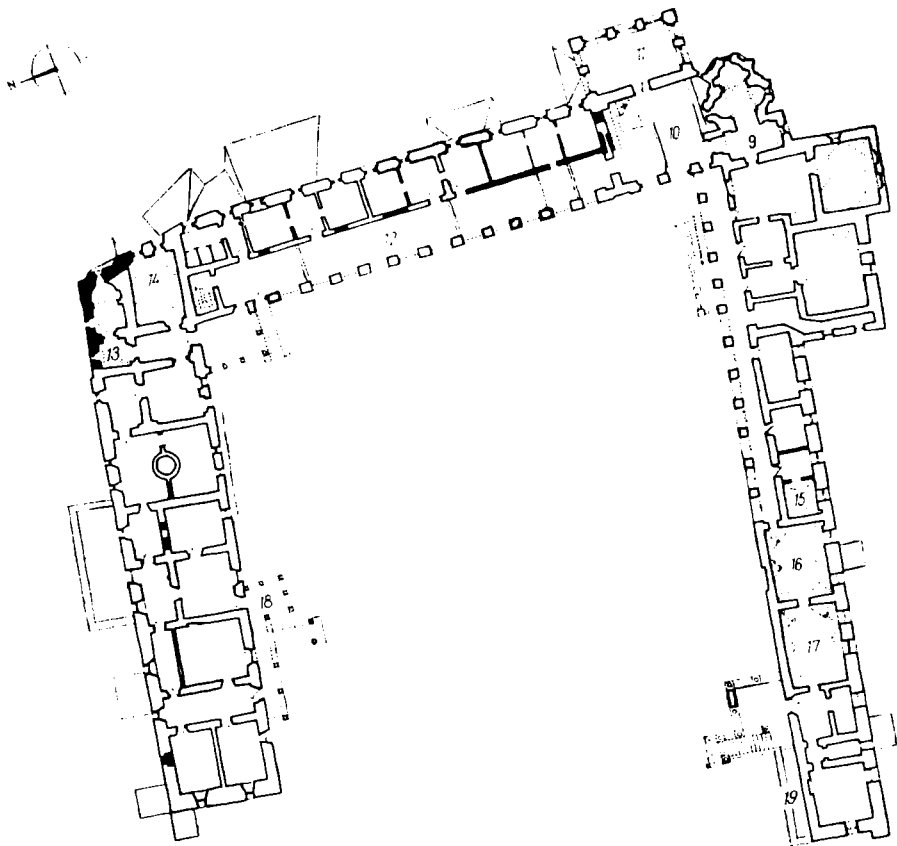
1 — bucătăria brîncovenească; 2 — fîntîna lui Neagoe; 3 — beciuri boltite sub paraclisul brîncoveneasc; 4 — beciuri boltite secolele XVII—XVIII; 5—6—7—8 — beciuri descoperite în timpul lucrărilor de restaurare (1961).

1. Plan du rez-de-chaussée de l'ensemble.

Față de această situație, între anii 1958 și 1962 au fost executate o serie de lucrări de consolidare pe latura dinspre Olt, extinse apoi treptat la celelalte laturi și terminate printr-o acțiune de restaurare generală a întregului ansamblu.

Latura Est (fig. 4, 5)

Corpul de clădiri care mărginește curtea înspre est și care, din cauza configurației terenului domină de la mare înălțime apele Oltului, cuprinde un șir de chilii cu parter și etaj prinse între cele două paraclise construite la capete și

2. Planul etaj al ansamblului:

9 — paraclisul „Mihnea”; 10 — muzeul cu latura nord a paraclisului Mihnea vizibilă; 11 — foisorul lui „Mircea”; 12 — galeria latura est, restaurată; 13 — paraclisul brîncovenesc, întregit; 14—15—16—17 — camere cu bolțile restaurate; 18 — foisorul nord, restaurat; 19 — galeria secolul XX, demolată.

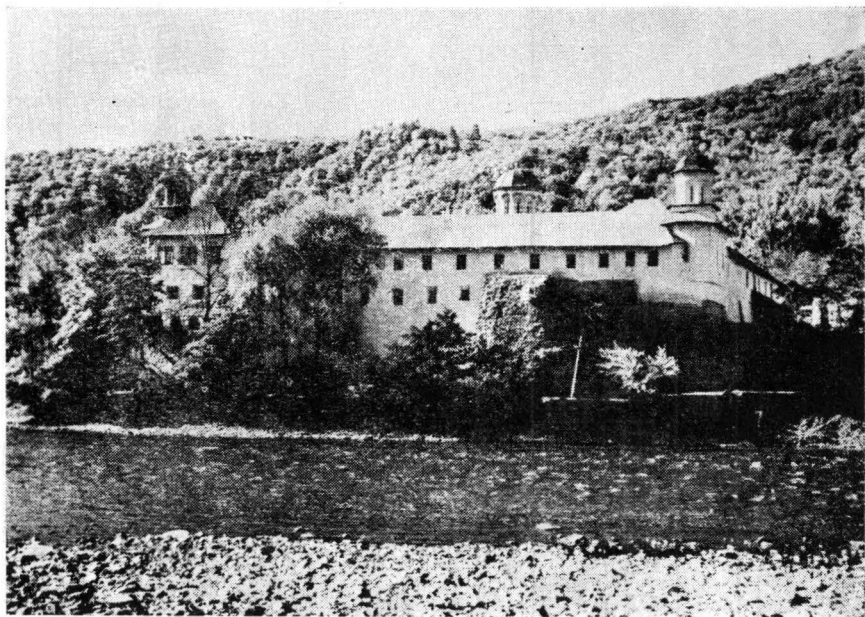
2. Plan de l'etage de l'ensemble.

două foisoare, unul spre curte în colțul nord-est, celălalt spre Olt lângă paraclisul lui Mihnea, cunoscut cu numele de pridvorul lui Mircea.

Sub foisor și sub chiliile alăturate se întinde un beci boltit.

Lucrările executate au fost, în principal, de reparații capitale, cuprinzînd reînfăcerea acoperișului și înlocuirea planșelor de lemn cu planșee de beton armat, această din urmă lucrare apărută necesară din cauza grinzilor putrede. În cadrul acestor lucrări s-au pus însă și trei importante probleme de restaurare rezolvate în felul următor:

În primul rînd, și în ordinea de urgență față de starea existentă, s-a procedat la o delicată și anevoioasă consolidare a zidurilor paraclisului lui Mihnea,

3. Latura de est a mănăstirii Cozia: în dreapta, paraclisul lui Brîncoveanu restaurat; în stînga, paraclisul lui Mihnea.

3. *Côté est du monastère de Cozia. A droite, la chapelle de Constantin Brîncoveanu après restauration; à gauche, la chapelle de Mihnea Turcitul.*

prin centuri de beton armat, suprabetonări și tiranți, astfel executate încît să nu rămîină vizibile la terminare.

Totodată, pentru valorificarea frumosului parament al fațadei nord a paraclisului, a fost dărîmat peretele interior alipit — care-i ascundea vederea. Lăsat astfel aparent, a rămas cuprins în camera alăturată folosită ca muzeu. Pentru degajarea cornișei, plafonul acestei săli a fost înălțat pînă sub fermele acoperișului, pe un traseu ușor curbat și a fost executat din scînduri de stejar aparente.

În cursul lucrărilor, înlăturarea pisaniei de piatră aflată pe latura nord a pronaosului aceluiași paraclis, cerută de consolidarea în curs, a prilejuit descoperirea, în spatele pisaniei, a picturii hramului. Pisania a fost deci remontată la terminarea lucrărilor, deasupra celeilalte uși a pronaosului aflată în ax.

A doua problemă de restaurare a fost ridicată de refacerea paraclisului brîncovenesc păstrat doar pe jumătate, fără bolți și fără turlă.

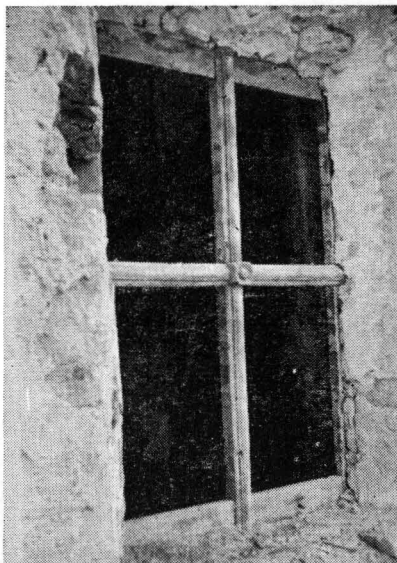
Întrucît studiul pereților pe porțiunea rămasă în picioare a putut determina formele bolților dispărute, iar existența unei turlă era atestată într-o cataografie din 1809, s-a putut pune în discuție eventuala reîntregire a clădirii.

Pe considerente mai de grabă de ordin estetic, s-a admis refacerea propusă, folosindu-se pentru turlă monumentele similare ale epocii.

Prin realizarea lucrării a fost rezolvată în condiții firești posibilitatea de vizionare a picturilor vechi încă păstrate și a fost reîntregită silueta mănăstirii dinspre Olt ce rămăsese incompletă de pe urma prăbușirii turlei (fig. 1).

În sfârșit, s-a pus problema refacerii ceardacului spre curte, ajuns cu arcadele zidite sau transformate în ferestre și tăiate de pereți despărțitori de paiantă, executați ulterior. S-a făcut o nouă distribuție interesantă, legată de programul stabil de beneficiar și de zidurile vechi, cu minimum de adăugări.

Menționăm, că în cursul execuției au fost găsite în grosimea zidăriei exterioare două tocuri de ferestre vechi în cruce și cu rozetă cioplită, unul la camera unei chilii și cealaltă într-o mică încăpere descoperită sub paraclisul lui Mihnea. Acestea au folosit ca model la executarea noii tâmplării (fig. 6).

6. Gol de fereastră cu tâmplărie veche.
6. Baie de fenêtre avec boiserie ancienne.

Latura Sud (fig. 7, 8)

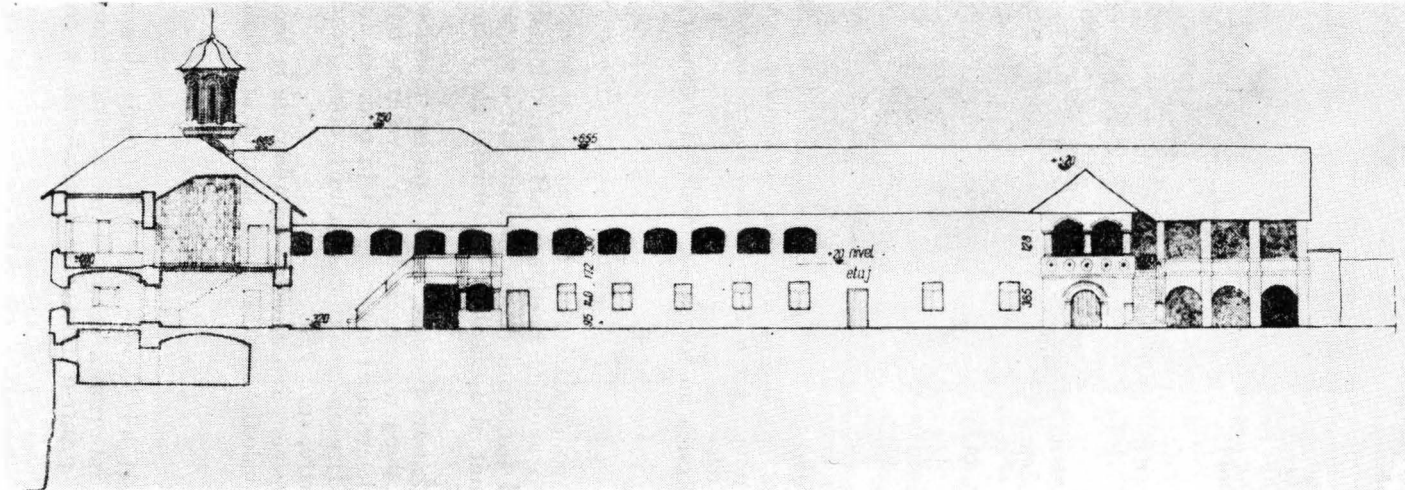
Lucrări similare de reparații și consolidări s-au efectuat și pe această latură, singura care și-a păstrat, pe o anumită porțiune, înfățișarea inițială, cu zidul exterior mai înalt, mărginind acoperișul de șită înclinat într-o singură pantă spre interior, după felul obișnuit al așezărilor mănăstirești ale vremii (secolul al XVII-lea).

Și aici s-au întreprins câteva restaurări parțiale. Astfel, putem menționa refacerea bolților încăperilor etajului după urmele existente ale vechilor bolți cu lunete perfect vizibile în zidăria peretelui exterior cuprins în pod. Au fost redeschise de asemenea arcadele ceardacului spre curte, inclusiv două arcade complet zidite descoperite în continuare, spre vest.

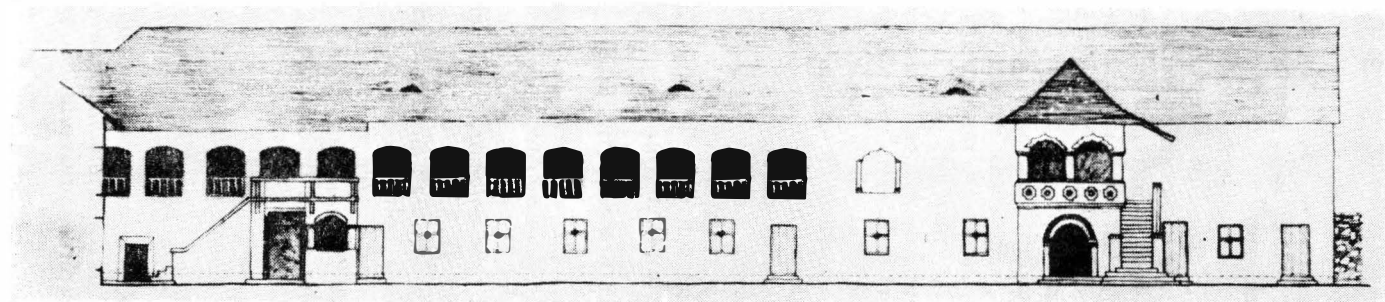
Ceardacul aflat la capătul dinspre vest, reprezentând un adaos de la începutul veacului al XX-lea fără nici o valoare de arhitectură și aflat în proastă stare, a fost, ca atare, dărâmat.

Aripa Nord (fig. 9, 10)

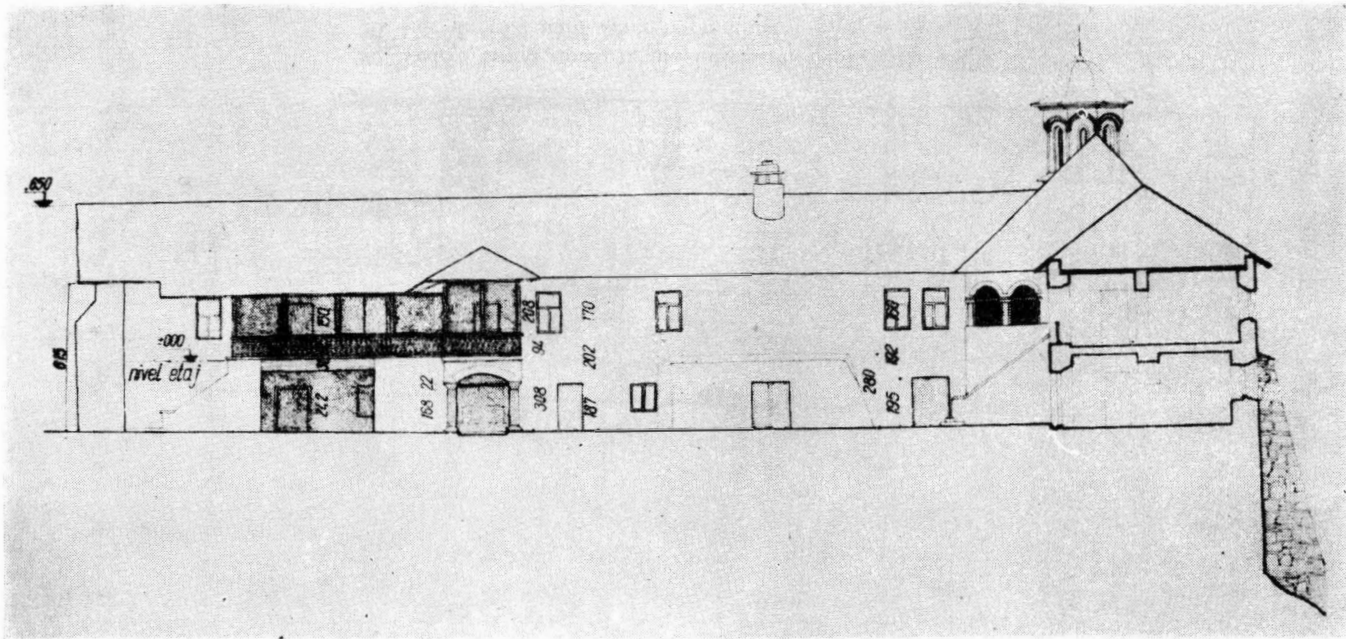
Restaurarea pridvorului și fîntînei lui Neagoe aflate în fața dinspre curte a constituit lucrarea cea mai interesantă realizată pe această latură. Restaurarea pridvorului transformat printr-o restaurare precedentă, a fost

7. Vedere latura sud înainte de restaurare (relevé).
 7. *Vue du côté sud avant la restauration (relevé).*

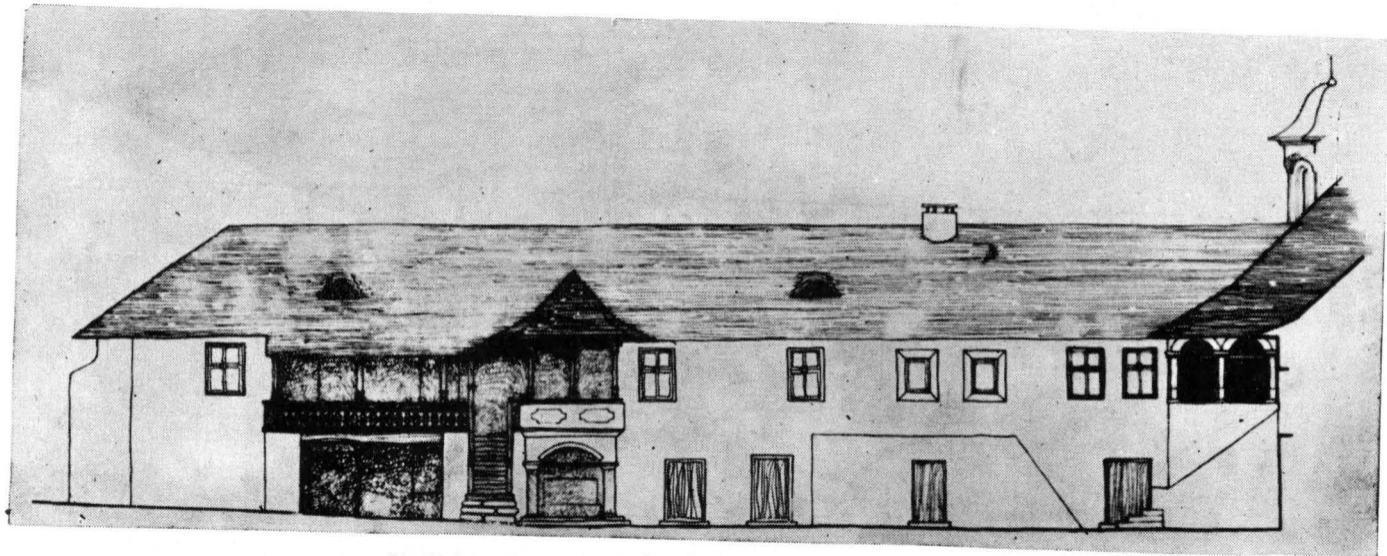

8. Vedere latura sud după restaurare.
 8. *Vue du côté sud après restauration.*

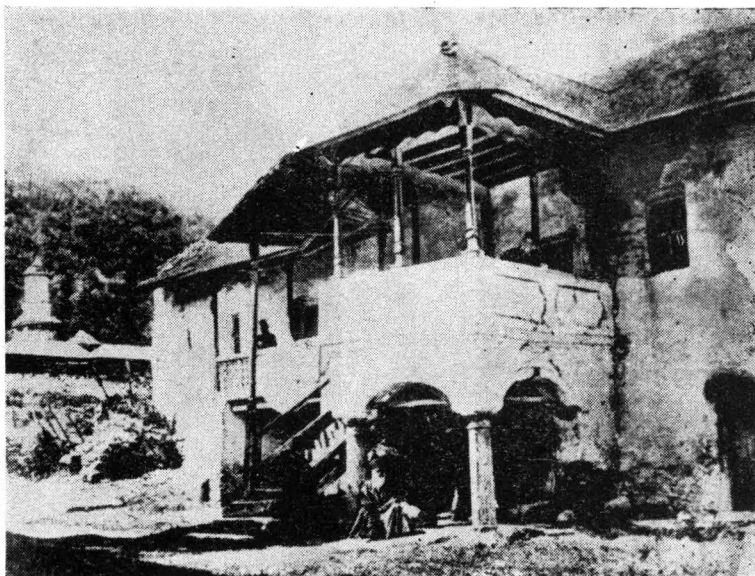
9. Vedere latura nord, fațada interioară, înainte de restaurare (relevé).

9. Vue du côté nord avant la restauration (relevé).

10. Vedere latura nord, fațada interioară, după restaurare.

10. *Vue du côté nord après restauration.*

11. Fotografie din colecția „Arta românească” („Szatmary”).

11. Photographie de la collection „Arta românească” (Szatmary).

bazată pe date precise (fig. 11). Folosindu-se o fotografie a lui Szatmari, publicată în colecția „Arta Românească”, vedere din România, fasc. 1 nr. 3 din 1867, au fost refăcute, în consecință, scara exterioară de acces, stâlpii și parapetul foișorului, precum și întreaga lemnărie a ceardacului și acoperișului, în vechile lor forme (fig. 12 și 13).

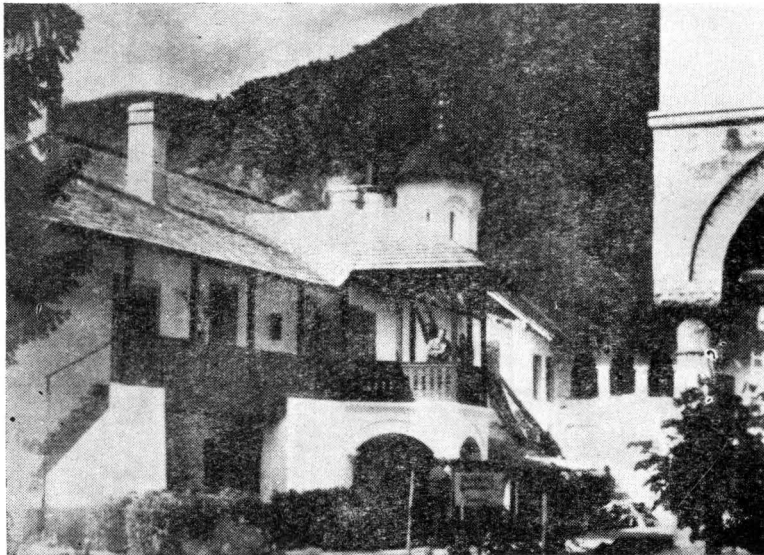
Vechea bucătărie a fost și ea restaurată, degajându-se bolțile interioare prin dărîmarea unui cuptor. Spațiul din jurul coșului la nivelul etajului a putut fi de asemenea reamenajat în locuință, datorită unor vechi ferestre astupate cu zidărie, descoperite și redeschise cu ocazia actualelor lucrări.

Prin săpăturile arheologice din anul 1960, nivelul de călcare în secolele XVII—XVIII în incinta mănăstirii a fost stabilit cu 80 cm mai jos față de cel existent.

Coborîrea incintei a dus la o apreciabilă degajare a soclului bisericii și la descoperirea vechiului trotuar din lespezi mari de rîu, care a putut fi întregit pe toate laturile.

Tot cu ocazia acestor săpături, extinse și în afara incintei principale, au fost aduse la lumină, în colțul sud-vest spre șoseaua Călimănești-Sibiu, o serie de fundații de ziduri aparținînd unor anexe ce ființau într-o a doua incintă, în secolul al XVII-lea.

Pentru dezgroparea acestor fundații a fost necesară demolarea corpului de clădiri ridicat în timpul lui Bibescu, o construcție lipsită de interes arhitectural.

12. Pridvorul de pe latura nord înainte de restaurare.

12. *Le balcon du côté nord avant la restauration.*

13. Pridvorul de pe latura nord după restaurare.

13. *Le balcon du côté nord après restauration.*

Astfel zidurile au fost degajate pe întregul traseu, înălțate cu 40 cm de la pământ și consolidate, iar terenul din jur amenajat în parc cu alei și bănci, creîndu-se o zonă verde în fața monumentului, pînă la șosea.

Latura est, cea mai frumoasă, așezată pe malul Oltului, era inaccesibilă, servind în cea mai mare parte ca depozit de gunoi.

Prin lucrările de restaurare și amenajare s-a creat posibilitatea de vizitare a zidurilor exterioare ale acestei laturi.

Trecînd din curtea principală pe sub paraclisul Mihnea (colț sud-est) se ajunge pe o terasă, cu acces spre Olt, prin trepte de piatră dispuse de-a lungul paraclisului și foișorului.

Pentru colțul nord-est s-a amenajat un acces prin cuhnie.

Două terase suprapuse peste vechi ziduri de sprijin legate cu trepte, coboară în punctul unde se deschide una din cele mai frumoase perspective asupra văii Oltului.

Circulația de-a lungul malului se face pe o terasă îngustă din lespezi mari de piatră cu cîteva trepte, pe o parte mărginită cu pomi creșcuți la întîmplare, scăldați de Olt, și pe alta, de zidurile masive ale mănăstirii, care aici se ridică pînă la 15 m.

În colțul sud-est s-a amenajat un mic și pitoresc debarcader cu bănci.

Privind, în prezent, în ansamblu lucrările de restaurare după efectuarea lor, este necesar a se face următoarele precizări asupra felului în care au fost realizate:

Într-o primă fază (1958—1960) la cererea beneficiarului (Episcopia Argeșului și Rîmnîcului), prin Departamentul Cultelor, s-a urmărit consolidarea monumentului. Lucrările au fost eșalonate după necesități, pe porțiuni și limite în funcție de fondul destul de restrîns.

Abia în 1960, lucrarea fiind preluată de Direcția Monumentelor Istorice, s-a pus problema unei restaurări generale în cadrul unei lucrări de ansamblu, executîndu-se și cercetările arheologice necesare.

LA RESTAURATION DU MONASTÈRE DE COZIA

(Résumé)

Le monastère de Cozia, la fondation de Mircea l'Ancien bien connue, date de la fin du XIVe siècle; mais de cette époque il ne reste plus que l'église. Dans les siècles suivants (XVIe—XVIIIe siècles), Neagoe Basarab, Radu Paisie et le „vornic” Șerban Cantacuzène ont élevé les bâtiments constituant l'actuel ensemble. A partir du XIXe siècle, ceux-ci ont commencé à leur tour à se dégrader et une partie en a disparu. Entre les années 1958 et 1962, la Direction des Monuments Historiques a entrepris des travaux de consolidation et de restauration qui, limités au début à quelques éléments, ont porté finalement sur tout l'ensemble.

Les travaux de consolidation ont consisté dans la réfection des toitures, le remplacement des planchers en bois par des planchers de béton armé, l'exécution de ceintures, jointoiments, etc.

Finalelement, la restauration a compris le côté est — consolidation des murs et des voûtes de la chapelle de Mihnea Turcitul, complètement des parties manquantes de la chapelle de l'archimandrite Ioan, réfection du balcon donnant sur la cour — le côté sud — reconstitution des voûtes de certaines chambres de l'étage — et le côté nord — restauration du portique, de la fontaine de Neagoe Basarab et de la cuisine de l'époque Brancoveanu.

Les données fournies par les fouilles archéologiques pratiquées dans l'enceinte ont permis en général de revenir aux niveaux du XVIIe siècle.

Les fouilles exécutées au-delà du mur ouest ont dégagé des murs du XVIIe siècle, appartenant aux bâtiments annexes d'une seconde cour.

Le côté le plus beau de l'ensemble, celui qui est baigné par l'Olt, a été aménagé pour les visiteurs, avec escaliers, terrasses, plates-formes de repos, bancs et plantations.

BIBLIOGRAFIE

Popescu, M. Mănăstirea Cozia sub austriaci. In: Bul. Com. M.I., 1926, p. 101.

Drăghiceanu, V. Mănăstirea Cozia. In: Bul. Com. M.I., 1933, p. 72.

Iorga, N. O descriere a mănăstirii din 1859. In: Bul. Com. M.I., 1937, p. 85.

Ghica-Budești N. Incinta mănăstirii Cozia. In: Bul. Com. M.I., 1936, p. 111.

** * * Catagrafia (toată zestrea mănăstirii Cozia, dată în primirea noului egumen Teodosie la 10 sept. 1809).*

Privite în ansamblul construcțiilor populare de lemn, bisericile maramureșene prezintă caracteristici cu totul deosebite. Ele sînt răspîndite pe o arie cuprinsă în cetatea muntoasă ce închide văile Izei, Vișeuului și Marei, întinzîndu-se peste munți spre Țara Lăpușului, Baia și Lunca Tisei.

În această regiune, constructorii au întrebuițat din totdeauna lemnul și foarte puțin piatra, urmînd legea care leagă arta de a construi de condițiile specifice locului și timpului.

Așa cum și-a construit casa și gospodăria, locuitorul din aceste ținuturi și-a construit și biserica, singurul edificiu cu caracter monumental din alcătuirea așezărilor.

Clădirea bisericii — în despărțiturile ei — este simplă, după pilda casei, după ritualul slujbei orientale și după obiceiurile locului. Pe dinafară se citește lesne modul de construcție și structura interioară a planului. Aspectul general este dat chiar de acest mod de construcție, precum și materialul întrebuițat.

La fața pămîntului un soclu de piatră, construit din bolovani mari la colțuri, puși așa cum se găsesc în albia rîurilor, sau luați din carieră și ciopliți din gros.

Pereții sînt alcătuiți din trunchiuri cioplite cu securea, în secțiuni care variază: grosimea între 17 și 40 cm, iar înălțimea cît a permis dimensiunea trunchiului, mergînd pînă la aproape un metru de la capătul cel gros. În general stratul este „fusat” păstrîndu-se, adică, subțierea normală a trunchiului. Ele se așază mai totdeauna cap gros la cap subțire — rădăcină la vîrf — pentru a se compensa diferența de cotă rezultată din scăderea diametrului.

Îmbinările sînt meșteșugite: în coadă de rîndunică, uneori cu prag, iar straturile fixate între ele cu cuie groase de lemn din esență tare.

Lemnul întrebuițat la construcție este sau din esențe rășinoase — molid și brad — sau stejar și mai rar, ulm.

Sarpanta este foarte înaltă și foarte simplă. Elementul ce se repetă este format din doi căpriori — în limba meșterilor locali „corni” — rezemați pe „cununi” și uniți cu o transversală. Cuiele sînt de lemn.

¹ Proiectele au fost întocmite: pentru Cuhea și Surdești de arh. Virgil Salvanu senior, iar pentru Plopiș și Ieud-Vale de colectivul format din arh. Mariana Angelescu, arh. L. Cuscenco și ing. C. Pavelescu. Lucrările de restaurare au fost executate de arh. V. Antonescu.

Lețurile foarte dese — asigurînd și contravîntuirea — sînt în general trunchiuri subțiri de mestecăn, cioplite cu barda pe două fețe și fixate de corni cu cuie de fierar. Uneori la vîrfurile coifului, lețuiala se transformă într-o legătură cu o funie de nuiele groase de alun ce înfășoară într-o spirală strînsă, cornii, pînă sub cruce.

Învelitoarea, care constituie suprafața cea mai mare a bisericii, este din „draniță” de brad, mai rar „șindrila” — cu lamb și uluc — de stejar sau fag. Dranița se bate, fie „podelește” (ca țigla solzi), fie „păturește” fiecare bucată, acoperind în rînd pe cea alăturată. În genere, se bate păturește, cu schimbare de mîna, pornind de pe latura nord sau a vîntului dominant și de la streașină spre coamă, astfel ca vîntul, ploaia și zăpada să nu lovească în muchia draniței. Aceeași preocupare tehnică de asigurare a scurgerii o găsim la toate colțurile învelitoarei.

Vor fi adus de undeva meșterii maramureșeni forma aceasta? sau ea s-a născut și evoluat acolo? sau trebuie să căutăm forme mai vechi pe o arie mai întinsă? Sînt întrebări al căror răspuns se sprijină numai pe ipoteze.

Este probabil că maramureșenii — oameni săraci —, pe care din cele mai vechi timpuri îi găsim soldați viteji în oștile regilor Ungariei, vor fi păstrat amintirea catedralelor întîlnite în drumurile spre cîmpurile de bătălie. Reîntorși acasă, le-au transpus la scara și posibilitățile lor tehnice și materiale, reflectînd în construcția de lemn liniile arhitecturii gotice de piatră a timpului.

Cele patru biserici restaurate: Cuhea, Ieud-vale, Surdești și Plopiș — reclădite la începutul și către mijlocul secolului al XVIII-lea pe urmele altora mai vechi distruse — au păstrat dacă nu forma și dimensiunile lor aidoma, dar sigur spiritul în care fuseseră construite.

Așa cum s-a spus „refacerile au fost de fapt restaurări, casa și biserica nu se pot închipui străine de modelele care le-au precedat”.

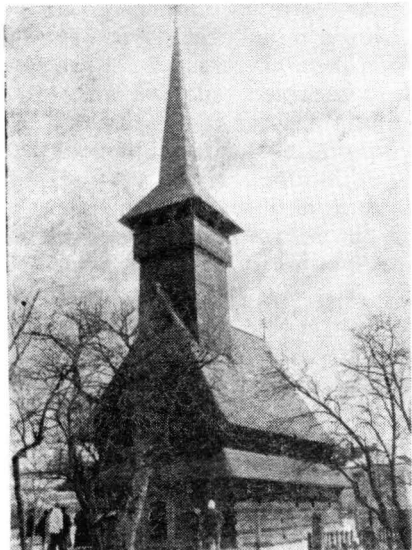
Grupate după loc și caracteristici generale, de o parte sînt: biserica din Cuhea și biserica Ieud din Vale, în două din cele mai vechi așezări de pe apa Izei, în inima Maramureșului (fig. 1, 2, 3, 4, 5).

Sînt amîndouă construite cam în același timp, la începutul secolului al XVIII-lea, din trunchiuri masive de brad și molid, pereți înalți cu o a doua streașină, socluri joase din bolovani (uriași la Ieud), turnuri înalte și puternice. Nu au pridvor și sînt amîndouă în mijlocul unor sate de tip adunat.

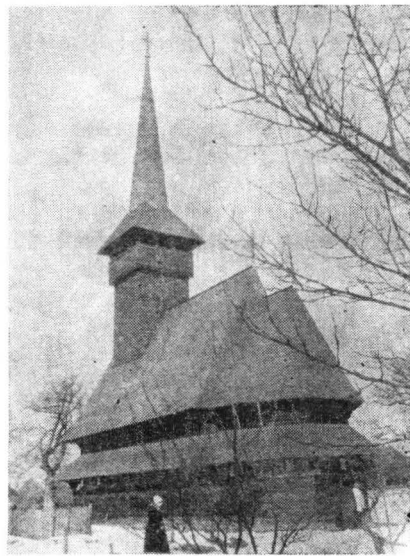
Cuhea este unul din cele mai vechi sate din Maramureș, centrul Voievodatului de Sus unde rezida voievodul Ștefan, pomenit la 1326. Biserica este construită pe locul unde tradiția locală spune că ar fi fost conacul și gospodăria lui Dragoș.

Construcția actuală a fost ridicată la anul 1718 în locul celei incendiate de expediția tătarilor din anul 1717, cînd, în drumul lor de năvălire peste Prislop, au ars mai toate bisericile întîlnite în drum, de la Borșa la Sighet.

Construcția este de lemn de molid, grosimea peretelui 16—17 cm. Înălțimea stratului merge peste 50 cm. Tălpile depășesc peretele în lățime cu 5 cm, formînd soclu. Al cincilea strat are la partea superioară către exterior un brîu (torsadă) de 8,5 cm × 5 cm, cioplit din strat cu securea.

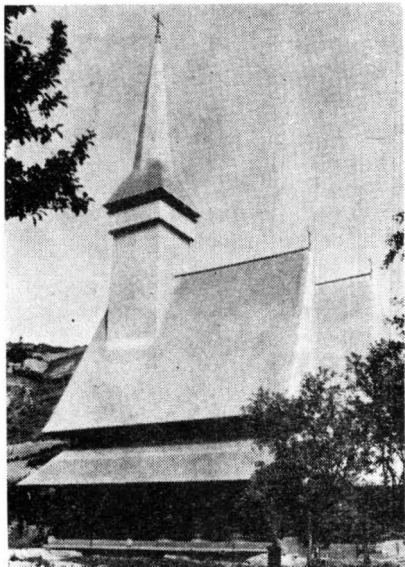

1. Biserica din Cuhea după restaurare.
1. *L'église de Cuhea après restauration.*

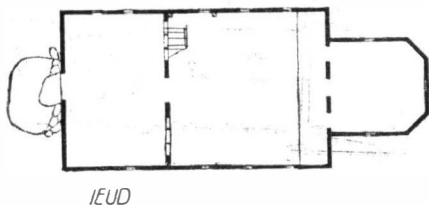
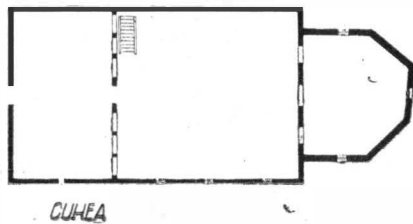
2. Biserica din Cuhea după restaurare.
Vedere spre altar.

2. *L'église de Cuhea après restauration.
Vue vers l'autel.*

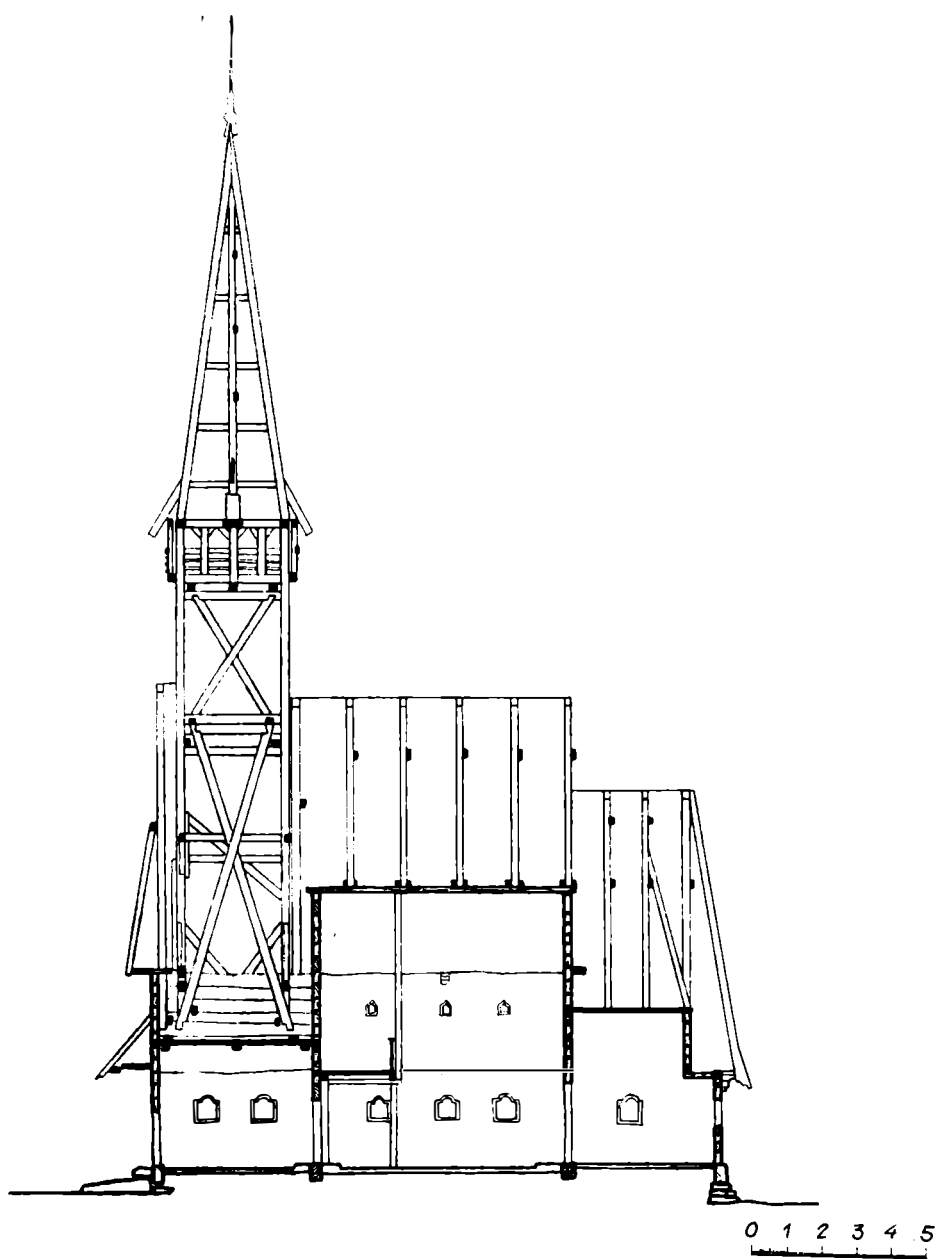
3. Biserica din Ieud-Vale, după restaurare.

3. *L'église de Ieud-Vale après restauration.*

4. Planurile bisericilor din Cuhea și Ieud-Vale.

4. *Plans des églises de Cuhea et de Ieud-Vale.*

5. Secțiune longitudinală prin biserica din Ieud-Vale.
5. Coupe longitudinale à travers l'église de Ieud-Vale.

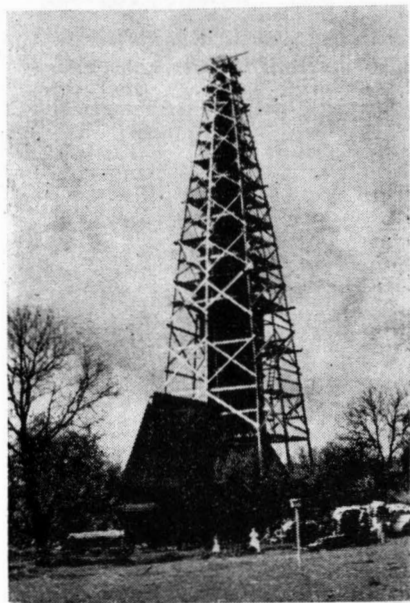
Brîul înconjură biserica, lipsind doar pe porțiunile de perete pe latura est, între corpul bisericii și absida altarului. În dreptul ferestrelor brîul este întrerupt. Se văd limpede urmele cioplirii care a fost făcută probabil mai târziu pentru a se monta obloane.

Construcția mai tuturor bisericilor din Maramureș este legată de legende pe care bătrîni satelor le știu povesti, cum știu povesti și întâmplările din ultima vreme din viața satului.

Acum mai bine de o sută de ani, biserica din Cuhea a fost trăsniță, iar Bîzău Nicoară Anisei, strămoșul cantorului actual, a dat patru boi ca să se refacă turla. Atunci a drănițit-o un meșter Vancea și a executat lucrarea fără schelă. Cînd a fost gata i-au dat o „iție“ de horincă și a aruncat sticla de sus și nu s-a spart¹.

În anul 1922 a fost din nou drănițită. Tot atunci a fost clădită și clopotnița. În anul 1951, corpul bisericii a fost învelit cu tablă de fier vopsită.

Biserica Ieud din Vale este legată de tradiția lui Pinteza Viteazul (Grigore Pinteza din Budești, răzvrătitul erou popular). Anume, bătrîni satului plecînd să strîngă bani pentru construirea bisericii și trecînd peste Țibleș, spre locuri mai bogate din cîmpie, au întîlnit pe Pinteza, care aflînd pentru ce bat drumurile le-a umplut o căciulă cu galbeni spunîndu-le că de nu vor fi de ajuns să-l caute să le mai dea și să îl cheme la sfințirea bisericii. Bani au fost de ajuns, ba chiar au prisosit, iar Pinteza venind, după făgăduială la sfințire, a adus purtînd la subțioară uriașa piatră care stă și astăzi dinaintea intrării.

6. Biserica din Surdești în timpul restaurării.

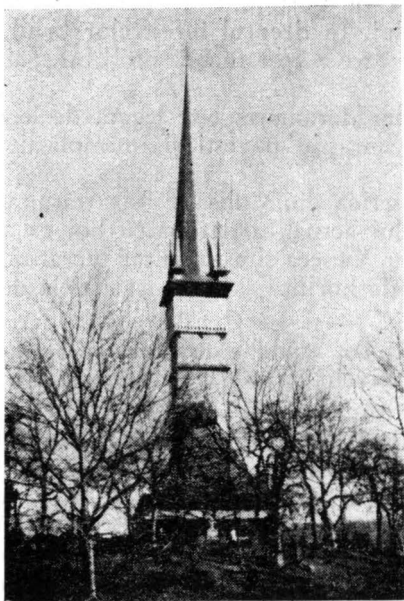
6. L'église de Surdești pendant la restauration.

Biserica este construită îndrăzneț cu acoperișuri foarte înalte. Structura scheletului turnului apare totuși stîngace și lipsită de frumusețea meșteșugărească a celui de la Cuhea care a fost alcătuit chibzuit, cu piesele croite jos și însemnate pentru ușurința montării.

Celelalte două, biserica din Surdești și biserica din Plopiș, sînt construite în puncte izolate în mijlocul perimetrului unor sate de tip împrăștiat, care stau călare pe apa Cavnicului, pe versantul muntelui „Gutăului“ dinspre țara Lăpușului (fig. 6, 7 a și 7 b, 8, 9, 10, 11).

Se pot socoti și ele construite cam o dată, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și vădesc unitate de forme.

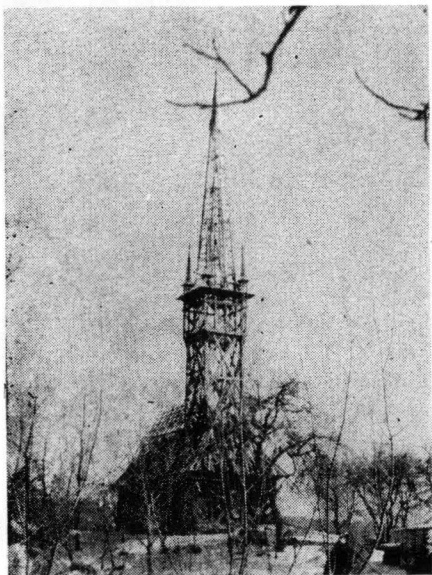
¹ Informație de la cantorul din Cuhea, Bîzău Vasile, obținută în 1962.

7 a. Biserica din Surdești după restaurare.
7 a. *L'église de Surdești après restauration.*

7 b. Biserica din Surdești după restaurare. Vedere spre fațada sud.
7 b. *L'église de Surdești après restauration. Vue vers la façade sud.*

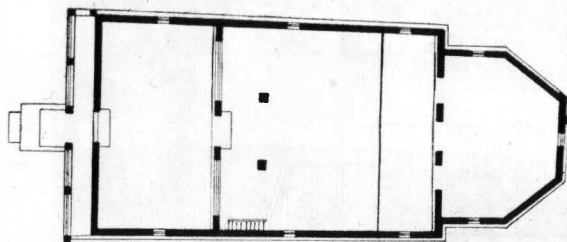
8. Biserica din Plopiș în timpul restaurării. (Scheletul dezvelit.)

8. *L'église de Plopiș pendant la restauration (l'ossature mise à nu).*

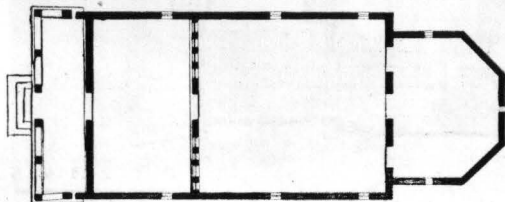

9. Biserica din Plopiș după restaurare.

9. *L'église de Plopiș après restauration.*

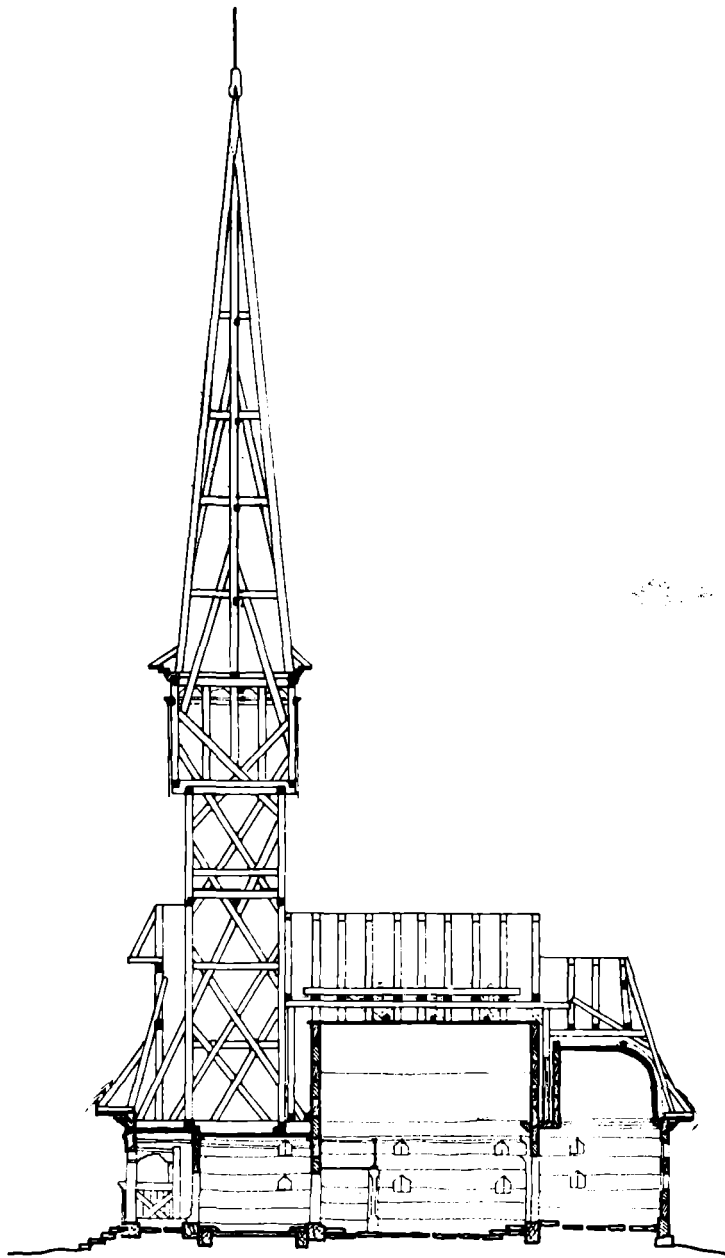
SURDEȘTI

PLOPIȘ

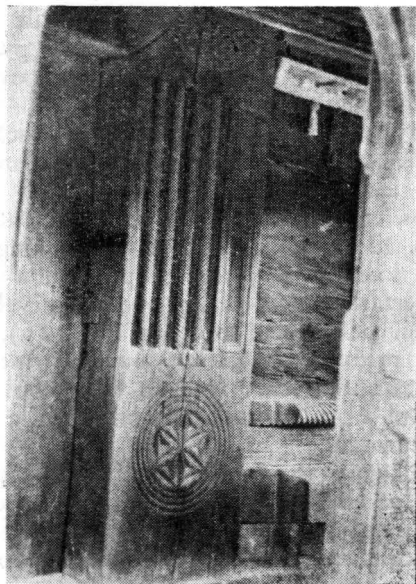
10. Planurile bisericilor din Surdești și Plopiș.

10. *Plans des églises de Surdești et de Plopiș.*

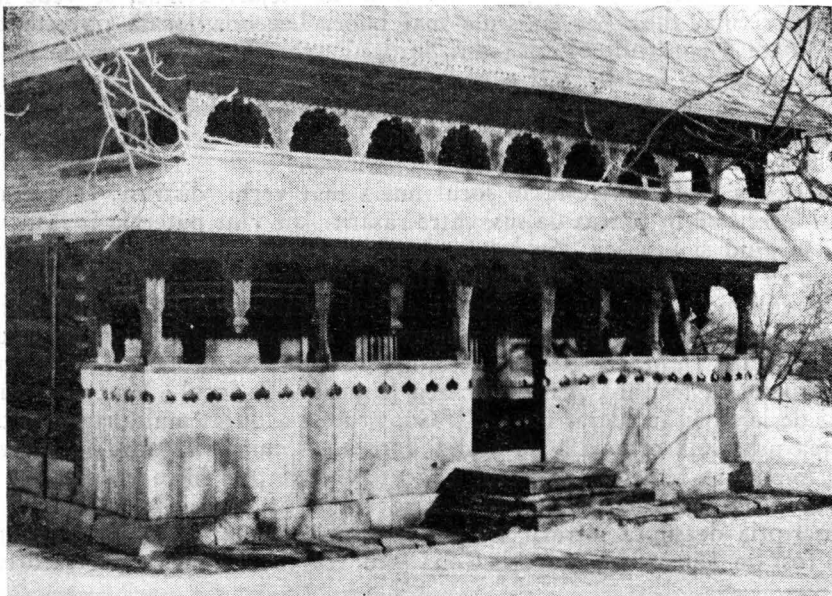
0 1 2 3 4 5

11. Secțiune transversală prin biserica din Plopiș.
11. Coupe transversale à travers l'église de Plopiș.

12 a. Biserica din Surdești. Pridvorul după restaurare.

12 a. *L'église de Surdești. Le porche après restauration.*

12 b. Biserica din Surdești. Detaliu de ancadrament la intrare.

12 b. *L'église de Surdești. Détail d'encadrement de l'entrée.*

Au soclurile din piatră de carieră, cioplite regulat cu șpițul. Îmbinările pieselor de lemn sînt mai bine executate, structura turnurilor este mai puternică, înălțimile sînt mai mari. Au pridvoare pe latura de vest, la intrare. Turnurile prezintă la baza coifului patru turnulețe.

Biserica din Surdești, cea mai înaltă din ele și cea mai înaltă biserică de lemn din țară, cu cei 54 m pînă la cruce, a fost se pare croită mai simplu, fiind dezvoltată ulterior.

Pridvorul foarte interesant și frumos, cu arcade deschise pe două rînduri, este adăugat după construcția navei (fig. 12 b). Se observă că tălpile longitudinale sînt prelungite, brîul și profilul soclului se întorc și pe fațada vest (stîlpii de margine ai pridvorului sînt chertați în dreptul lor), podina nivelului doi a pridvorului tăie ancadramentul ușii pe mijlocul rozetelor (fig. 12 a), iar cununa se întoarce și pe latura vest sub pridvor, consolele fiind construite în mod obișnuit. Totuși, tălpile scheletului turnului (care face un tot complet și neadăugat) se reazemă pe grinda superioară a pridvorului, deci pridvorul a fost adăugat bisericii înainte de construcția turnului.

Tot pe parcurs s-a efectuat și supralărgirea streșinii. Pe cununile longitudinale superioare se găsesc urmele primelor chertături pentru căpriori care au fost mutați apoi pe marginea nouă a streșinii mărite, obținîndu-se astfel o îndulcire a ruperii de pantă a învelitorii, cu racordări de planuri foarte rafinate.

Ambele biserici sînt construite din lemn de stejar. Tehnic, se vede mîna unor meșteri mai dibaci și cu scule mai bune. Legenda locală povestește că maistrul care a construit biserica din Surdești avea de soție o femeie rea, pe care nu a primit-o în casă într-o noapte pe un ger cumplit. Cînd și-a revenit din mînie și i-a deschis ușa era prea tîrziu, femeia culcată pe prag înghețase. Canonul a fost mare și greu: să construiască șapte biserici fără plată, numai pentru hrană.

Biserica a fost construită în locul uneia mai vechi, distruse, care era tot pe locul bisericesc în partea de sus, către răsărit. Un vînt puternic îi răsturnase turnul, surpînd și biserica. (Se spune despre o femeie bătrînă că a fost luată cu paiele de pe acoperiș și dusă peste rîu, în hotarul comunei Plopiș.)

Meșterul a lucrat cu trei feciori ai lui, plată primind numai feciorii. Încheiată tocmeala, s-a pornit la alegerea și doborîrea arborilor pe locurile numite „Mocira“, „Moșinoale“ și „Săcături“, zăbovindu-se începerea lucrărilor de construcție cu trei ani, pentru uscarea lemnului. Pe locul „Mocira“ s-au ars cărbuni de lemn și au lucrat fierarii¹. Construcția a durat mult, satul — după înscrierea urbarială ordonată de Maria Tereza — numărînd abia 33 vetre. În ura lui împotriva femeilor, meșterul a făcut peretele plin între pronaos și naos, numai cu o ușă centrală. Actualele deschideri au fost făcute în 1932.

Inscripția deasupra intrării, de partea stîngă, spune: „Această sfîntă biserică au fost de Țămărman Macarie Tonă (sau Toi) . . . “², iar de partea dreaptă

¹ Din cronică manuscrisă a parohiei Surdești.

² „Țămărman“ este un vechi cuvînt local cu care se indică un meșter constructor. („Ce țămărman îți face casa?“ Bărdașii se numesc „țămărmani de secure“.)

arată anul „1—67“ (cifra sutelor desigur 7, nu se poate citi, lemnul fiind aşchiat, poate de oînd a fost trăsniţă biserica) ¹.

În altar, pe tîmpla deasupra uşii împărăteşti o inscripţie spune că: „Acest Sf. Altar s-au zugrăvit în zilele împăratului Iosif, în anul Domnului 1783 — Zugravu Ştefan ². Altă inscripţie se află pe porţiţa dinspre nord: „Această porţiţă s-a făcut în anul Domnului 1795 Tămărman Ciocotişan Ştefan, Mai 25“.

Boltirea acestor biserici este simplă: pronaosul cu tavan obişnuit, iar naosul cu boltă cilindrică sau parabolică; face excepţie biserica din Plopiş a cărei boltă peste naos este în secţiune un arc trilobat.

Dar, ca la toate bisericile maramureşene, poate mai mult la acestea patru, aspectul general exprimă puternic însăşi atitudinea în viaţă a omului care le-a ridicat: îndrăzneală, bună cuviinţă, mîndrie şi demnitate.

Decorul exterior simplu — brîu în funie, ancadrame frumoase la uşi — se pierde, ochiul fiind furat de aspectul general impunător şi sobru, perfect înscris în peisajul înconjurător.

Meşterii anonimi locali, care lucrau împreună cu tot satul, au izbutit, printr-o fericită amplasare şi o armonioasă proporţionare a elementelor, ca aceste biserici de dimensiuni în plan destul de reduse să dea o covîrşitoare impresie de monumentalitate, adevărate catedrale de lemn.

Referitor la natura şi specificul degradărilor, trebuie subliniat că dintre toate elementele care compun o biserică de lemn, cel cu o viaţă mai scurtă este învelitoarea (30—35 ani la corpul bisericii, peste 60 ani la coiful turlei, datele acestea putînd varia în funcţie de cauze multiple).

Şarpantele au fost întotdeauna degradate la coama învelitorii, pe unde apele de ploaie infiltrîndu-se şi scurgîndu-se în lungul căpriorilor au produs putrezirea parţială sau totală a unora din ei.

„Cununile“ — piesele pe care se reazemă căpriorii — s-au găsit în general putrede, începînd de la faţa superioară.

În structura bolţilor şi a pereţilor au fost atacate numai porţiuni unde a ajuns şi a stagnat apa şi în general unde materialul a avut vicii.

Sub influenţa împingerilor, tasării solului, slăbirii rezistenţei pieselor atacate de agenţi distrugători şi a cedării tălpilor în punctele de efort maxim (în special talpa transversală între naos şi pronaos), tăpile longitudinale prezentau încovoieri a căror săgeată a ajuns pînă la 8 cm, iar îmbinările s-au căscat şi pereţii au ieşit din verticală.

Scheletul turnurilor — variînd după sistemul constructiv adoptat şi după calitatea lucrării — a suferit mai puţin, fiind adăpostit. În afară de piesele putrezite de apele infiltrate, degradările produse provin din slăbirea îmbinărilor în urma oscilaţiilor şi din despicarea sau deteriorarea pieselor atinse de trăsnet. Toate cele patru biserici au fost lovite de străsnet.

¹ Biserica a fost trăsniţă în 1919, toamna, la Sf. Dumturu calendarul vechi. A fost dezvelit turnul pe latura vest, pînă la „ochi“. Fulgerul s-a scurs la pămînt pe legăturile de fier ale bisericii. Reparaţia a fost făcută în 1920—1921, iar întreaga învelitoare în 1924. (Date culese de la preotul Augustin Mihalca şi diacul Damian Gavril.)

² Probabil meşterul Ştefan Zugravul din Plopiş.

Ca urmare a încovoierii tălpilor bisericii, a slăbirii îmbinărilor și legăturilor dintre pereți și a ieșirii acestora din verticală, precum și a slăbirii scheletului propriu, turlele s-au înclinat.

Tema restaurării pune problema consolidării întregului edificiu, înlocuindu-se ceea ce era atacat și deteriorat, completarea părților lipsă, aducerea în poziția normală — inițială — a elementelor componente, crearea în subzidire a unei fundații și unui soclu continuu care să asigure în viitor poziția și echilibrul pieselor. Înlocuirea învelitorilor târzii din tablă și a celor vechi de draniță, deteriorate, cu învelitori de draniță nouă, fasonată și bătută după modelele vechi (fig. 13 a și 13 b).

De asemenea, restituirea la formele inițiale a unor elemente care, în timp, suferiseră transformări (coiful turnului de la Cuhea, lovit de trăsnet, fusesse scurtat de meșteri, când a fost reparat și învelit).

Toate aceste lucrări de consolidare, completare și restituire, au fost întregite cu lucrări de protecție și conservare.

În același timp, s-a avut în vedere să nu se aducă atingeri picturii din interior și să nu se altereze forma și caracterul monumentului.

În cazul special al bisericilor de lemn, problemele de cercetare care se pun proiectantului, pentru restituirea formelor inițiale, nu sînt deosebit de grele.

În general, diversele lucrări de consolidare în decursul timpului nu au modificat forma generală și nici detaliile monumentului. În foarte rare cazuri în care ele s-au produs, există mai întotdeauna elemente după care să se poată reconstitui diferitele părți din construcție, care au suferit transformări.

Problemele mai grave care se pun sînt cele legate de material, tehnologie, aprovizionare și conservare.

Într-adevăr, problema asigurării materialului lemnos, de dimensiuni și calități ieșite din normativele curente, este încă deschisă.

Acest material o dată găsit și obținut, se pune problema și mai grea a transportului: trunchiuri uriașe cu diametrul de 1 m sau 1,5 m la capătul gros și lungi peste 16 m de cărat din funduri de pădure în locuri izolate și greu accesibile, fără drumuri și fără punți peste ape.

A treia problemă, tot atît de importantă, este punerea în operă, realizarea propriu-zisă a restaurării. La aceste restaurări, fiind vorba de cum sînt înțelese și realizate anumite detalii, din care majoritatea există pe obiect, calitatea lucrării rămîne la mîna, înțelegerea și sensibilitatea meșterului.

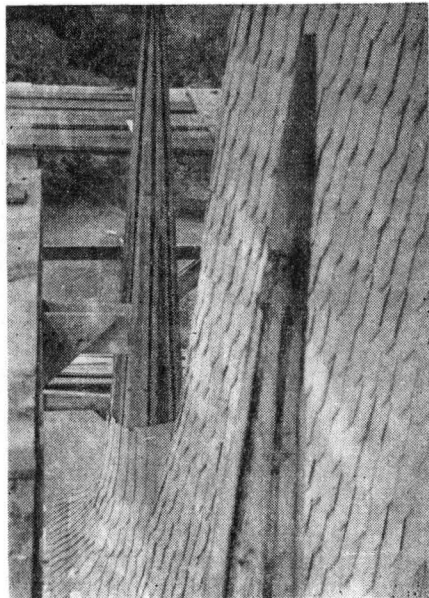
De asemenea, înlocuirea unor piese, de exemplu, de la baza monumentului cer îndrăzneală din partea executanților, obișnuiți să folosească procedeele de construcție tradiționale.

Lucrarea de restaurare a început cu introducerea unor reazeme transversale sub tălpile pereților (fig. 14 și 15).

S-a corectat nivelul bisericii și a fost adus la orizontal prin pene și vinciuri, iar pereții îndreptați și fixați în poziția lor nouă, cu vîrtejuri și spraițuri.

S-au strîns toate îmbinările și s-au consolidat cu legături de fier. Au fost demontate toate tălpile și cununile și în general orice piesă deteriorată și au fost recondiționate sau înlocuite cu piese noi, cioplite din bușteni pe șantier.

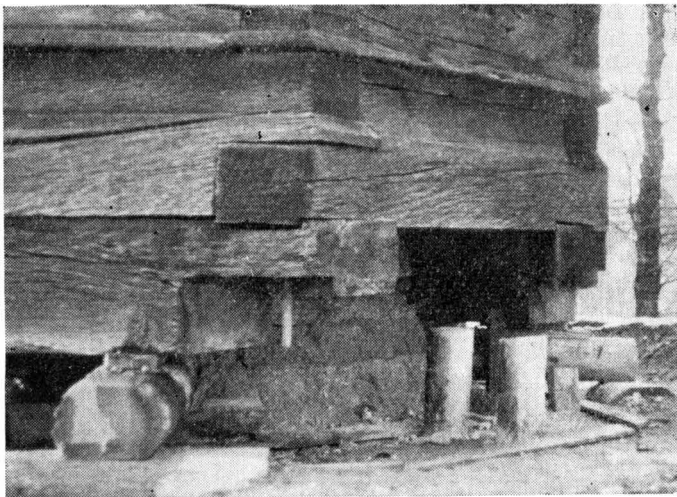
13 a. Biserica din Plopiș. Detaliu de învelitoare la coiful turnului și la turnulețe.

13 b. Biserica din Plopiș. Bătutul draniței la învelitoare corpului bisericii.

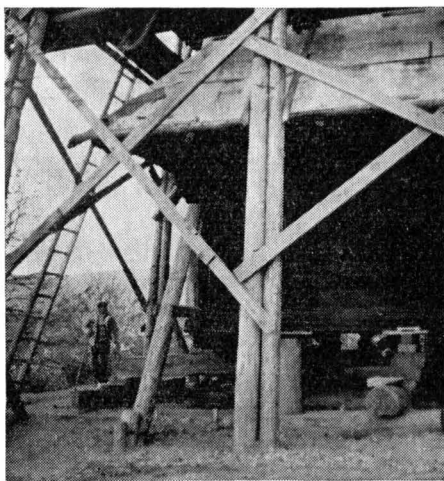
13 b. *L'église de Plopiș. Exécution de la couverture en bardeaux du corps de l'église.*

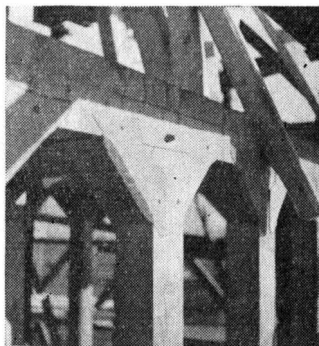
14. Biserica din Plopiș. Altarul sprijinit pe reazeme în timpul înlocuirii tălpilor.

14. *L'église de Plopiș. L'autel reposant sur des supports pendant le remplacement des poutres inférieures.*

15. Biserica din Ieud-Vale. Pronaosul suspendat în timpul înlocuirii tălpilor.

15. *L'église de Ieud-Vale. Le pronaos suspendu pendant le remplacement des poutres inférieures.*

16. Biserica din Ieud-Vale. Înlocuiri de piese la foișorul turnului.

16. *L'église de Ieud-Vale. Remplacement de pièces au balcon de la tour.*

În general, s-a căutat, mai cu seamă la pereți, să se înlocuiască piese întregi.

După aceleași principii și fără mijloace speciale, s-au revizuit și consolidat șarpantele și scheletul de rezistență al turnului (fig. 16).

O problemă greu de rezolvat a fost readucerea turnurilor la poziția verticală și, legat de aceasta, introducerea întăririlor și montanților loviți de trăsnet ce se înlocuiau; piese de 10—14 m lungime trebuiau ridicate și introduse pe la partea superioară, folosindu-se numai mijloace simple ale șantierului: scripete și vârtej.

Dranița s-a confecționat fasonat și bătut, respectându-se toate tradițiile tehnice locale, lăsând ca întreaga suprafață și elementele în parte să păstreze relieful marcate care dau caracterul de pitoresc și robustețe învelitorii (fig. 12 și 13). În același timp, s-au menținut liniile ușoare și elegante ale racordărilor pantelor, remarcabile în special la biserica din Surdești.

După lucrările de la Cuhea, s-a renunțat definitiv la împregnarea cu soluție de lignolineum, ale cărei rezultate în privința prelungirii durabilității sînt încă incerte, stricînd însă total aspectul, prin culoarea mohorîță și lipsită de transparență.

Detaliile au fost executate pe loc după modelele sau resturile găsite, căutînd să se reproducă întocmai, cu toate particularitățile.

S-a căutat să se evite de la început greșeala în care au căzut primii restauratori, a căror intervenție pe monument a fost prea vizibilă și de un caracter prea dur.

Într-adevăr, chiar în cazul în care nu se modifică nici un element esențial, conturul rămînînd strict același, cea mai mare parte din suprafață este înlocuită: acoperiș, turn, balcoane, pridvoare. Rămîn la exterior numai pereții vechi și aceștia cu înlocuiri și reparații. Lipsa de patină a elementelor noi și a lucrările de consolidare strică armonia de tonuri și linii a monumentului, dîndu-i un aspect nou, mult mai rigid și lipsit de pitoresc.

De aceea, pentru a nu se altera aspectul lui caracteristic, s-au respectat toate imperfecțiunile și neregularitățile de trasare și poziție, fie ale ansamblului, fie ale pieselor.

S-au întrebuițat cu strictețe aceleași scule bătrînești: securea, barda, ferăstrăul și dalta și s-au eliminat rindelele și toate sculele moderne.

S-au constituit echipe de meșteri țărani localnici constructori de gospodării, selecționați cu grijă. Aceste echipe au fost instruite metodic, punîndu-se în valoare simplitatea de vederi și rusticitatea lor neartificială, în execuție.

Ca și meșterii, materialele principale întrebuițate la restaurare au fost simple și locale, probabil aceleași ca cele întrebuițate la edificare: bușteni de brad din pădurile de la Botiza, Ieud și Vișeu; bușteni de stejar din pădurile de la Mireș, Coaș și Dumbrăvioara; piatră de pe izvorul Ieudului și de la cariera Cavnicului. Dranița a fost în întregime confecționată pe loc cu forma și dimensiunile specifice fiecărei lucrări în parte.

LA RESTAURATION DE QUELQUES ÉGLISES EN BOIS DU MARAMUREȘ

(Résumé)

La population de cette région a toujours employé le bois, construisant avec le même art leurs maisons, les bâtiments de leurs fermes et, seul édifice à caractère monumental du village, l'église.

L'édifice consiste dans un socle de pierre et en parois faites de troncs de sapin, de chêne ou, plus rarement, d'orme, équarris. La structure de la charpente est simple, la couverture est en échandoles ou en bardeaux de sapin, chêne ou hêtre. Le toit est surmonté d'une tour haute et svelte, pouvant atteindre — dans le cas de l'église de Plopiș — jusqu'à 54 m. La ligne générale de l'édifice est harmonieuse et sobre, les détails se fondant dans son image d'ensemble, qui est parfaitement intégrée au site.

Bâties par des artisans locaux anonymes, ces églises, de dimensions assez réduites en plan, réussissent à créer une puissante impression de monumental, telles de véritables cathédrales en bois.

Les quatre exemplaires présentés — les églises de Cuhea, Ieud-Vale, Surdești et Plopiș — ont été bâtis au XVIIIe siècle, sur l'emplacement d'églises antérieures.

Les dégradations sont le résultat soit du manque de fondations, qui a provoqué l'affaissement des sablières et le déboîtement des assemblages, soit de l'action des agents destructeurs sur différentes pièces, particulièrement sur les sablières, sur les pièces supérieures d'appui de la charpente, ainsi que sur les couvertures.

La restauration a consisté dans l'exécution de fondations en béton et la réfection du socle, la révision et la consolidation générale de l'édifice par remplacement des pièces manquantes ou détériorées et resserrement des assemblages, le remplacement intégral des toits en échandoles, qui sont les moins durables.

On a eu soin de n'altérer en rien le caractère et la forme originaux du monument, d'en respecter toutes les imperfections et les irrégularités tant du tracé général que de telles ou telles pièces, d'utiliser les mêmes matériaux, les mêmes outils et les mêmes procédés que ceux employés à l'origine, en recourant strictement à la main d'oeuvre locale.

BIBLIOGRAFIE

Bîrlea, I. Insemnări din bisericile Maramureșului. In: N. Iorga, Studii și documente: cu privire la istoria românilor, XVII, București, 1909.

Brătulescu, V. Biserici din Maramureș. In: Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice, nr. 107, 1941.

- Entz, G. **Mittelalterliche rumänische Holzkirchen in Siebenbürgen**. În: Omagiu lui George Oprescu cu prilejul împlinirii a 80 de ani, București, 1961, p. 159—171.
- Filipescu, Al. **Voievodatul Maramureșului, originea, structura și tendințele lui**, Sibiu, 1945.
- Ionescu, Gr. **Arhitectură populară românească**, București, 1957.
- Ionescu, Gr. **Contribuția meșterilor populari la arhitectura românească**. În: Arhitectura R.P.R., nr. 5, 1955.
- Mihalyi, I. **Istoria Comitatului Maramureș. Diplome maramureșene din sec. XIV—XV**, Sighet, 1900.
- Petreanu, C. **Monumentele istorice ale județului Bihor**, Sibiu, 1931.
- Petreanu, C. **Nouvelles discussions sur l'architecture de bois en Transilvanie**, București, 1939.
- Petreanu, C. **Originea turnurilor bisericilor de lemn din Ardeal** (extras din Închinarea lui Nicolae Iorga la 60 de ani, Cluj, 1931).
- Popa, A. **Biserica de lemn din Cuhea**. În: Boabe de grâu, II, nr. 8—9.
- Popa, A. **Biserici vechi de lemn din Ardeal**. În: Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania, 1930/31.
- Vătășianu, V. **Contribuții la studiul tipologiei bisericilor de lemn din țările române**. În: Anuarul Institutului de istorie din Cluj, III, 1960.

ÎN LEGĂTURĂ CU PRECIZAREA NOȚIUNII DE MONUMENT

Problema definiției monumentului și a valorii lui a făcut obiectul unor rapoarte speciale prezentate Congresului internațional al arhitecților și tehnicienilor de monumente istorice ținut între 25 și 31 mai 1964 la Veneția.

Definiția tradițională, potrivit căreia *monumentul istoric este un obiect material aparținând unei anume epoci a istoriei și o mărturie a dezvoltării culturii și a civilizației* a fost socotită ca nesatisfăcătoare. S-a căutat deci să se dea noțiunii de monument un conținut cât mai definit, care să capete valoarea unui termen juridic apt a fi folosit ca atare în textele de legi, care în mai toate țările lumii să asigure păstrarea și valorificarea acestor mărturii esențiale ale patrimoniului cultural, care sînt construcțiile trecutului.

Deosebit de interesantă din acest punct de vedere a fost comunicarea D-lui Friedrich Mielke din Berlin: „*Pentru o definiție științifică a noțiunii de monument istoric*“. Autorul propune să se fixeze conceptul monument în cadrul unor date care să înlăture fluctuațiile gîndirii și ale sentimentelor. El dega-jează, precizează și grupează termenii noțiunii, care acționează unii asupra altora într-un fel de ecuație. Termenul principal îl constituie *construcția originală* socotită ca document unic în genul său, imposibil de a fi reprodus. Păstrîndu-și această calitate esențială, edificiul original s-a îmbogățit de-a lungul deceniilor și veacurilor, căpătînd o dimensiune nouă: aceea a *timpului*, care constituie cel de-al doilea termen al definiției. De-a lungul istoriei sale monumentul original a suferit acțiunile timpului și ale oamenilor, acțiuni care au putut să-i mărească sau să-i micșoreze *valoarea*. Foarte variabilă, valoarea ocupă în cadrul ecuației definitorii locul celui de-al treilea termen. În sfîrșit, orice edificiu este tribut ar unor tradiții, unor date locale care au acționat la realizarea lui și au contribuit într-un fel sau altul atît asupra aspectului cît și asupra modului cum a supraviețuit monumentul. Factorul *loc* constituie astfel ultimul termen al formulei matematice chemată să definească conceptul de monument, formulă care ar urma să se scrie astfel: Monument = Originalitate + Timp + Valoare + Loc, pe scurt: $M = O + T + V + L$.

Osebit de această definiție referitoare la valoarea materială este cazul să se recunoască unor monumente și un aspect imaterial, sub forma unei *valori de simbol*, care nu este în mod necesar legată de valoarea materială. Valoarea aceasta de simbol, adesea independentă de valoarea de document original, justi-

fică reconstituirea unor edificii căzute pradă unor cauze fortuite (cazul de pildă al campanilului din piața San Marco din Veneția, năruit în 1904 și reconstruit curînd acolo unde a fost și așa cum a fost) sau distrugerilor din timpul ultimului război (cazul pieței Stare Miasto din Veneția).

Calitatea de monument istoric astfel definită nu se atribuie însă numai unor monumente singulare. Alături de acțiunile întreprinse de specialiști în vederea conservării și restaurării clădirilor izolate care au valoarea de documente istorice, problema nr. 1 care se pune azi arhitecților restauratori de monumente istorice, este aceea a conservării și valorificării ansamblurilor monumentale. Conceput sub o formă extinsă, termenul acesta se referă atît la complexele arhitecturale mari, celebre, cît și la anturajul monumentelor modeste.

Creșterea vertiginoasă a orașelor, a centrelor comerciale și industriale, restructurarea cartierelor de locuit făcută adesea în mod intempestiv, cu înlăturarea fără discernămint a clădirilor vechi și dispunerea în teren a celor noi pe baza unui geometrism rigid, a provocat în general în lumea oamenilor de cultură o mare și justificată emoție și îngrijorare. Multe din comunicările specialiștilor prezentate în cadrul primei secțiuni a Congresului de la Veneția au fost consacrate acestei probleme, subliniindu-se cu insistență necesitatea conservării și încadrării ansamblurilor arhitecturale valoroase din trecut în viața activă a orașelor, pentru a le face să servească necesitățile materiale și spirituale ale vieții contemporane, și, — așa cum spunea unul din congresiști —, „să contribuie la formarea noii culturi“.

Păstrarea caracterului specific al orașelor, problemă de care s-a vorbit mult în ultimul timp și la noi, este strîns legată de această latură a preocupărilor conservatorilor de monumente istorice din mai toate țările.

Pentru desemnarea și cruțarea ansamblurilor arhitecturale valoroase, alături de noțiunea de monument istoric a fost adăugată, pentru lărgirea conținutului acesteia, o noțiune nouă, aceea de „rezervă urbană“, noțiune pe care Cehoslovacia de pildă a și introdus-o într-un articol special în legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice.

GR. I.

DESPRE IMPORTANȚA STUDIULUI ELEMENTELOR DE CONSTRUCȚIE ÎN DATAREA MONUMENTELOR ISTORICE

Biserica „roșie“ din Tîrșoru Vechi. Biserica fostei mănăstiri Titireciu din Ocnele Mari

Alături de informațiile documentare și epigrafice, care pot fi incomplete, inexacte sau care pot lipsi, analiza atentă a elementelor arhitectonice rămîne metoda de bază a datării construcțiilor vechi. În sprijinul acestui adevăr atît de evident — dar uneori uitat — lucrările de inventariere din anii 1963—1964 au adus două noi exemple grăitoare, unul pozitiv, celălalt negativ.

În lipsa pisaniei sau a altor izvoare scrise, ruina de biserică cu parament de cărămidă aparentă din comuna Tîrșoru Vechi (raionul și regiunea Ploiești), aflată pe dreapta șoselei Ploiești-Tîrșoru Vechi înainte de intrarea în sat, a fost datată de N. Iorga „după stil, prin anii 1550—1600“¹. De asemenea, Prof. Grigore Ionescu a opinat că „după toate aparențele, este anterioară anului 1570“². Un document publicat într-o lucrare astăzi mai mult decît centenară, consultată de noi în cursul fazei de pregătire a campaniei de inventariere din anul 1963, confirmă cu totul aceste datări.

Iată ce găsim, într-adevăr, într-o jalbă a sătenilor din Tîrșoru Vechi cu data de 30 august 1859: „... cea mai veche biserică este una ce-i zice roșie, fiind pe afară nezugrăvită, care pînă deunăzi vreo zece ani slujea într-însa un preot și chiar acum se înmormîntează împrejurii creștini răposați ce au strămoși tot acolo înmormîntați; această biserică se găsește în stare, numai (...). D-asupra ușii acestei biserici se vede o pisanie pe o piatră zidită și scrisă după vechime, în care abia se citește numele domnului Mihnea și al doamnei Eleni și altele și un leat 7087 (1578—1579) ce nu-l putem desluși“³.

¹ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, II, București, 1908, p. 5.

² Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii românești*, București, 1937, p. 114; id., *Istoria arhitecturii în România*, p. 384.

³ Preotul Gr. Musceleanu, *Calendar pentru anul 1862*, p. 63—70. Este sigur că biserică în chestiune este cea din cărămidă aparentă și nu biserică fostei mănăstiri Tîrșor, căci de aceasta se vorbește în continuare.

Data citită de locuitorii din Tîrșoru Vechi pe pisană originală — care între timp a dispărut — corespunde cu prima domnie a lui Mihnea Turcitul și deci poate fi luată ca bună. Cît privește numele doamnei „Elena“, nu poate fi decît o lectură greșită (sătenii precizează că „abia se citește“) pentru „Ecaterina“, mama domnului, care este normal să apară în pisană alături de fiul ei nevrstnic (căsătoria acestuia cu doamna Neaga va avea loc de-abia în luna iunie 1582¹).

Așadar, determinările cronologice la care au ajuns oamenii de știință pentru acest monument vechi de aproape 400 de ani au fost corecte, datarea și mai precisă a celui de-al doilea autor numit apropiindu-se de anul efectiv al construcției cu o abatere de numai 8—9 ani.

*

Trecem la discuția cazului bisericii fostei mănăstiri Titireciu (orașul Ocele Mari, raionul Rîmnicul Vîlcea, regiunea Argeș), frumos monument de arhitectură care ridică probleme de datare nu tocmai ușor de rezolvat.

Din pisană² săpată în piatră deasupra ușii de intrare în pronaos, rezultă că biserica a fost zidită din temelie de marele spătar Mihai Cantacuzino (în ce an nu se precizează), iar că în anul 1729 egumenul Ioan Ursache a acoperit-o de iznoavă, a pardosit-o, a înnoit ferestrele și a scris pisană. O a doua inscripție³, zugrăvită în pronaos deasupra intrării în naos, arată că biserica, întemeiată de spătarul Mihai Cantacuzino și rămasă nezugrăvită, a fost zugrăvită „pe dinlăuntru“ în 1746—1747 de egumenul Damaschin Cernăvodeanul. În sfîrșit, o inscripție pe icoana hramului de pe fațada vestică a pridvorului datează pictura respectivă din anul 1787⁴. Ctitorii pictați în pronaos sînt Mihai Cantacuzino și egumenul Damaschin cu familiile respective, împreună cu episcopul Rîmnicului și domnitorul din 1746—1747.

Pînă aici, nici o dificultate. Nedumeririle încep în momentul cînd, examinînd releveul monumentului⁵, apare în mod neîndoios existența a trei etape de construcție:

— din primă etapă fac parte absida altarului și actualul naos, alcătuit din naosul original, înălțat de o turlă, și pronaosul original;

— a doua etapă de lucrări cuprinde desființarea arcadelor de despărțire dintre naosul și pronaosul originale și construirea unui nou pronaos supralărgit, înălțat de o clopotniță, încăpere în mod evident adăugată părții vechi, deși aceeași decorație exterioară, alcătuită dintr-un brîu și un singur rînd de arcaturi la registrul superior, acoperă fațadele ambelor corpuri;

¹ C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, 1, București, 1937, p. 217.

² Publicată de V. Drăghiceanu, B.C.M.I., 1931, p. 131.

³ *Ibidem*.

⁴ „Acest hram l-au plătit Mihalcea sin Costandin... Tudor zugravu, diaconu Niacșu zugrav, iulie 8 7295 (1787).“ Inscripție inedită.

⁵ Publicat de N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, în B.C.M.I., 1936, fig. 869—882.

— a treia și ultima etapă constructivă este reprezentată de un pridvor deschis cu arcade semicirculare sprijinite pe coloane octogonale, la rîndul lui adăugat încăperii precedente, după cum arată decorația exterioară care se oprește la el.

Existența acestor trei etape constructive a fost sesizată de N. Ghika-Budești, dar explicațiile pe care le dă pentru determinarea lor cronologică sînt confuze și uneori contradictorii¹. Totuși, acest autor atribuie monumentul, conform pisaniei, lui Mihai spătarul, arătînd că „ar fi prin urmare trei părți distincte construite la diferite epoci, însă apropiate unele de altele, căci ele sînt cuprinse între anii 1700 aproximativ și 1729“.

De asemenea, pînă în ultima vreme, toți autorii care s-au ocupat fie de mănăstirea Titireciu, fie de spătarul Mihai Cantacuzino, i-au atribuit acestuia ctitoria bisericii de pe dealul Ocnitei. Trebuie însă precizat că, făcînd acest lucru, nu se poate vorbi decît de biserica actuală: mănăstirea, ca instituție, este cu mult mai veche, fiind atestată documentar încă din anul 1597².

Acesta era stadiul nostru de informare asupra monumentului cînd, cu puțin înainte de a ne deplasa în regiunea Argeș în cadrul lucrărilor de inventariere a monumentelor istorice, a apărut un amănunțit studiu al I. P. S. Tit Simedrea, intitulat „Mănăstirea Titireciu“³, în care autorul, pe baza unei bogate documentații istorice, în cea mai mare parte inedită, și a unor subtile argumentări, demonstrează că cele trei etape de construcție ale bisericii urmează a fi încadrate cronologic astfel:

— prima etapă (absida și actualul naos) de la întemeierea mănăstirii, adică de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, de către ctitori necunoscuți;

— cea de-a doua etapă (actualul pronaos) în jurul anului 1670, autorul acestui adaos fiind un egumen Hristofor sub care mănăstirea, după o perioadă de decadență, a cunoscut o nouă eră de relativă înflorire;

— a treia etapă, reprezentată prin adăugarea pridvorului, este, după autor, singura ce poate fi atribuită de fapt ctitorului oficial, spătarul Mihai Cantacuzino.

În timpul ocupației Olteniei de către austrieci, în 1729, egumenul Ioan Ursache, pe care autorul îl prezintă într-o lumină din cele mai defavorabile, execută unele lucrări de completare și reparație la biserică. Cu acest prilej, „știind trecerea pe care acest nume (de Cantacuzino, n. n.) o avea la curtea din Viena“ și pentru a se face „plăcut“ lui Gheorghe Cantacuzino banul, prin care fusese numit egumen al Titireciului, el ticluiește pisania din care reiese — pe nedrept, după autor — calitatea de ctitor al unchiului banului, Mihai spătarul. Această calitate îi va fi conferită acestuia și de pisania din 1747 privind pictura, precum și de toate inscripțiile și scrierile ulterioare.

¹ Ibidem, p. 50, 103—104.

² D.I.R., sec. XVI, VI, p. 282.

³ În „Glasul Bisericii“, an. XXII, nr. 5—6, mai-iunie 1963, p. 468—501.

Mărturisim că ipoteza I. P. S. Tit este atât de bine documentată și de convingător argumentată încît — alături și de prof. V. Brătulescu¹ — ne-a convins în primul moment și pe noi. Examinînd însă din nou și mai deaproape releveul din lucrarea lui N. Ghika-Budești, am constatat că, admițînd că pridvorul ar putea într-adevăr data de la începutul secolului al XVIII-lea și pronaosul de prin anii 1670, în nici un caz partea „veche“ a bisericii nu prezintă caracteristicile unei construcții din secolul al XVI-lea. Așteptam nu fără nerăbdare să vedem ce va spune și monumentul.

Plecînd din fosta mănăstire Slătioarele — acel schit „al Slătinenței“ pe care autorul studiului mai sus amintit îl crede „pierit fără urme“² — și trecînd prin fața fostei saline din Ocnița, am suit dealul ce duce la Titireciu. Cum am ajuns în fața monumentului, am constatat că decorul de arcaturi, ca și brîul, se întinde uniform și neîntrerupt pe registrul superior al întregii clădiri, în afară de pridvor, prin urmare pe părțile corespunzînd primelor două etape constructive. Pășind în pronaos și uitîndu-ne din primul moment la tabloul ctitoricesc, executat — după cum am mai arătat — în 1746—1747, am observat că modelul bisericii ținut de ctitori deasupra ușii de intrare a fost redat de zugrav în mod realist: cu cele două turle amplasate pe naos și pronaos, cu decorația exterioară de arcaturi cuprinzînd numai registrul superior, însă... fără pridvor. Acest din urmă amănunt l-am socotit deosebit de important, căci dacă pridvorul a fost construit după data zugrăvirii bisericii (1746—1747, deci cel puțin 30 de ani după moartea lui Mihai Cantacuzino), cad și celelalte datări propuse de I.P.S. Tit, deoarece, dacă ele ar fi exacte, ar rezulta că Mihai Cantacuzino, ctitorul menționat pe pisanie, nu a construit de fapt nimic, pisania fiind în acest caz nu o simplă exagerare, posibilă în principiu, ci o mistificare totală, lucru imposibil de admis.

Din momentul acela, nu mai putea fi nici un fel de îndoială asupra ceea ce avea să ne înfățișeze partea „veche“ a bisericii, și anume tocmai acele elemente constructive care din capul locului, la examenul releveului, ne păruseră anacronice la o pretinsă clădire din secolul al XVI-lea: consolele dezvoltate, de o frumoasă execuție, pe care reazemă bolta pronaosului original pe de o parte, iar pe de altă parte urmele fostei despărțituri dintre naosul și pronaosul inițiale, sub forma a două semi-coloane angajate.

Avînd în vedere că sprijinirea bolților pe console este, în Țara Românească, extrem de rară înainte de domnia lui Matei Basarab și cu totul excepțională în secolul al XVI-lea (putem cita cazul bisericii lui Dobromir banul din Runc, raionul Drăgășani), știind de asemeni că bisericile din aceeași epocă aveau naosul și pronaosul despărțite printr-un perete plin străpuns de o singură ușă, iar nu prin arcade sprijinite pe stlpi de piatră sau zidărie, am ajuns la concluzia că biserica mică, dar admirabil proporționată, corespunzînd primei faze constructive a monumentului nu poate fi încadrată decît la sfîrșitul seco-

¹ Recenzie în „Mitropolia Olteniei“, an. XVI, nr. 5—6, mai-iunie 1964, p. 499—502.

² Identificare făcută de I. Donat în *Fundațiile religioase ale Olteniei*, în „Arhivele Olteniei“, an. XV, 1936, p. 327.

lului XVII — începutul secolului XVIII, urmînd prin urmare a fi atribuită lui Mihai Cantacuzino, conform pisaniei. Construcția înlocuia, bine înțeles, o biserică anterioară care, judecînd după numeroase cazuri similare și, în special, după dimensiunile reduse prevăzute inițial pentru noua ctitorie, va fi fost și ea dintre cele mai modeste, clădită probabil din lemn.

Sprîjiniindu-ne pe documentele inedite înfățișate de I. P. S. Tit, am datat mica biserică ridicată dintîi de Mihai Cantacuzino între anii 1701 și 1706, mai aproape probabil de ultimul termen. Termenul *a quo* 1701 rezultă din faptul că „porunca dată la acest soroc de Constantin vodă Brîncoveanu mănăstirii Titireciu (...) nu face nici o pomeneală despre vreun drept ctitoricesc al vel spătarului Mihai Cantacuzino la acest locaș”¹; prin urmare este vorba la acea dată de lăcașul anterior. Termenul *ad quem* 1706 reiese în mod sigur din scrisoarea lui Stoian din Ocnă privind o moșie vîndută de dînsul „dumnealui spătari, care moșie o au dat *mănăstirii dumnealui* (subl. n.) Titireciului”². Această frază contrazice totodată afirmația I. P. S. Tit, cum că nicaieri pînă la pisană din 1729 nu este atestată calitatea de ctitor a lui Mihai Cantacuzino.

Cît privește pronaosul mare din a doua etapă constructivă, credem că nu greșim afirmînd că el a fost făcut tot de Mihai spătarul, la un scurt interval de timp după zidirea „bisericii mici”. Ghika-Budești socotea chiar că „necesitatea de a se mări biserica mică” a putut surveni „în timpul cînd se construia”³. Astfel se explică și continuitatea decorației exterioare pe amîndouă corpurile. Trebuie observat, de altfel, că atît sistemul de boltire cît și dimensiunile noului pronaos se aseamănă aproape pînă la identitate cu acelea ale celorlalte ctitorii mai importante ale spătarului. Toate au pronaosul acoperit cu o calotă sprîjinită pe arce și picioare de zidărie prevăzute la partea lor superioară cu un capitel sau un profil, iar dimensiunile lor (interioare) sînt: Titireciu 6,18×5,77 m; Colțea 6,30×5,65 m; Rîmnicul Sărat 6,30×5,74 m; pronaosele bisericilor din Sinaia și Fundenii Doamnei, mult mai mici, au cu totul alte sisteme de boltire și alte dimensiuni⁴.

Pridvorul, în sfîrșit, a fost desigur zidit între anii 1747, dată la care el nu apare pe tabloul votiv, și 1787, data zugrăvirii icoanei hramului, probabil mai aproape de această din urma dată, dacă nu chiar în acel an sau cu puțin înainte. Este adevărat că stîlpii octogonali ce-i sprîjină arcadele ar pleda oarecum pentru o construcție mai timpurie, în schimb execuția lor destul de grosolană, ca și aceea a bolții de altfel, nu se potrivește cu lucrările îngrijite ale zidarilor lui Mihai spătarul.

Astfel stînd lucrurile, se poate reține din lucrarea „Mănăstirea Titireciu” a I. P. S. Tit Sîmedrea, ca o contribuție valoroasă, tot aparatul documentar pe care a avut meritul de a-l scoate pentru prima oară la iveală. Interpretate în sensul indicat de datele epigrafice din cuprinsul monumentului și ținînd seamă

¹ I.P.S. Tit Sîmedrea, *op. cit.*, p. 472.

² *Ibidem*, p. 501, anexa II.

³ *Op. cit.*, p. 104.

⁴ N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, III (B.C.M.I., 1933) și IV (B.C.M.I., 1936), *passim*.

permanent de elementele arhitectonice și plastice ale acestuia, documentele înfățișate confirmă că mănăstirea Titireciu se situează, alături de Sinaia, Colțea, Râmnicul Sărat și Fundenii Doamnei, printre monumentele durate de marele ctitor și iubitor de artă ce a fost spătarul Mihai Cantacuzino. Spre deosebire de acestea însă, Titireciul nu a ajuns la săvârșire decât după tragedia de la 1716: în 1729 au fost executate ferestrele, pardoseala și pisania; în 1747, zugrăveala; prin 1785—1787 probabil, pridvorul¹. Pentru acest motiv, biserica Titireciu este, într-o oarecare măsură, lipsită de strălucirea și de unitatea de stil a monumentelor mai sus arătate. Motivele pentru care lucrările au stagnat în intervalul de timp destul de lung dintre anii 1706 și 1716 nu sînt cunoscute la ora actuală, presupunem însă că ele nu pot fi străine de împrejurările care au impus la un moment dat mărirea construcției inițiale. Noi cercetări arhivistice ar putea lămuri și această problemă.

RADU CREȚEANU

¹ O inscripție de la 1715 pe minunatele uși împărătești, inedită, dovedește că și mobilierul era încă în curs de completare cu un an înainte de moartea ctitorului. O redăm pentru că ea întregeste totodată și lista egumenilor, cu data apariției lor, înfățișată la sfîrșitul lucrării I.P.S. Tit Simedrea: „Aceste dveri și cu praznicile apostolilor s-au plătit de s-au zugrăvit de robu lui Dumnezeu Grigorie grec(ul) (?) ermonah (?) egumen ot Titireaci cu toată cheltuiala mea. 1715 (în cifre arabe)”.

UN MEȘTER NECUNOSCUȚ AL LUI CONSTANTIN BRÎNCOVEANU

Printre meșterii lui Constantin Brîncoveanu al căror nume a ajuns pînă la noi trebuie numărat și tîmplarul care a executat „ușa splendidă, ca și tîmpla”¹, a bisericii mănăstirii Surpatele. El și-a săpat numele în litere meșteșugit îmbinate pe cele trei laturi ale șipcii de falț ce închide ușa de intrare în două canate a bisericii, la extremitatea ei inferioară: „Filip tîmplariul” (cu grafia: „Filip tîmplariul”). Această inscripție nu este menționată în lucrările privind Surpatele².

Istoricilor de artă le revine a determina dacă aceleiași meșter dibaci se poate atribui și tîmpla bisericii, precum eventual și alte lucrări de tîmplărie brîncovenească. Deocamdată, putem arăta că el era de fel din Hurezi, după cum atestă zapisul din 1715 mai 22³ al sătenilor din Hurezi — printre care figurează ca semnatar și „Filip tîmplarul” — confirmînd, în urma judecării episcopului Damaschin al Rîmnicului, dreptul de proprietate al mănăstirii asupra hotarului lor, ei fiind însă „slobozi de rumînie de către mănăstire”. Meșterul nostru este menționat, de asemenea, în cartea lui Ștefan Vodă Cantacuzino din 1715 iunie 2⁴ referitoare la aceeași pricină, cu precizarea suplimentară că părinții sătenilor în cauză se judecaseră de către jupîneasa Caplea Buzeasca încă din zilele lui Radu Vodă Leon. Deci tîmplarul ctitoriei Maricăi doamne de la Surpatele era din Hurezi, de baștină.

RADU CREȚEANU

¹ V. Drăghiceanu, în B.C.M.I., 1931, p. 124.

² N. Stoicescu, *Bibliografie privind monumentele istorice din R.P.R.*, în S.C.I.A., 1957, 1—2, p. 194. Nu mi-a fost îngăduit să consult cele două lucrări de teză în manuscris menționate în bibliografie.

³ Arh. St. Buc., M-rea Horezu, I/23 și Ms. 429, ff. 15 v.—16.

⁴ *Ibidem*, I/24 și Ms. 429, ff. 17—19. Publicat de *Dragoș Petroșanu*, Hurezi sau Romani, în „Hrisovul”, 1941, pp. 192—209.

DATE NOI ASUPRA BISERICILOR ROMÂNEȘTI CU ABSIDĂ DREPTUNGHIULARĂ DIN REGIUNEA HUNEDOARA

Grupul bisericilor cu o singură navă și absida altarului pe plan dreptunghiular a atras atenția cercetătorilor¹, atît prin apartenența la stilul romanic tîrziu, cu elemente de tranziție spre gotic, cît mai ales prin faptul că acest tip se regăsește la cîteva din cele mai vechi monumente românești din întreaga țară; grupate în special în zona actualei regiuni Hunedoara.

Cu ocazia inventarierii monumentelor istorice din această regiune, efectuată de colectivele Direcției monumentelor istorice în intervalul 1961—1964, au fost scoase în evidență încă două biserici românești cu absidă dreptunghiulară, cuprinse în recensămîntul din 1953 însă care nu au fost incluse în lista oficială a monumentelor istorice din 1955 din cauza redactării neconcludente a fișelor precum și a absenței unor publicații de specialitate.

Biserica din Leșnic, comuna Vețel, raionul Ilia, cercetată în campania anului 1962², a fost semnalată istoricului de artă V. Drăguț, al cărui studiu asupra picturii a condus la clarificarea elementelor de datare³. În toamna anului 1964 a fost cercetată biserica ortodoxă din Sînpetru, comuna Sîntamaria Orlea, raionul Hațeg⁴, culegîndu-se materialul pe care îl prezentăm în această notă.

Biserica din Sînpetru prezintă o navă dreptunghiulară acoperită cu tavan drept din lemn și o absidă dreptunghiulară, alungită în sensul nord-sud, acoperită cu boltă de penetrație cu muchii ieșite (voûte d'arête). Absida este des-

¹ Vătășianu, V., *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 74—77, 120—122, 255—256.

² Ionescu, Grigore, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, p. 97—104.

³ Colectiv de cercetare: arh. Eugen Vasiliu și arheolog N. Pușcașu.

⁴ Drăguț, V., *Biserica din Leșnic*, în: S.C.I.A., X, 1963, 2, p. 423—433.

⁵ Colectiv de cercetare, cu colaborarea Institutului de istorie și a Institutului de istoria artei, ale Academiei R.P.R., compus din: arh. Eugenia Greceanu, arh. Olga Bîzu, și cercetătorii Haralambie Chircă și Vasile Drăguț.

părțită de navă printr-un arc frânt, în interiorul căruia se înscrie catapeteasma de zidărie (fig. 1).

Biserica nu a avut turn; nava și absida au învelitori separate, în două pante, delimitate spre est și vest prin timpane triunghiulare din zidărie. Acest mod de rezolvare al învelitorilor a fost respectat cu ocazia transformărilor efectuate la absidă în 1909, constând din supraînălțarea cu circa 50 cm a zidurilor, refacerea părții superioare a timpanului de est și ridicarea coamei învelitorii cu 30 cm. Urma vechii învelitori este perfect vizibilă în pod. Materialul originar, șindrila, a fost însă înlocuit cu țiglă.

Ferestrele originare înguste și înalte, cu arc semicircular la partea superioară, se conservă numai la altar și în extremitatea vestică a laturii sud a navei, unde golul este zidit. Celelalte ferestre ale navei sînt modificate.

Materialul de construcție este piatra brută pentru ziduri, lezezi de piatră și cărămizi romane la bolta altarului și cărămizi romane la șpaletii și la arcul golului care asigură comunicarea între podul navei și cel al absidei. Arcul acestui gol este realizat prin scoaterea progresivă în consolă a cărămizilor, fără a se recurge la procedeul obișnuit al asizelor radiare.

Demn de remarcat este faptul că în fațada zidului de vest sînt incluse fragmente de sculpturi romane: un cap de bărbat și o stelă (fig. 2). Pe o

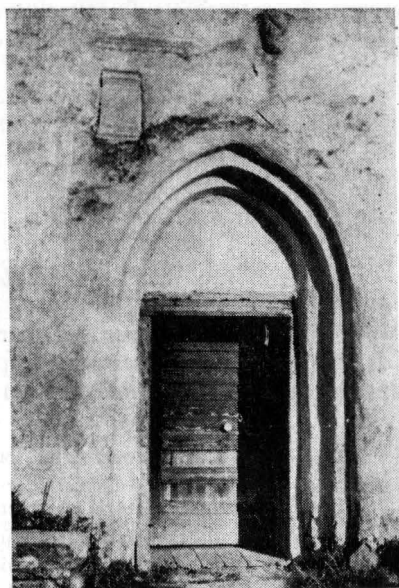
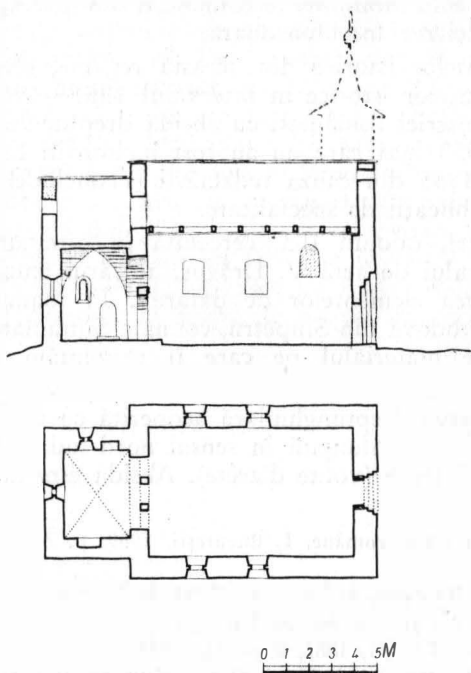

Fig. 1. Biserica ortodoxă din Sînpetru, raionul Hațeg. Plan și secțiune longitudinală.

Fig. 2. Biserica din Sînpetru. Portalul.

lespede de marmură profilată se află o inscripție cu caractere chirilice în slavă, cu următorul text:¹

„Am scris Șerb Popa mult păcătosul. Părinți, blagosloviți“.

Pe aceeași fațadă se află portalul de vest, avînd la partea superioară forma de arc frînt. Profilatura este realizată din trei retrageri succesive în unghi drept. Tocul ușii este relativ recent dar timpanul este probabil original.

În afară de forma portalului de vest, care denotă o influență gotică, unicul element de datare mai precisă este analiza picturii care se află sub straturile de văruieli. Concluziile istoricului de artă Vasile Drăguț, în urma sondajelor efectuate, sînt că, în timp ce în navă, pe peretele nordic, în apropierea catapetesmei, se păstrează o pictură din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în altar există pe peretele de est, de ambele părți ale ferestrei, un strat de frescă databil spre sfîrșitul secolului al XIV-lea sau cel mai tîrziu la începutul secolului al XV-lea.

Toate elementele prezentate contribuie la stabilirea unei valori certe a monumentului, ce urmează a fi evidențiată prin cercetările și restaurările viitoare.

EUGENIA GRECEANU

¹ Traducerea textului de H. Chircă.

În Țara Făgărașului, pe drumul ce unește Rîșnovul cu Șercaia, trecînd prin Poiana Mărului, se află satul Șinca Nouă. La marginea satului pe o colină împădurită se ridică o modestă biserică de lemn care impresionează prin proporțiile sale armonioase și prin masivitatea pieselor de lemn din care este alcătuită.

Biserica are un plan dreptunghiular împărțit inițial în pronaos cu tavan drept și naos boltit semicilindric. Absida decroșată a altarului este poligonală, prezentînd forma destul de rar întîlnită a unghiului în ax¹. La colțurile absidei grinzile se petrec, formînd console care se continuă cu o ușoară retragere pînă la nivelul fundației din piatră brută. Pe pronaos se ridică un mic turn clopotniță.

Biserica de lemn din Șinca Nouă constituie o mărturie a luptei românilor împotriva opresiunii habsburgice, care a dat naștere atîtor frămîntări în decursul secolului al XVIII-lea. În 1761 generalul Bucow, renumit în istorie pentru metodele barbare de represiune împotriva românilor și a culturii lor, propune înființarea în Ardeal, de-a lungul frontierei dinspre Moldova și Muntenia, a unor regimente grănicerești. Propunerea, însușită de Maria Tereza, este adusă la îndeplinire de baronul general Siscovics sosit în acest scop în Ardeal în 1762. După multe greutăți Siscovics reușește în 1766 să organizeze și două regimente de graniță românești². În acest proces de formare a regimentelor grănicerești, în care s-a manifestat cu putere împotrivirea românilor și opresiunea autorităților, ia naștere satul Șinca Nouă. Satul Șinca, devenit Șinca Veche a fost cuprins în regimentul 1 românesc de graniță cu sediul la Orlat³. Nesupușii au fost scoși din sat. Amintind acest fapt un document din 1770 martie 30⁴ notează „în vremea cînd s-au scos neuniții din sat nevrînd să ia arme, i-au mutat la alt loc tot pe hotar să-și facă sat nou: ecselenția sa domnul ghinerar Sișcovici“. Pămîntul pentru noua Șincă a fost dăruit de guvernatorul

¹ D.M.I. dosar monument. Referat Arh. E. Greceanu din 1. VII. 1961.

² Ștefan Manciușlea, Regimente grănicerești în Ardeal și Banat la 1840, în An. Inst. de Ist. Naț. Cluj 1928—1930, Cluj 1930, p. 435—436.

³ Idem, p. 444.

⁴ Arhivele Statului Blaj. Mitrop. Gr. Cat. pach. 1769—1771, doc. sub dată.

Brukenenthal cu gândul de a-i transforma pe locuitorii satului în iobagi, după cum rezultă dintr-o scrisoare adresată de parohie în 16 decembrie 1859 mitropolitului Andrei Șaguna ¹.

Construcția bisericească ș-o înjghebează locuitorii noului sat pe locul unei mănăstiri ortodoxe de lemn, una din cele multe arse de Bucow în 1761, mănăstire care în conscripția din 1748, figura ca existentă în partea de sus a comunei Șinca, pe un loc ce era proprietatea iobagului și hagiului Popa Avram ².

Alegerea locului de biserică la fosta mănăstire a dat naștere afirmației că biserica de lemn din Șinca Nouă ar fi chiar biserica reparată a fostei mănăstiri ³.

Datorită importanței sale istorice, datarea bisericii de lemn din Șinca Nouă a constituit o preocupare pentru diferiți cercetători, ea fiind reluată relativ recent, cu afirmația certă că ea datează din anul 1675 ⁴. Această datare s-a făcut pe baza inscripției „ieromonahul Mihai anul 1675, să se știe când s-a făcut...“ descoperită pe o bîrnă. Înainte de a argumenta documentar inconsistența acestei datări, trebuie să precizăm că așa-zisa inscripție este o însemnare făcută cu cărbune, pe o bîrnă oarecare de pe latura de nord a altarului, provenită probabil de la vechile construcții mănăstirești. Această datare, preluată și în alte materiale ⁵, a permis să se atribuie generalului Bucow indulgența față de această biserică din sudul Transilvaniei pe care a lăsat-o neatinsă.

Documentul amintit din 30 martie 1770, stabilește în mod indubitabil perioada de construcție a acestei biserici între 1762, venirea generalului Șișcovic în Ardeal, și 1770 data documentului respectiv. Prin acest act protopopul Constantin Ivanovici cere de la Atanasie Rednic îngăduința de a se folosi și biserica de lemn din Șinca Veche pe care la părăsirea satului neuniții „n-au vrut să o ia sau să o strice, fiind biserică așezată cu temei bun și au lăsat-o în sat“ adăugînd fără putință de tăgadă că „și ei fiind așezați la loc cu pădure și-au făcut altă biserică în locul unei mănăstiri“.

Că locuitorii din Șinca Nouă au avut la îndemîină lemn îndestul o mărturisesc: pereții bisericii realizați din bîrne masive lucrate din bardă, scara clopotniței cioplită într-un trunchi uriaș, pistolul care nu este altceva decît o buturugă groasă fixată bine în pămînt, precum și alte elemente constructive ale sale.

Biserica de lemn din Șinca Nouă este deci o construcție din secolul al XVIII-lea, apărută după acțiunea de ardere și dărîmarea locașurilor religioase românești întreprinsă de Bucow.

¹ Șt. Meteș, *Viața Bisericească a românilor din Țara Oltului*, Sibiu 1930, p. 113—114.

² A. Bunea, Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici, Blaj 1902, p. 331—332; Șt. Meteș, *Mănăstirile Românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu 1936, p. 97.

³ C. Stan, *Școala poporană din Făgăraș și de pe Tîrnave*, vol. I, Sibiu 1928, p. 404—406.

⁴ Pr. Ioan Popa, *Biserica de lemn din Șinca Nouă*, în *Mitropolia Ardealului*, an. II, nr. 34/1957, p. 284—285.

⁵ O. Velescu, *Die restaurierung historischer Baudenkmäler in der region Kronstadt in den Jahren der Volksmacht*, in „Forschungen zur Volks und Landeskunde“, Band 7, nr. 2/1964, p. 45.

Atestarea documentară a acestui lăcaș vine să ne confirme încă o dată trăinicia și veridicitatea istorică a tradiției, căci despre această biserică bătrâniei din sat afirmă că este mai veche de 200 de ani și că a fost construită după ce a trecut furia distrugătoare a lui Bucow.

Părăsită în 1894 cu ocazia ridicării bisericii noi din sat, biserica de lemn a suferit o degradare progresivă, pierzând boltirea naosului, deși unele reparații, în special la învelitoare, s-au făcut în anii 1927 și 1949. Amenințată de dispariție, biserica a fost salvată prin lucrările efectuate în 1962 din inițiativa și cu fondurile de intervenții urgente ale Direcției Monumentelor Istorice. Reparația s-a mărginit la consolidarea și completarea elementelor existente, renunțându-se la reconstruirea bolții naosului pentru care nu existau date certe.

IOANA CRISTACHE-PANAIT

CONTRIBUȚII LA DATAREA ETAPELOR DE CONSTRUCȚIE ALE BISERICII ORTODOXE „ADORMIREA MAICII DOMNULUI” DIN ZLATNA

Biserica ortodoxă revenită din Zlatna constituie un interesant și rar exemplu de biserică veche românească la care sistemul de boltire și modenațura aparțin integral stilului gotic. Transformările suferite în decursul veacurilor nu au alterat decât în parte caracteristicile gotice, introducând însă elemente de construcție care au împiedicat înțelegerea structurii originare.

În prima sa formă biserica a fost alcătuită dintr-o navă dreptunghiulară, cu două travee acoperite cu bolți gotice cu încrucișare de arce ogive pornind de pe console și o absidă pătrată ușor decroșată, acoperită de asemenea cu boltă pe încrucișare de ogive, care pornesc de data aceasta de pe coloane de colț angajate cu capitele și baze profilate. Cheia de boltă este inelară și se aseamănă cu cheile de boltă ale navei centrale de la biserica reformată din Cricău.

Adăugările și transformările ulterioare care se observă clar din analiza construcției sînt:

1. Construirea unei noi abside dreptunghiulare a altarului, care intersectează profilul de piatră formînd lăcrimar, ce înconjură inițial fațadele bisericii și care se păstrează astăzi pe latura est a absidei originare, continuîndu-se pe cele două contraforturi estice. Cele două ferestre cu arc semicircular care se deschideau inițial în zidul de est al absidei originare au fost zidite.

2. Adăugarea a două capele laterale, pe laturile nord și sud, care se deschid în traveea estică a navei, fiind acoperite cu bolți de penetrație cu muchii ieșite (voûte d'arête).

3. Modificarea sistemului de boltire a navei prin înlocuirea bolților gotice (din care nu s-au păstrat decât consolele arcului dublou care delimita traveea estică) cu bolți semicilindrice cu penetrații.

O problemă rămasă în suspensie, greu de clarificat fără decaparea integrală a tencuielilor și fără executarea unor săpături arheologice, era apariția turnului-clopotniță pe latura vest, înglobat în navă în zona traveei vestice de plan dreptunghiular (și nu patrat ca la traveea estică), a cărui poziție conduce la soluții complicate de rezolvare a traseelor nervurilor gotice, în ipoteza ridicării turnului în faza inițială. Datorită acestui amplasament neobișnuit s-a

pus întrebarea dacă turnul nu aparține unei etape ulterioare de construcție, care a fost însă apreciată la o dată relativ apropiată de epoca construirii monumentului, și anume în a doua jumătate a secolului al XV-lea ¹, din cauza existenței portalului de vest, înglobat în zidăria turnului și care se păstrează integral, cu anumite deteriorări rezultate din natura friabilă a pietrei, sub stratul gros de mortar cu care a fost acoperit în secolul al XIX-lea.

Trebuie însă remarcat că acceptarea construirii turnului într-o a doua etapă în cursul secolului al XV-lea, când exista în mod obligatoriu boltirea gotică, nu rezolvă următoarele aspecte:

— Planul dreptunghiular alungit al traveei vestice a navei.

— Absența consolelor din colțurile vestice ale acestei travei, nejustificată prin noul sistem de boltire, în timp ce dispariția consolelor de colț ale traveei estice își are motivarea în spargerea zidurilor longitudinale pentru deschiderea capelilor laterale.

— Diferența dintre dimensiunile și formele contraforturilor originare și cele ale contraforturilor fațadei de vest, foarte înguste (40 cm lățime) și cu o singură retragere.

— Disproporția generală planimetrică între navă și absida originală, dimensiunile și amplexarea acesteia presupunând cel puțin două travei pătrate la navă.

Iată însă că descifrarea recentă a inscripțiilor, în cursul campaniei de inventariere a monumentelor din regiunea Hunedoara, clarifică atât problema datării cât și aceea a etapelor succesive de construcție. Singularitatea tipologică a acestei vechi biserici românești a atras atenția cercetătorilor, care au emis diferite teorii asupra ridicării și evoluției monumentului ².

Despre istoria acestei construcții izvoarele documentare cunoscute nu vorbesc nimic. Singurele surse de informare pe care s-au bazat în studiile lor cercetătorii de pînă acum au fost: monumentul în sine prin elementele sale constructive specifice anumitor epoci, precum și o inscripție de pe pilastrul de nord din nava actuală, fragmentar descifrată. Primul rînd al acestei inscripții este șters, dar el exista probabil în 1862 când un sluiitor a făcut în condica bisericii o însemnare, din care rezultă că lăcașul a fost construit de boierul Stănilău Hraboru în anul 1424 ³. Că și atunci anul a fost bine citit nu putem susține cu tărie, dar în mod sigur prima fază de construcție a monumentului aparține, conform modenității și formelor elementelor de arhitectură gotică ce se păstrează, primei jumătăți a secolului al XV-lea, epocă bogată în ctitorii religioase românești dintre care unele se mai păstrează și astăzi.

La monumentele românești contemporane elementele de influență gotică apar sporadic, aportul masiv al acestui stil în construcția bisericii din Zlatna la ancadramentele ușilor și ale ferestrelor, la profilele nervurilor, ale consolelor

¹ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, p. 257.

² V. Vătășianu, *Raport cu privire la arhitectura și pictura bisericii unite din Zlatna*, în *Anuarul C.M.I. Trans.*, 1932—1938, p. 431—438; N. Iorga, *Mănăstirea Zlatna și problemele ei*, în *Anuarul C.M.I. Trans.*, 1937, p. 189.

³ V. Vătășianu, *op. cit.*, în *Anuarul C.M.I. Trans.*, 1932—1938, p. 431.

și ale colonetelor, precum și în extinderea la nave a sistemului de boltire pe arce ogive, poate fi explicat prin admiterea execuției de către un meșter sas, o colonie săsească fiind menționată documentar în Zlatna în anul 1357¹. Acestei prime faze de construcție, sau cel târziu celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea, îi aparține și primul strat de pictură, din care se mai păstrează scena Răstignirii pe peretele răsăritean al vechiului altar.

Citirea fragmentului de inscripție pomenit mai sus a dat naștere unor păreri diferite în ceea ce privește lucrările la care se referă textul respectiv. Fragmentul a fost citit astfel: „... s-au zidit această... biserică dintîiu cu tinda pînă la mijlocul zidului, cu toată cheltuiala la dumnealui jupănului Tănislav i suprujnița ego Anica și... întracelui... afle... Vlaicu, Iacob, Ioan...”. Transcriitorul acestui text, V. Vătășianu², îl atribuie anilor 1780—1790, legînd de el cea de-a doua epocă de construcție a bisericii, din care ar data noul altar, capelele laterale și pictura pe care o duce pînă în jurul anului 1800. N. Iorga redînd o traducere a aceluiași text, puțin deosebită, combate părerea lui V. Vătășianu, afirmînd că „după caracterul literelor trebuie să se admită o dată din sec. XVI”³. Că în secolul al XVIII-lea a fost făcut noul altar și o nouă pictură este un fapt recunoscut⁴, dar nu la aceste lucrări se referă inscripția de pe pilastrul de nord ci la o etapă intermediară de construcție cuprinsă între secolele XV și XVIII, respectiv din anul 1696, etapă în care este construită bolta tinzii și turnul clopotniță.

Redăm textul completat al acestei inscripții care aduce pe lîngă cele consemnate mai sus și alte știri de seamă privind ctitorii primei și celei de-a doua etape de lucru, precum și precizarea sumei de 1 500 florinți cheltuită de primul ctitor Stănislav Hgavorul. „...⁵ S-au zidit această sfîntă biserică dintăi cu tinda pînă la mijlocul zidului, cu toată cheltuiala jupănului «S»tănislav Hgavoru i jupănița ego Anca și pentru acest lucru cătă arată mai sus s-au aflat cheltuială cincisprezece sute de florinți și murind au rămas neisprăvită, iar la anul 1696 atuncia s-au apucat jupăn Dobra Anghel și jupănul Iaț Ioanăș și au zidit-o cu toată cheltuiala dumnealor bolta tinzii și turnul și s-au făcut cheltuială... sute...”⁶. Desigur atunci s-a făcut și o nouă pictură a cărei urmă se observă numai în tripla stratificare a vechilor zugrăveli de pe peretele de nord al navei.

Prima parte a inscripției privitoare la ridicarea dintîi a bisericii constituie, considerăm, o redare integrală sau numai un rezumat al vechii inscripții dispărută o dată cu lucrările din ultimii ani ai veacului al XVII-lea.

Certitudinea adăugării în secolul al XVIII-lea a noii abside a altarului, precum și a efectuării unei noi picturi, ne-o dă o altă inscripție, nedescifrată

¹ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, p. 256.

² V. Vătășianu, *op. cit.*, în *Anuarul C.M.I. Trans.*, 1932—1938, p. 431.

³ N. Iorga, *op. cit.*, în *Anuarul C.M.I. Trans.*, 1937, p. 189.

⁴ Grigore Ionescu, *Istoria Arhitecturii în România*, I, p. 179—180.

⁵ Primul rînd șters.

⁶ Un rînd acoperit de tencuială.

pînă în prezent, de pe pilastrul de sud al navei, care aduce informații privind unele dintre aceste modificări. Textul acestei inscripții este următorul: „În anul 1744 av«gust»15 zile au răposat jupănu Roșca Ion și au lăsat bisericii doauă sute și 50 de florinți pentru zugrăvitu acești sfinte biserici ca să-i fie ctitor și să-l pomenească la sfînta liturghie” — urmează o linie de despărțire și apoi textul se continuă: „Zugrăvitu-s-au această sfântă biserică în zilele înălț«atei» împărătesei Mariei Tereziei ...¹ și de vlădica «Ioan» Inochentie de Sad. Ostenitor și îngrijitor și ctitor acestui lucru la ziditul altarului și la zugrăvitul bisericii au fost popa Ivan i snî ego popa Pătru“.

Inscripția precizează data cînd a răposat unul dintre ctitori, Roșca, dar nu și a lucrărilor. În mod sigur însă ele au fost făcute tot în cursul anului 1744, căci la sfîrșitul acestui an, în 9 decembrie, episcopul Klein, pomenit în inscripția de mai sus, intrat în dizgrația Mariei Tereza, apucase calea lungului său exil².

Acestei picturi din 1744 îi aparțin fragmentele din tindă, pe peretele și bolta dinspre nord. O mîna ține balanța dreptății în care se află sufletul cu legenda „Cumpăna dreptății”. În colțul din stînga, jos, se află reprezentat un pat în care dorm soții duminica însoțit de cuvintele „cari dorm și duminica”.

Concluziile care se desprind din descifrarea celor două inscripții, coroborate cu analiza construcției sînt:

1. Biserica a fost ridicată în prima jumătate a secolului al XV-lea, probabil în 1424, de către Stănilav Hgavoru, avînd o navă mai lungă decît cea actuală și o „tindă” rămasă neterminată, prin care se poate înțelege un pronaos sau parterul unui turn alipit fațadei vest.

2. În 1696 se dărimă bolțile gotice ale navei, se reface partea de vest a bisericii, scurtîndu-se nava și adăugîndu-se turnul, și se execută bolta semicilindrică a navei precum și bolțile traveelor care încadrează turnul. Portalul original de vest a fost demontat și înglobat în noua zidărie. Probabil în aceeași epocă se adaugă și capelele laterale, a căror subliniere în interior prin penetrații și prin adăugarea unui nou arc dublou este omogenă cu boltirea navei. Este posibil ca la aceeași dată să fi intervenit și dărimarea timpanului de est al navei, deși această denaturare poate să aparțină unei intervenții ulterioare.

3. În 1744, se construiește noua absidă a altarului și se execută stratul al treilea de pictură.

Modificările și reparațiile ulterioare ale bisericii au fost și pînă acum bine precizate. Ruinat în timpul evenimentelor revoluționare de la 1848, lăcașul a fost restaurat în 1858, cînd s-a adăugat ultimul nivel al turnului cu decorație exterioară neogotică. Probabil cu aceeași ocazie s-au refăcut bolțile traveelor care încadrează turnul clopotniță, ale căror forme plate vădesc o intervenție tardivă.

¹ Un rînd acoperit de tencuială.

² A. Bunea, *Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728—1751)*, Blaj, 1900, p. 174—264.

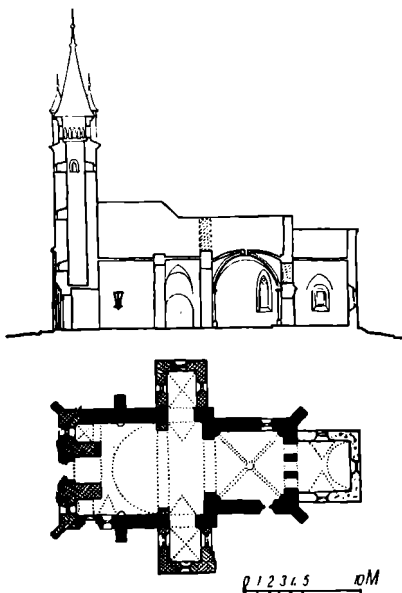

Fig. 1. Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Zlatna. Plan și Secțiune.

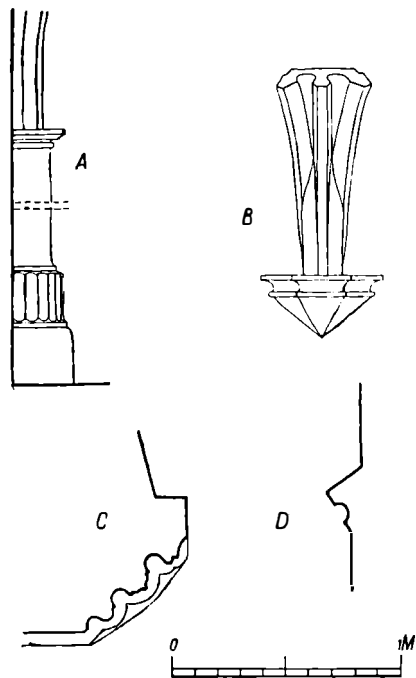

Fig. 2. Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Zlatna:

A — detaliul bazei și capitelului coloanei angajate din colțul nord-vest al absidei originare; B — detaliul consolei de pe peretele de nord al naosului; C — profilul portalului de vest; D — profilul lăcrimarului de pe fațada est a absidei originare.

Despre această restaurare amintesc inscripțiile din luneta portalului de vest: „Den grația înălțatului nostru imperatu Franciscu Iosefu I fu renovată”, precum și cea de la portalul de sud „La rogarea parohului și protopopului locului Gregoriu Mihali MDCCCLVIII”. Tot despre această restaurare există o însemnare și pe un Penticostar al bisericii tipărit la Blaj în 1768: „În 1858 s-au renovat biserica prin domnul protopop Gregoriu Mihali”. Pe aceeași carte întâlnim o însemnare privitoare la o nouă învelire a bisericii făcută în 1892. Ultimele lucrări însemnate au fost făcute acestui monument în anul 1937.

Poate că cercetările ulterioare vor da la lumină și alte documente care să întregască cunoștințele noastre despre unul dintre importante monumente istorice ale patriei noastre.

EUGENIA GRECEANU și
IOANA CRISTACHE PANAIT

VECHIMEA BISERICII EVANGHELICE DIN PREJMER

— *Considerații istorice* —

Stabilirea vechimii bisericii din incinta cetății țărănești de la Prejmer constituie una dintre principalele probleme care se pun istoricilor în legătură cu lucrările de restaurare ce se execută de către Direcția Monumentelor Istorice la monumentul susamintit.

În bibliografia bogată a problemei, biserica a fost atribuită mai întâi cavalerilor teutoni și apoi călugărilor cistercieni, cu toate că se recunoaște că la Prejmer biserica nu respectă întocmai planimetria cisterciană.

O nouă examinare a documentelor din veacul al XIII-lea privind Prejmerul este necesară.

În 1211, în actul prin care Țara Bîrsei este donată cavalerilor teutoni¹, unul dintre hotare, cel „dinspre cumani” este descris astfel: „urcînd pe Olt, merge pînă acolo unde Prejmerul se varsă în Olt și iarăși merge pînă la izvoarele aceluiași Prejmer”. Actele de hotărnicie din 7 mai și 19 decembrie 1222 descriu la fel marginea teritoriului dat teutonilor.

Într-un act din 12 ianuarie 1223² emis la Roma se spune că în Țara Bîrsei fiind un mare număr de clerici, se cere numirea unui decan, despre care se spune în 30 aprilie 1224³ că era în funcție. Dacă se ține seama că mărturiile documentare menționează încă în 1223 un mare număr de preoți aici, se poate lesne presupune și existența bisericilor, formă materială de manifestare a puterii lor spirituale. Despre construcția bisericilor, sau mai precis obligativitatea de a le construi, vorbesc documentele prin care Țara Bîrsei este donată teutonilor⁴.

Existența unei biserici la Prejmer este confirmată și de un foarte important document, emis după izgonirea teutonilor în 1225, la 21 martie 1240.

¹ Documente privind Istoria României, C, Transilvania sec. XI, XII, XIII, Vol. I, nr. 77, vezi și nr. 130 și 134.

² Idem.

³ Idem, p. 206, nr. 153.

⁴ Idem, p. 157, nr. 91 și p. 167, nr. 108. Despre sfințirea bisericilor construite de teutoni amintește un document din 30 aprilie 1224; *ibid.* p. 204, nr. 151.

Este vorba de diploma lui Bela al IV-lea, prin care se donează „mănăstirii cistercienilor“, fără să se precizeze care, „unele biserici din Bîrsa, în părțile Transilvaniei și anume Cetatea Feldioarei, Sînpetru, Hărman și Prejmer ... care țin nemijlocit de noi“¹, Bîrsa fiind teritoriul regal, scos de sub jurisdicția autorităților locale, voievodul și episcopul Transilvaniei.

Dar actul din 1240, prin condițiile în care se face dania, vine să lămuirească și alte probleme. În primul rînd nu este vorba în document despre dania formală a unor biserici, ci de unele care au venituri de vreme ce se preconizează că dreptul de patronat — care între altele înseamnă și controlul asupra averii bisericii respective — va trece asupra cistercienilor, de unde poate și precisa lor localizare. Mai mult, există o clauză care stipulează că de la data emiterii actului „să nu mai clădească de aici înainte nici o biserică“² sau alte construcții religioase fără învoirea cistercienilor. Această clauză din actul de danie își are semnificația ei economică, pentru că potrivit obiceiului medieval unei biserici i se asigura de către ctitor un venit (din pămînt și dajdii), iar construirea alteia însemna știrbirea veniturilor celeilalte biserici și a patronei ei.

Așa dar din relatările documentelor analizate, toate anterioare marii năvăliri a tătarilor din 1241, reiese că la Prejmer exista o biserică clădită înainte de anul 1240, construită fie în vremea teutonilor sau între anii 1225 și 1240, biserică la a cărei venituri rîvneau călugării din ordinul cistercian care urmau să o patroneze.

La aceeași concluzie a ajuns și Entz Geza³ el susține însă că influența șantierului de la mănăstirea Cîrța în satele din Țara Bîrsei ar fi anterioară anului 1240. Dacă se admite pentru moment aceasta ca ipoteză de lucru, nu poate fi vorba decît de scurta perioadă de 15 ani, dintre anii 1225 și 1240, cînd Țara Bîrsei, potrivit expresiei autorului citat, a fost supusă „unui sever control regal“. Într-adevăr se poate afirma, concluzie care nu apare însă la Entz, că cistercienii „ordinul favorit“ al regelui Bela al IV-lea urmăreau să ia locul teutonilor izgoniți din aceste părți, fapt greu de realizat însă după ce teritoriul bîrsan fusese deja cuprins în ținutul privilegiat din sudul Transilvaniei.

Dar documentul din 21 martie 1240 mai conține o clauză foarte importantă care permite o delimitare mai precisă a epocii construirii bisericii din

¹ Idem, p. 319, nr. 267, „quasdam Ecclesias in Burcia, in partibus Transilvanis videlicet Castrum sanctae Mariae, Montem sancti Petri, Montem Mellis et Tartilleri, in quibus Dioecesanus Episcopus nihil iurisdictionis obtinet sed ad nos specialiter et immediate pertinet...“

² „statuentes futuris temporibus inviolabiliter observari, ut infra Parochios seu territorium dictarum Ecclesiarum nulla deinceps, absque ipsorum consensu, Ecclesia vel Capella de novo construat...“

³ G. Entz. Le chantier cistercien de Kerc (Cîrța) în „Acta Historiae Artium“ t. X, 1963, Budapest, p. 32.

Prejmer, precum și a celorlalte din satele amintite în același act. Se spune în diploma din 1240 că deoarece „bisericiile pomenite nu erau vacante”¹ cistercienii primeau doar o parte din sumă — o marcă de argint — care sublinia dreptul lor de patronat, restul, una sută mărci anual, urmînd a fi completat din vistieria regală pînă la lichidarea vechilor socoteli, urmînd ca apoi să încaseze „în întregime veniturile” bisericilor amintite. Acest aranjament financiar dovedește că asupra bisericilor în cauză greva un alt drept feudal de care urmau să fie liberate prin voința regelui, ca ulterior venitul lor să fie trecut în întregime cistercienilor. În document se vorbește de asemenea și de „acea care strîng acum veniturile numitelor biserici”.

Trebuie reamintit că ne aflăm în teritoriul exceptat prin privilegiile reînnoite în anul 1224, destul de categoric formulate și în care se spune limpede că dijmele și celelalte drepturi bisericesti vor fi plătite după obiceiul vechi, temă a conflictului de mai tîrziu cu episcopul de Alba. Cistercienii cunoșteau desigur această situație de unde și soluțiile de compromis, tranzitorii, asupra încasărilor veniturilor.

În aceste condiții, o infiltrare cisterciană anterioară actului de danie din 1240 este exclusă, iar afirmația lui Entz pe care am admis-o ca ipoteză de lucru nu poate rezista în fața situației de drept și de fapt.

Biserica, potrivit documentelor susamintite, era în ființă încă din epoca cînd stăpîneau aci cavalerii teutoni. Ea a aparținut obștei sătenilor liberi care își exercita dreptul de patronat asupra ei potrivit statutului juridic fixat prin „Bula de Aur”, fapt confirmat și de actul susamintit din 1240.

Această situație de drept exclude și ipoteza unui ctitor² altul decît obștea satului Prejmer, pentru că pe teritoriul privilegiat pe care se afla așezarea nu putea să existe o altă moșie feudală din care să se asigure un venit bisericii, iar dreptul de patronat nu-l putea exercita decît obștea.

În lumina mărturiilor documentare nu se poate spune, vorbind de planul original în cruce al bisericii că acesta este o „prelucrare a modelului de la Cîrța”³. De altfel, chiar și fără a se cunoaște datele furnizate de documentele sus citate, cu greu s-ar putea admite că nu departe de Cîrța cistercienii ar fi trasat și apoi construit o biserică care să nu respecte planul tradițional cistercian cu brațul vestic alungit. (La Prejmer, brațul dinspre vest a fost prelungit în 1516).

Știrile din documente, din care trebuie reținută ideea că în timpul teuto- nilor s-au construit biserici, statutul juridic al teritoriului pe care se afla Prejmerul și situația de fapt, existența unei biserici cu planul în cruce cu brațele

¹ „ecclesiae praenominatae nondum vacabant”.

² V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, p. 106.

³ Grigore Ionescu, *Istoria Arhitecturii în România*, București 1963, vol. I, p. 94—96.

egale permit să se afirme fără a greși că actuala biserică din Prejmer a fost construită în timpul cît au stat în aceste părți cavalerii teutoni.

Fapt este că în 1241 biserica a fost grav avariata de tătari ea fiind apoi temeinic reparată și decorată de către noii ei patroni, călugării cistercieni. Numai după această dată se poate vorbi, așa cum s-a și afirmat, că biserica din Prejmer este un „vlăstar al șantierului din Cîrța“¹ În felul acesta se înțelege și de ce la Prejmer „forma detaliilor par să fie în general mai recente decît acela ale mănăstirii cisterciene“² de la Cîrța.*

OLIVER VELESCU

¹ V. Vătășianu, op. cit., p. 105.

² Entz G., op. cit., p. 31.

* Cercetările arheologice efectuate de Radu Heitel după redactarea acestei note au stabilit existența a două etape în construcția bisericii. Prima, datată înainte de 1241, iar cea de a doua se încheie în jurul anului 1270.

CONTRIBUȚII LA TIPOLOGIA ARHITECTURII DE LEMN ÎN REGIUNEA MARAMUREȘ

Cu ocazia inventarierii monumentelor istorice efectuate în anii 1962—1963 am urmărit particularitățile arhitecturii de lemn în unitățile geografice ale regiunii Maramureș și am întocmit o clasificare a acestor tipuri.

Datele istorice ne-au fost furnizate de profesorul de istorie Aurel Socolan din Baia Mare.

La sistematizarea materialului strâns de pe teren ne-au mai stat la bază „Istoria Artei Feudale în țările române“ de V. Vătășianu (vol. I) unde sînt schițate principiile de bază și „Istoria Arhitecturii din România“ de Grigore Ionescu (vol. I) unde s-a descris în linii mari evoluția istorică a arhitecturii din țara noastră.

Au fost consultate și alte lucrări între care și „Bisericile de lemn din Maramureș“ de I. Brătulescu, lucrare care însă are mai mult caracterul unui repertoar.

Articolul „Contribuții la studiul tipologiei bisericilor de lemn din Țările Române“ de Virgil Vătășianu apărut în Anuarul Institutului de istorie din Cluj, III, 1960, pag. 27—35 scoate în evidență că cercetările în faza actuală în domeniul tipologiei au caracter preliminar și ipotetic. Reiese din această lucrare că în etapa actuală a cercetărilor este nevoie să se acumuleze datele problemei.

Majoritatea bisericilor din lemn au fost construite în ținuturile muntoase și păduroase, care ocupă jumătatea de est a regiunii Maramureș, precum și o fîșie din jumătatea de vest, raionul Oaș și spre sud raionul Cehu-Silvaniei.

Pe timpuri acest ținut muntos avea puține drumuri amenajate, circulația se făcea pe văile rîurilor și peste culmile unde se umbla cu turmele.

Vom urmări dezvoltarea drumurilor și a așezărilor.

Cele mai vechi biserici de lemn par a fi fost pe teritoriul de nord-est (raioanele Vișeu și Sighet), amintit în documentele scrise, actele de donație regală din 1365 date lui Balc și Drag. Centrul acestui „Comitat al Maramureșului“ era la Sighet. Moșia cuprindea cele două raioane amintite, incluzînd și o parte a raionului Somcuta „Districtul cetății Chioar“.

Pe moșia lor este amintită în anul 1364 localitatea Ieud avînd biserică de lemn.

Tot atunci este amintită și parohia Ferești. La Ieud, unde era o cetățuie în 1419, a funcționat un cnezat independent, care nu s-a contopit în moșia familiei Dragfi moștenitoare a lui Balc și Drag.

Bisericile de lemn de la Ieud și Ferești par a fi cele mai vechi, știut fiind că familia Dragfi a construit biserici din piatră, gotice.

Ieudul era și un centru economic, aici exploatîndu-se sare, după tradiție, chiar din timpul Romanilor.

Un alt centru economic era Ocna Sugatag unde sînt urme de exploatare a sării începînd din secolele IV—VI. În 1777 a devenit centru minier erarial.

În jurul centrelor economice Coștiui, Ocna Șugatag, Ieud s-au dezvoltat satele din nordul Comitatului Maramureș. Exploatările de sare din Coștiui sînt cele mai vechi găsindu-se aici și monede romane.

Transportul de sare pe râul Tisa și Someș se făcea încă din epoca bronzului.

Din anul 1355 și 1456 sînt amintite în diplome existența a două drumuri prin care sarea a fost transportată pe uscat. Unul din drumuri, care figurează sub denumirea „Stretam publicam“, ducea din raionul Sighet peste munții Gutinului la Baia-Sprie și celălalt „via Southa“ ducea de la Giulești spre Țara Oașului. Acesta din urmă, presupunem că este cel mai vechi drum din regiune și azi existent: șoseaua Sighet — Remeți — Teceu — Negrești — Medieșul Aurit etc. Transportul de sare se orienta și spre nord peste Tisa, aici erau cetățile care apărau exploatările din Coștiui încă din anul 1091.

Sub influența evenimentelor politice care au determinat încercările de a converti pe români mai întîi la protestantism și apoi la catolicism, se observă două etape de avînt în construcția bisericilor de lemn. Una din secolul al XVII-lea în timpul domniei celor doi principii G. Rákóczy și a doua, după pacea de la Satu Mare din 1711. Au o importanță mare pentru istoria bisericilor de lemn din regiune cele aflate pe drumul amintit: biserica de lemn Lechința și mănăstirea din Bixad întemeiată înainte de anul 1689, an cînd o dată cu venirea vicarului Isaia, a devenit focar de răspîndire a catolicismului.

În regiunea noastră în perioada 1550—1711 romano-catolicii erau numai în acele localități și numai atît timp cît stăpînea vremelnic armata imperială.

După anul 1711 se extinde masiv numărul construcțiilor de lemn.

Al doilea drum principal trecea dinspre Sighet spre Baia Sprie, probabil mai departe în districtul Chioar, drum folosit în relațiile cu Polonia.

Rolul strategic al cetății Chioar consta în apărarea dinspre sud a orașului Baia Mare cel mai important centru minier al ținutului, înființat în secolele XII—XIII și care în 1347 avea privilegiul de oraș liber. Dinspre nord, cetatea Chioar apăra centrul Transilvaniei.

Populația din jurul cetății a suferit multe pierderi în urma luptelor duse pentru cucerirea cetății. În repetate rînduri au fost pustiite complet unele din aceste localități.

Ținutul care în prezent aparține raionului Lăpuș începînd din secolul al XVIII-lea s-a orientat economic spre minele din Cavnic dezvoltîndu-se de-a lungul drumurilor un șir de comune.

Încă un grup de sate s-a dezvoltat în jurul cetății Cehu-Silvaniei care prin Corund avea probabil drum între cetatea Ardudului (raionul Satu Mare) și cetatea Chioar, ambele în posesia familiei Dragfi în secolul al XV-lea. Toponimia păstrează amintirea colonizării populației Cehe, Slovace (Tótkorond = Corund în 1423), Croate (Horwáth = Horoatul Cehului în 1450) și satul Bulgari (?). Pe urma colonizării acestora, răspîndirea protestantismului (Husiții amintiți la Hodod în 1434—1461) și apoi participarea la luptele împotriva cuceririi austriace a atras foarte devreme asupra lor răzburarea imperialilor, au fost distruse cetățile și populația.

În această ambianță istorică-geografică a regiunii Maramureș, circulația între centrele economice sus-amintite și legăturile lor cu regiunile învecinate a făcut să fie cunoscute foarte timpuriu stilurile de arhitectură curente romanicul și goticul.

Elementele de stil de factură romanică și gotică au fost adaptate la arhitectura de lemn care avea puternice tradiții locale. Abundența materialului lemnos în acest ținut și tehnica lor proprie a determinat crearea unei arhitecturi originale.

Influența materialului asupra formării stilului va fi urmărită în continuare după trei criterii: răspîndirea tipurilor pe zone geografice, istoricul lor și formarea elementelor de stil caracteristic determinate de criteriul tehnologic.

Trecem acum la cele mai simple construcții de lemn: la casele de locuit.

Pe baza materialului local de construcție folosit se pot clasifica tipurile de case. Pădurile de brad din ținutul de mare altitudine din raionul Vișeu și munții Gutin, au dat material pentru case, grinzi rotunde și semirotunde și pentru biserici bîrne cioplite. Casele și bisericile din zona de mai mică altitudine sînt din stejar și ulm, mai totdeauna din bîrne cioplite netencuite la exterior. În zona de dealuri și de șes unde sînt păduri de fag, șindrila este înlocuită cu paie, iar zidurile caselor sînt din grinzișoare rotunde de fag sau stejar așezate în canatul unor stîlpi fixați pe o „talpă” și deasupra lor susțin „coroana” cu sistemul de tăvănuire formată din „meștergrinda” centrală sprijinind tavanul de scînduri cu grinzi aparente. La capătul acestor grinzi sînt fixați căpriorii șarpantei. Acest tip de casă frecvent în raioanele Somcuta și Lăpuș și o parte a Oașului sînt tencuite cu pămînt la exterior și interior.

În cîmpie mai sînt case din pămînt bătut, din chirpici sau cărămidă, unde chiar și zidăria de cărămidă a avut un schelet de lemn înzidit. Pentru învelitoare se folosește și trestia.

Dezvoltarea tipurilor de case de lemn ajută la înțelegerea dezvoltării bisericilor de lemn.

În privința planului deosebim două tipuri fundamentale de case cu mai multe variante:

1. Cu pridvor.
2. Fără pridvor.

Linia de demarcație între cele două zone este aproximativ hotarul de nord al raioanelor Somcuta și Lăpuș. Primul tip ocupă zona de munte (nord), iar al doilea tip se găsește în zona de dealuri (sud).

Pridvorul în zona de munte este format prin retragerea zidului de la marginea șarpantei cu circa 1,00 m, formînd un coridor deschis cu stîlpi sculptați și cu arcade ornamentate. Sînt cazuri rare cînd pridvorul se continuă pe două laturi.

Dintre cele mai reușite exemplare cităm: în zona bradului, casa Buftea din Cuhea, construită în 1799, și casa Chiș și Dramirești anterioară anului 1722; în zona stejarului, casa Tiplea din Ferești probabil de o vîrstă cu biserica (1700) și casa Tivadar din Călinești, precum și altele.

Acoperișul acestor case este foarte înalt, cu patru pante învelite cu șîță.

Casele fără pridvor sînt răspîndite în zona deluroasă din estul raionului Somcuta și raionul Lăpuș, precum și în sudul raionului Oaș. (În Oaș, centrul este probabil în comuna Racșa unde după tradiția localnicilor casele au fost aduse din raionul Lăpuș.)

Aceste case sînt din bîrne mici, construite în sistemul descris anterior, la colțuri încheietura bîrnelor fiind aparentă, iar zidul este tencuit cu pămînt pe ambele părți. Strașina lată înlocuiește pridvorul formînd un spațiu lat circa 0,70 m, ridicat pe un soclu de la nivelul curții pe cele trei laturi ale casei.

Cităm: casa Condor din Arieșul de Pădure, raionul Somcuta, casa țărănească declarată monument din Fînațe, raionul Lăpuș și casa din Racșa adusă la muzeul din Negrești (Oaș). Aceste case, toate, sînt învelite cu paie. Panta lor diferă, fiind în jurul a 45° la Arieș și Fînațe, iar la Racșa mai înalte.

Acest tip are mai multe variante în care se întrepătrund caracteristicile preluate de la zonele vecine. La Șurdești (raionul Somcuta) casa lui Pode Ion este fără pridvor, construită din bîrne late de stejar și acoperită cu paie, avînd pante mari.

Sînt case în majoritatea Oașului construite în sistemul casei din Racșa din bîrne mici, însă au un pridvor specific. Acest pridvor este pe jumătatea fațadei lungi în curte. În ținutul muntos al Oașului, de la Bixad în sus, și Moişeni există un tip de casă avînd acest pridvor specific, casele sînt din bîrne late de stejar, învelite cu șîță cu pantă mare.

Se mai constată o întrepătrundere a caracteristicii în Oaș și în partea de vest a raionului Somcuta. Este un tip de casă folosit în multe sate și care se găsește nealterat în comuna Remetea Oașului, răspîndit și dincolo de hotarul țării. Pridvorul este pe două laturi, și acoperișul din patru pante, două fiind teșite, formînd un fronton cu deschideri pentru aerisirea podului, iar deasupra lor, jumătatea superioară a pantei formează învelitoarea. Aici casele sînt învelite cu paie. O variantă a acestui tip de acoperiș, dar casa fără pridvor, este foarte răspîndit la șes, cum se întîlnește la casa poetului Ady Endre din comuna cu același nume din raionul Carei.

Tipul acesta de casă îl întîlnim și în unele orașe ale regiunii. La același tip de învelitoare prin simplificarea frontonului, s-a ajuns să se păstreze numai o jumătate de con șindrilit la vîrfurile frontonului, frecvent și la bisericile de

lemn. Încă un element caracteristic în mijlocul fațadei dinspre stradă, între fronton și zid, este o streășină șindriluită folosită și la casele de cărămidă nemțești. Exemple întâlnim la Sighet pe strada Gheorghe Doja nr. 49 și str. Lenin nr. 40, construite din bîrne scurte și tencuite, fără pridvor. La Baia Sprie casa Csaszi cu pridvor are scheletul de lemn și pămînt bătut (șarpanta este însă modificată).

O caracteristică comună este intrarea situată în mijlocul fațadei lungi. Originar a fost aici vatra cu coș deschis, care se mai păstrează la unele case. De la antreu la stînga și în dreapta sînt camerele, la țară una fiind cămară.

Toate exemplele de case au aceeași distribuție, una dintre cele mai vechi cu intrare la mijloc fiind „Casa galbenă”, de cărămidă, la Teghea raionul Careii, construită în 1740. Acesta deși este cel mai răspîndit sistem de distribuție, la casele de lemn se cunosc și altele mai rar întâlnite.

Clasificarea bisericilor de lemn s-a făcut pe baza unor *elemente* de arhitectură caracteristice. Frecvența constatată a unor elemente a generat *tipuri*. Propunem *grupe de tipuri* în jurul unor centre (primul din grup) considerate ca fiind cele mai vechi din grupa respectivă. Răspîndirea frecventă a acestor grupe delimitează *zonele de tipuri* și *zonele de elemente*.

Grupele de tipuri

(vezi harta schematică a regiunii, planșa 1).

Tipul A.

Biserică fără pridvor cu intrarea dinspre vest. Plan compus din altar, naos și pronaos de diferite forme:

Grupul I. 1) *Ieud* (deal) există inițial în 1364; 2) *Ieud* (șes) (1717); 3) *Cuhea* (1718); 4) *Poenile Glodului* (1717); 5) *Rozavlea*, mutată la Strîmtura raionul Sighet în anul 1661.

Grupul II. 1) *Sat Șugatag* (1642); 2) *Giulești* (1653); 3) *Valea Stejarului* (fost Valea Porcului) (circa 1600); 4) *Sîrbi I* (1665); 5) *Hărnișești* (1738); 6) *Cornești* (1767); 7) *Desești* (1770); 8) *Hoteni* (1794); 9) *Călinești* (Susani) (1748).

Izolată III. 1) *Văleni*, Raionul Somcuta (XVI—XVII).
1) *Ungureni*, Raionul Somcuta (1581 sau 1770).

Tipul B.

Biserici fără pridvor, cu intrarea dinspre sud. Plan compus din altar, naos, pronaos, de diferite forme:

Grupul IV. 1) *Săcălășeni* (1442); 2) *Chechiș* (1630), mutată la Baia Mare, Dealul Florilor; 3) *Dumbrăvița*, mutată la Dobric, raionul Lăpuș în 1701; 4) *Cărpiniș* (circa XIV—XVII).

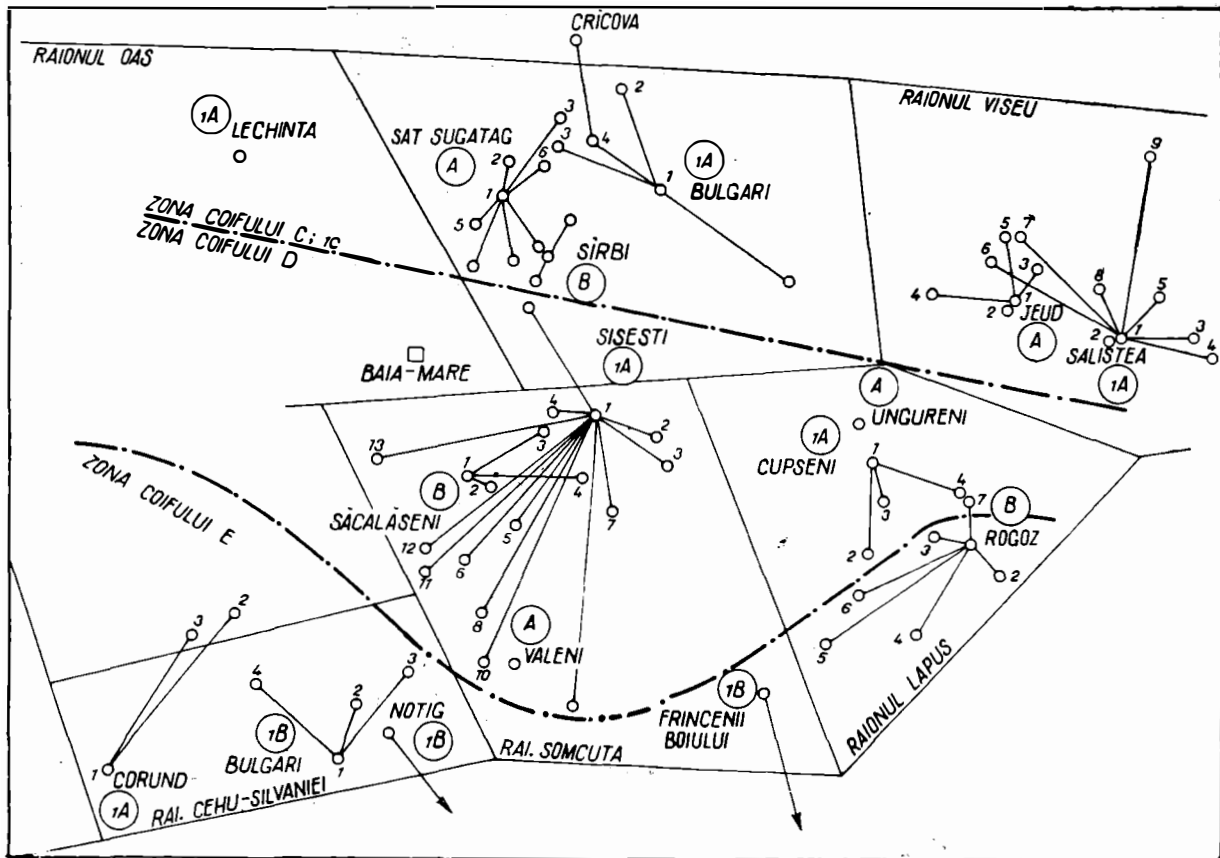
Grupul V. 1) *Rogoz I* (1661); 2) *Suciul de Sus*, mutat la Rogoz II în 1883; 3) *Dobric II* (XVII); 4) *Drăghia* (1706); 5) *Vîma Mică* (XVII); 6) *Peteritea*, mutată la Cupșeni I, raionul Lăpuș, construită în 1778; 7) *Libotin* (XVII).

Grupul VI. 1) *Sîrbi II* (1665); 2) *Breb* (1531 sau 1645); 3) *Călinești* (Căeni) (1663).

Tipul I A.

Biserică cu pridvor deschis, cu intrarea dinspre vest. Plan compus din altar, naos, pronaos, pridvor, de diferite forme:

Grupul VII. 1) *Bîrsana* (1390 ?); 2) *Rona de Jos* (mai vechi ca 1655); 3) *Oncești*, adusă din Cîrcova, U.R.S.S. (1795); 4) *Ferești* (1700, 1798); 5) *Glod* (1812).

Plansa 1

Grupul VIII. 1) *Sișești* (1675); 2) *Șurdești* (1738); 3) *Plopiș* (1796); 4) *Ruși*, mutată la Inău raionul Lăpuș în 1778; 5) *Coruia* (1794); 6) *Culcea* (1720); 7) *Lăschia* (1857); 8) *Remetea Chioarului* (1800); 9) *Stejera* (1800); 10) *Somcuta Mare*, mutată la Ulmeni, raionul Somcuta în 1895; 11) *Poșta* (XVII); 12) *Poșta* (Săpîia) (XVIII); 13) *Buzești* (1739); 14) *Budești* (Josani) (1643).

Grupul IX. 1) *Cușșeni II* (1600); 2) *Răzoare* (ante 1730); 3) *Costeni* (1870); 4) *Libotin* (XVIII).

Grupul X. 1) *Corund* (1723); 2) *Soconzel* (1777); 3) *Stîna* (transformată).

Grupul XI. 1) *Săliște* II (1650); 2) *Săliște* I (1722); 3) *Moisei* (1600); 4) *Borșa* (1700); 5) *Vișeu de sus*, mutată la Botiza, raionul Vișeu, în 1800; 6) *Șieu* (1760); 7) *Rozavlea* (1717); 8) *Dragomirești* (1472), mutată la București; 9) *Poenile de sub munte* (1788).

Izolată XII. 1) *Lechința*, raion Oaș (1604).

Tipul I B.

Biserică cu pridvor deschis, cu intrarea dinspre sud. Plan compus din altar, naos, pronaos și pridvor, de diferite forme.

Grupul XIII. 1) *Bulgari* (1347 sau 1486); 2) *Nadiș* (1747); 3) *Horoatul Cehului* (1747); 4) *Bicaz* (1723).

Izolată XIV. 1) *Lăpuș*, raionul Lăpuș (XVII).

1) *Frîncenii Boiului*, raionul Somcuta (1757).

1) *Noțig*, raionul Cehul Silvaniei (1835).

Notăm că ultimele două au pridvor deschis pe latura de vest și sud, frecvent în nordul regiunii Cluj.

Tipurile de plan înșirate mai sus au elemente de diferite forme răspândite în felul următor:

Absida altarului dreptunghiulară cu două uși la iconostas (planșa 2, a).

— Oncești nr. 3 din Grupul VII Bîrsana de tip 1 A.

Absida dreptunghiulară cu trei uși la iconostas (planșa 2, 1 a) provenită probabil din modificarea iconostasului.

— *Poenile Glodului* nr. 4 din Grupul I Ieud, tip A, construită în 1711, iconostas din 1794 sau 1874.

— *Ungureni* nr. 1 din Gr. III izolat tip A, construită în 1581 sau 1770, iconostas din 1782.

— *Rona de Jos* nr. 2 din Gr. VII Bîrsana tip A, construită în 1655, iconostas din 1817.

— *Nadiș* nr. 2 din Gr. XIII *Bulgari* tip 1 B, construită în 1732, iconostas din 1738.

— *Frîncenii Boiului* nr. 1 din Gr. XIV, izolat tip 1 B, construită în 1757, iconostas circa din 1830.

Absida pentagonală cu două uși la iconostas (planșa 2, b).

— *Sîrbi* (II) nr. 1; *Călinești* nr. 3 din Gr. IV *Sîrbi*, tip B.

— *Moisei* nr. 3 din Gr. XI *Săliște*, tip 1 A.

Există un singur caz de absidă de lemn în semicerc:

— *Bulgari* nr. 1 din Gr. XIII, tip 1 B.

Navă trilobată (planșa 2, c).

— *Călinești* (Susani), nr. 9 din Gr. II *Sat Șugatag* tip A.

— *Breb* nr. 2 din Gr. VI *Sîrbi* tip B.

Pridvor deschis, pentagonal (planșa 2, e).

— *Glod* nr. 5 din Gr. VII Bîrsana tip 1 A.

— *Poenile de sub Munte* nr. 9 din Gr. X *Săliște*, tip 1 A.

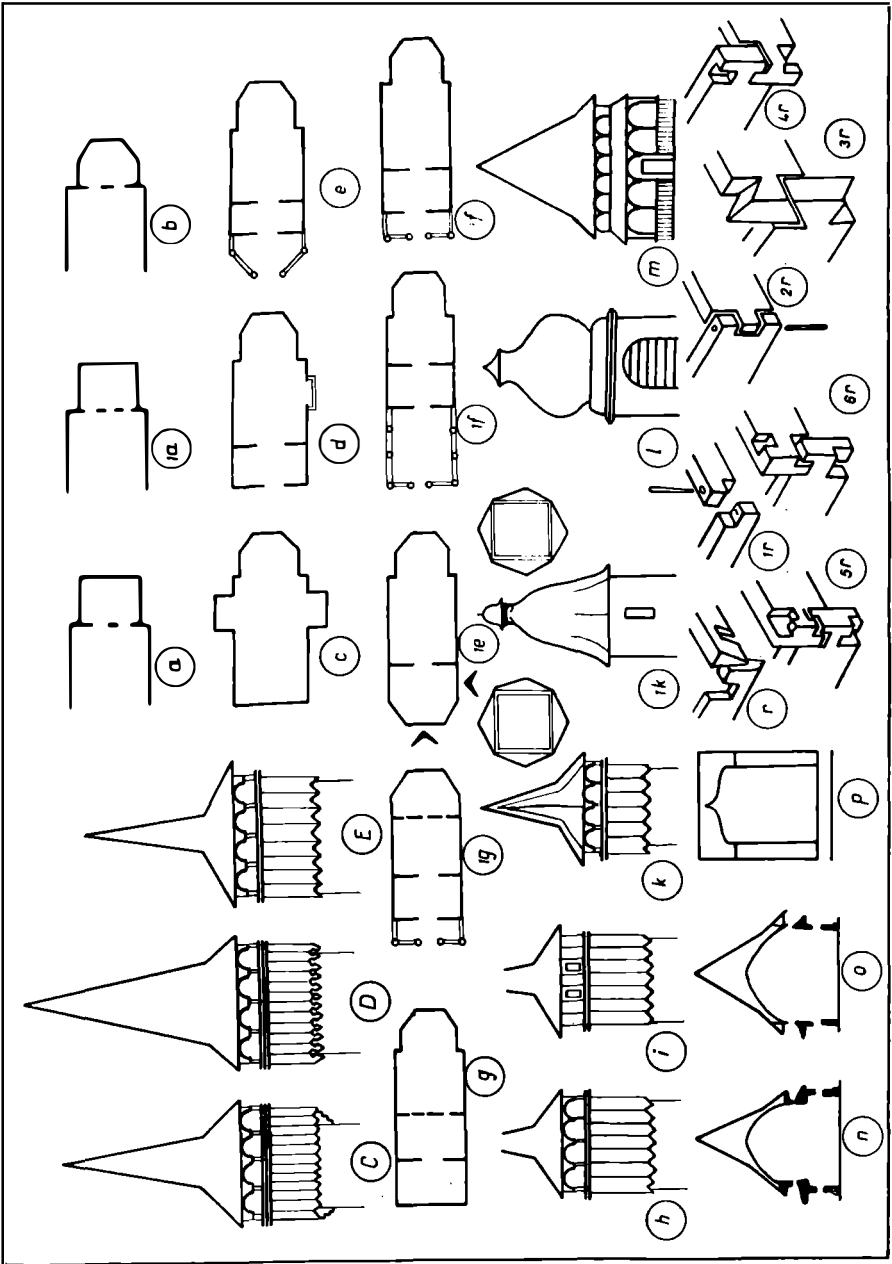
Pronaos pentagonal (planșa 2, 1 e).

— *Călinești* (Susani) nr. 9 din Gr. II, *Sat Șugatag* tip A.

— *Dumbrăvița* (Dobric) nr. 3 din Gr. IV, *Săcălășeni* tip B.

— *Drăghia* nr. 4 din Gr. V, *Rogoz*, tip 1 B.

— *Rogoz* (I) nr. 1 din Gr. V, *Rogoz*.

Planşa 2

Lărgiri ulterioare făcute la biserici (planșa 2).

f = Adăugarea de pridvor la plan:

- tip A, Poienile Glodului, Strîmtura, Văleni.
- tip B. Cărpiniș, Călinești (Căieni).

1*f* = Lărgirea pridvorului:

- tip 1 A Săliștea I; Săliștea II.

g = Lărgirea navei prin alipirea pronaosului vechi și crearea unui nou pronaos:

- tip A Hărnițești, Hoteni, Valea Stejarului.

1*g* = Lărgirea altarului la aceeași lățime cu nava:

- Vima Mică, Cupșeni (drum), Costeni, Breb.

Elementele turnului:

Foișoarele în consolă sînt cele mai frecvente. Sînt de asemenea exemple, unde foișorul nu este în consolă (planșa 2, *b*).

- Drăghia nr. 4; Libotin nr. 7 din Gr. V, Rogoz 1 B.
- Sîrbi nr. 1; Călinești nr. 3 din Gr. VI, Sîrbi, tip 1 B.
- Coruia nr. 5; Culcea nr. 6; Stejera nr. 9; Șomcuta Mare nr. 10 din Gr. VIII Sîșești, tip A.
- Răzoare nr. 2 din Gr. XIX Cupșeni tip 1 A.
- Bulgari nr. 1; Nadiș nr. 2; Horoatul Cehului nr. 3 din Gr. XIII Bulgari tip 1 B.
- Frîncenii Boiului din Gr. XIV, izolat tip 1 B.

Frecvența mai mare a acestora este în ținutul de sud mai ales la Gr. XIII, XIV. A mai pătruns în zona de mijloc la Gr. V, VII.

Prezența sa izolată în nord la Gr. VI denotă că biserica din Sîrbi este de origină sudică (și planul și coiful este sudic).

Foișorul turnului este închis (planșa 2, *i*). Dintre bisericile înșirate mai sus la *b* sînt la:

- Coruia, Șomcuta Mare (Ulmeni), Sîrbi II, Călinești (Căieni) și la Noțig, raionul Cehu Silvaniei.

În afară de acestea mai sînt și la tipul 1 A:

- Moisei, Poienile de sub Munte, Strîmtura (unde și tipul turnului este de origine ori sîrbească ori ucrainiană).

Foișorul cu arcade asupra pridvorului (planșa 2, *m*).

- Tip 1 A. Gr. VII Bîrsana la patru biserici cu excepția Glod. Gr. VIII la Șurdești. Gr. XI la Borșa nr. 4; și la Rozavlea nr. 7.

Biserici cu acoperiș etajat cu ferestrele navei pe două nivele (planșa 2, *n*).

- Tip A. Gr. I Ieud, la toate. (Excepție nr. 5 Rozavlea). Gr. II Satșugatag, la toate. Excepție, nr. 2 Giulești.
- Tip 1 A. Gr. VII Bîrsana, la toate. Excepție, nr. 5 Glod. Gr. VIII (Sîșești). La nr. 2 Șurdești; nr. 14 Budești. Gr. XI (Săliștea). La nr. 4 Borșa; nr. 7 Rozavlea; nr. 8 Dragomirești.

Biserici cu acoperiș etajat cu bolta navei fără consolă (planșa 2, *o*).

- Hărnițești nr. 5; Cornești nr. 6; Desești nr. 7. Gr. II. Satșugatag tip A.
- Ferești nr. 4. Gr. VII Bîrsana tip 1 A.

La toate celelalte biserici bolta navei în dreptul streșineii este în consolă.

Mai sînt cîteva exemple de factură gotică:

Bolta altarului cu nervuri:

- Chechiș nr. 2 din grupa IV Săcălășeni tip B.
- Frîncenii Boiului din Gr. XIV izolat tip 1 B.

Bolta navei cu nervură transversală:

- Bulgari nr. 1; Bicz nr. 4 din Gr. XIII Bulgari tip 1 B.
- Lăpuș din Gr. XIV izolat tip 1 B.

Bolta navei cu nervuri transversale și longitudinale,

- Nadiș nr. 2 din Gr. XIII Bulgari tip 1 B.

Ușile de intrare cu encadrament de factură gotică: (planșa 2, *p*).

- Cuhea nr. 3 din Gr. I Ieud tip 1 A.

- Săcălășeni nr. 1; Dumbrăvița (Inău) nr. 3; Cărpiniș nr. 4 din Gr. IV Săcălășeni tip B.
- Rogoz nr. 1; Suciul de Sus (Rogoz II) nr. 2; Dobric nr. 3; Libotin nr. 7 din Gr. V Rogoz de tip B.
- Cupșeni (II) nr. 1; Libotin (II) nr. 4 din Gr. IX Cupșeni de tip 1 A.

Menționăm că în apropierea acestor biserici se cunosc construcții gotice. La Cuhea recent au fost descoperite fundațiile unei asemenea biserici. În apropierea Gr. IV sînt la Tăuți Măgherauși și Baia Mare, lângă Gr. V și IX la Dămăcușeni (?), raionul Lăpuș, o veche biserică romanică transformată în epoca gotică.

Cîteva exemple pentru îmbinările grinzilor la colțuri (planșa 2,1r—6r).

- r: La toate casele din brad și din bîrne scurte.
- 1r: Rona de Jos; 2r: Plopiș, Oncești, Inău, Rozoare, Cupșeni (drum) etc.;
- 3r: Ieud I, Ieud II, Botiza, Borșa, etc.; 4r: Cuhea; 5r: Buzești (raion Șomcuta);
- 6r: Lechința, Poienile Glodului, Săcălășeni etc.

Coifurile din regiunea noastră se pot clasifica în următoarele tipuri:

Tipul C. (planșa 2).

Coiful are baza pătrată, depășește cu puțin perimetrul foișorului, învelitoarea bazei are panta circa 45°, vîrfurile coifului are secțiune octogonală cu o grosime și o înălțime mijlocie. Foișorul este în consolă și la colțuri este susținut cu capete de grinzi tăiate în trepte. În unele cazuri, parapetul foișorului nu este vertical, de exemplu Oncești, Bîrsana.

- Tip A. Gr. II Sațugatag. La toate, cu excepția Cornești, Călinești (Susani) și Hoteni.
- Tip 1 A. Gr. VII Bîrsana. La toate cu excepția Ronei de Jos și Glod.
- Gr. XI la Borșa nr. 4; Vișeu de Sus (Botiza) nr. 5; Sieu nr. 6; Rozavlea nr. 7; Dragomirești nr. 8.

Tipul I C.

Coiful este asemănător cu tipul C simplificat fără grinzile în trepte sub foișor și parapetul este vertical.

- Cornești nr. 3; Hoteni nr. 8; Călinești Susani nr. 9 din Gr. I Ieud tip A.
- Peteritea (Cupșeni I) nr. 3 din Gr. V Rogoz tip B.
- Călinești (Căeni) nr. 3; Breb nr. 2 din Gr. VI Sîrbi tip B.
- Glod nr. 5 din Gr. VII Bîrsana tip I A.
- Culcea nr. 6; Stejera nr. 9 din Gr. VIII Șișești tip 1 A.
- Răzoare nr. 2 din Gr. IX Cupșeni tip 1 A.
- Săliștea (II) nr. 1; Săliștea, (I) nr. 2; Sieu nr. 6 din Gr. XI Săliștea tip 1 A.

Tipul D.

Coiful are bază pătrată, depășește cu puțin perimetrul foișorului, învelitoarea bazei are pantă circa 45°, vîrfurile coifului are secțiune octogonală sau de cerc, are o grosime și înălțime mare. Foișorul este în consolă.

- La Văleni și Ungureni III izolat tip A.
- La toate din Gr. IV Săcălășeni tip B.
- La Libotin nr. 7 din Gr. V Rogoz tip B.
- La Frîncenii Boiului XIV izolat tip I B și în continuare în regiunea Cluj.

Tipul E.

Coiful are bază pătrată, depășește *mai mult* perimetrul balconului, învelitoarea bazei are panta *mai mică* de 45°, vîrfurile coifului are secțiune octogonală sau de cerc, are o grosime și înălțime *mai mică*.

- La toate din gr. V Rogoz tip B cu excepția Peteritea (Cupșeni) nr. 6; Libotin nr. 7.
- La tot grupul X Corund tip 1 A.
- La Horoatul Cehului nr. 3; Bicăz nr. 4 din gr. XIII Bulgari tip 1 B.
- Lăpuș izolat XIV tip 1 B.

Vîrful coifului la grupul Corund și Rogoz diferă, ultimul fiind mai voluminos. Ambele se găsesc și în regiunea Cluj.

Sînt nouă cazuri cu coif special, elemente aduse probabil de meșteri sîrbi sau ucrainieni (planșa 2, *k*, 1*k*, *l*).

Baza coifului este octogonală, are vîrf ascuțit (*k*).

— La Bulgari, Nadiș, Sîrbi II, Rona de Jos, Moisei.

Menționăm că la Rona de Jos iconografia picturii murale vechi este bulgărească.

Moisei a fost edificată de Sava Brancovici.

Baza coifului este octogonală iar vîrful este în formă de bulb de ceapă (1*k*): La Poienele de sub munte (Ucrainiană).

Baza coifului este pătrată, vîrful în formă de bulb de ceapă (*l*): la Strîmtura, Baia Sprie. La baza coifului învelitoarea are o pantă mai mare de 45°: la Noșig, raionul Cehul Silvaniei. Turnuri de tip D, de proporții *mari*, au patru turnulețe la bază:

— la Surdești, Budești (Josani), Plopiș, Cupșeni (deal), Buzești, Poșta.

— la tip E Corund,

— la tip C Răzoare.

Ultimul este excepție fiindcă este un turn mic. Dar nici la un turn mare de tip E la Remetea Chioarului nu sînt turnulețe.

Grupurile tipurilor de plan A; B; 1 A; 1 B; formează două zone:

Zona planului A; 1 A.

Ocupă exclusiv cele două raioane nordice Vișeu, Sighet. Excepții sînt Văleni, Ungureni și Lechința situate izolat.

— Tip A Gr. I Ieud; Gr. II Sașugatag.

— Tip 1 A Gr. VII Bîrsana; Gr. XI Săliște; cele trei izolate amintite mai sus.

Sînt în cele trei raioane sudice și în continuare în regiunea Cluj:

— Tip 1 A. Gr. VIII Sișești; Gr. IX Cupșeni; Gr. X Corund.

Ultimul este situat la hotarul de sud-vest al zonei, celelalte două în mijlocul zonei. Frecvența tipului A este exclusiv la nord. Tipul 1 A la nord diferă de 1 A Gr. VIII, IX și X prin coif tip 1 C, acoperiș etajat și la multe sînt foișoare deasupra pridvorului. Etajarea și foișorul s-a extins și la unele din Gr. VIII din vecinătate, însă coiful aici este de tip D. Probabil sînt de origină diferită cele două variante ale tipului 1 A.

Zona de plan B; 1 B.

Ocupă marginea de sud a regiunii și se continuă în regiunea Cluj.

— Tip B. Gr. IV Săcălășeni; Gr. V Rogoz; Gr. VI Sîrbi.

— Tip 1 B. Gr. XIII Bulgari; izolate Gr. XIV trei biserici.

Singura excepție, Sîrbi, situată în partea de nord, influențează unele modificări la două biserici, pare că dovedește originea sudică.

În această zonă, tipul 1 B se distinge cu o mai bogată ornamentație în lemn, turn *h* și *l* și coiful special tip E.

Grupurile de tipuri de coif C; 1 C; D; E, formează trei zone:

Zonele tipurilor de coif se suprapun peste cele două zone de plan în așa fel că se formează între nord și sud o zonă intermediară unde caracteristicile se întrepătrund.

Zona coifului C; 1 C (vezi planșa 1).

Ocupă cele două raioane nordice.

— Grupele: I Ieud; II Sașugatag; III izolat Văleni și Ungureni; VII Bîrsana; XI Săliște; XII izolat, Lechința.

În restul sudic al regiunii sînt numai trei coifuri de tip 1 C, în zona intermediară unde pot fi și cazuri confuze.

Zona coifului D.

Ocupă zona intermediară între nord și sud:

- Gr. III izolat două biserici; grupele: IV Săcălășeni; VIII Șișești (cu două excepții) și jumătate din Gr. IX Cupșeni.

Zona coifului E.

Cuprinde zona sudică a regiunii și se continuă în regiunea Cluj.

Are două variante:

- Grupurile: V Rogoz (cu două excepții); X Corund (cu o excepție); din Gr. XIII unul și Lăpuș izolat XIV.

Zona turnului cu foișor fără consolă.

Cuprinde mai ales grupul de tip B; 1 B.

- Gr. V Rogoz numai la una; Gr. VI Sîrbi, toate cu o excepție; Gr. XIII Bulgari, toate cu o excepție și izolat la XIV, una.
A mai pătruns și la tipul 1 A. Șișești la patru biserici pe partea de sud a grupului.

În concluzie constatăm că tipul A și B par a fi autohtone. Exemplarele de tip 1 A se găsesc și peste Tisa, iar tipul 1 B a pătruns dinspre sud prin biserica din Bulgari. Răspîndirea tipului de plan cu pridvor în secolul al XVIII-lea și lărgirile de biserici mai sus enumerate susțin teza cunoscută că pridvorul era necesar în urma sporirii populației.

Din tabela statistică prezentată în planșa 3 rezultă raportul numeric și repartizarea coifurilor pe diferite tipuri de plan, precum și frecvența lor în diferite etape istorice cînd au fost construite.

Tipul planului	A					B					1A					1B					Total coifuri pe an
	C	1C	D	E	I	C	1C	D	E		C	1C	D	E	1k	C	1C	D	E	k	
1800	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	4	—	1	—	—	—	—	1	10
1700	2	6	—	—	—	1	1	1	—	—	5	2	8	3	1	—	—	—	3	1	34
1600	4	—	—	—	1	—	2	3	4	1	—	3	2	—	2	—	—	1	—	—	23
1500	—	1	2	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	6
Total coifuri	6	7	2	—	1	—	3	5	5	1	7	8	14	3	4	—	—	1	3	3	
Total planuri	16					14					36					7					
Total biserici																					73

Planșa 3

Frecvența elementelor și a tipurilor așa cum a fost ea prezentată pînă aici nu poate stabili singură caracterul stilului, deoarece stilul nu e o repetare mecanică de forme.

Caracteristicile tipice ale stilului sînt determinate de felul nou de folosire a materialului de construcție. Precum am menționat lîngă criteriul geografic și istoric important este și criteriul tehnologic care este determinant în formarea caracteristicilor arhitecturii.

La stabilirea tipurilor au fost evidențiate unele elemente de arhitectură care s-au răspândit extinzându-se pe o zonă mai întinsă după modelele prototip mai vechi din centre.

Valabilitatea în ansamblu a acestor criterii este recunoscută de la Vitruviu pînă la istoricii moderni ai arhitecturii. Însușirile materialului impun tehnica de lucru și formele stilului. Mai ales prin dimensionare, dar îndeosebi prin distribuție, scopurile funcționale sînt materializate.

Vom da cîteva exemple cum sînt determinate elementele arhitecturii și stilul de unele inovații tehnice și de natura și posibilitățile materialului de construcție. Bîrnele drepte cu îmbinările la colțuri au dat forma dreptunghiulară a planului.

Absida pentagonală este probabil preluată din stilul gotic fiind ușor aplicabilă la construcția în lemn. Aceasta este și cauza răspîndirii sale. Absida semicirculară, un caz unic la bisericile de lemn studiate aici, nu s-a extins datorită greutății de execuție.

În arhitectura gotică în colțurile absidei pentagonale veneau nervurile de piatră, sprijinite din exterior cu contraforturi. În arhitectura gotică provincială din regiunea noastră nervuri s-au găsit numai la boltirile altarelor. În navă unde se știe că bisericile mari aveau boltiri nu am găsit urme de nervuri (doar presupunem că au fost la biserica Sf. Ștefan din Baia Mare și la Tășnad. Bisericile mici gotice aveau inițial planșeu drept. Din cercetările efectuate rezultă că pînă în secolul al XVIII-lea toate boltirile din nave s-au surpat și au fost schimbate cu planșeu drept.

Transpuse în arhitectura de lemn elementele gotice și unele romanice au fost adaptate la metodele de construcție a caselor de lemn. Sistemul de boltire a navei folosit la toate bisericile de lemn fără excepție este o inovație.

Nervura longitudinală a boltirii navei — cîteodată aparentă — are rolul funcțional al meștergrindei; ținînd suspendată bolta care este prinsă de arce — și ele cîteodată aparente ca nervuri transversale. În bolta ușoară a absidei, nervurile — în cîteva locuri păstrate — ca și planul pentagonal nu mai au rol funcțional. Boltirea ușoară la altar nu necesită contraforturi.

Boltirea de lemn a navei mai are o caracteristică specială, ea nu este reze-mată direct pe coroana așezată pe zidul de bîrne. În dreptul streășinei bolta pornește în consolă echilibrînd streășina lată din exterior. Căpriorii șarpantei se reazemă pe coroană, însă pentru lățirea streășinei sînt alipite la căpriori grinzi mai mici care acoperă streășina. La silueta acoperișului contribuie această schimbare de unghi de la partea de jos a pantei. Forma acoperișului care este cel mai pitoresc element pe lîngă turn este determinată de dimensionarea diferită a navei și a altarului, majoritatea bisericilor avînd acoperișul cu două corpuri. Bisericile mari au acoperiș etajat folosind ferestre la amîndouă nivelele. Dimensiunile reduse — medievale — a ferestrelor impuse de materialul translucid folosit, nu permitea luminarea suficientă a picturilor de pe boltă. Este posibil că etajarea acoperișului era necesară pentru înființarea ferestrelor. Proveniența acestui al doilea nivel de fereastră este probabil din arhitectura

romanică. Aceasta o dovedește și boltirea navei la Ieud (deal) care este poligonală peste o deschidere mică deși biserica este mare. Deschiderea s-a micșorat datorită dublei console în dreptul fiecărei streășini.

Spațiul nu permite să dezvoltăm și alte probleme legate de arhitectura de lemn din regiunea Maramureș.

Sînt necesare în continuare studierea amănunțită a elementelor de construcție, a procesului de moștenire a tradiției și aportul meșterilor cu unele inovații în tehnologie, estetica acestei arhitecturi, precum și alte probleme. Numai după ce datele vor fi strînse pentru toată țara, se va putea trage concluzii în privința evoluției arhitecturii de lemn, mergînd de la simplu la complex și urmărind procesul dialectic al îmbinării tradiției și inovației în această originală manifestare de arhitectură românească.

TOTH ADALBERT

NOTĂ. Această lucrare s-a executat în cadrul D.S.A.P.C. Maramureș (proiect nr 1641/1962) reprezentînd o parte din concluziile inventarierii monumentelor istorice.

DOCUMENTE CARTOGRAFICE DIN SECOLUL AL XVIII-lea
PRIVIND DEZVOLTAREA SISTEMULUI DE FORTIFICAȚII
AL ORAȘULUI SIBIU

Pacea de la Karlovitz din 1699, care a însemnat o considerabilă pierdere teritorială pentru Imperiul Otoman, nu a fost de fapt decât un armistițiu în ce privește desfășurarea în continuare a conflictului turco-austriac. Condițiile în care s-a încheiat acest tratat de pace nu a mulțumit pe nici unul din foștii beligeranți. Astfel, Turcia deși înfrîntă nu renunțase la recucerirea Transilvaniei¹. Geniul militar al prințului Eugen de Savoia, învingătorul de la Zenta, va duce permanent o politică de apărare prin întărirea principalelor orașe-cetăți transilvănene în scopul de a le face capabile să reziste unui eventual atac turcesc, adaptîndu-le totodată noilor condiții impuse de tehnica militară a vremii.

Dintre aceste cetăți-orașe, Sibiu, prin așezarea sa la străpungerea Carpaților de către Olt, constituia una din pozițiile cheie în apărarea Transilvaniei. Fortificat încă din secolul al XII-lea, Sibiu primește pînă în secolul al XVIII-lea cinci rînduri de ziduri de apărare corespunzătoare celor cinci etape ale dezvoltării sale². Cu toate că la sfîrșitul secolului al XVII-lea Sibiu era considerat ca fiind una din cele mai puternice cetăți ale Transilvaniei, se hotărăște întocmirea unui proiect de dezvoltare a sistemului său de fortificații și de întărire a capacității sale de apărare. Cu realizarea acestui proiect este însărcinat arhitectul italian Giovanni Morando Visconti aflat în serviciul armatei austriece, care întocmise în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea planurile principalelor cetăți din Transilvania printre care și cel al Sibiului (fig. 1) în vederea fortificării lor. Proiectul lui Visconti³ prevede construirea unei fortărețe ce trebuia să adăpostească o garnizoană militară, avînd forma unui poligon stelat, amplasată în partea de sud-vest a orașului.

Planul anexat la cel al orașului Sibiu întocmit anterior, peste care se suprapune perfect folosindu-l în parte, poartă sub rezoluția de aprobare mențiunea

¹ Cf. Istoria României, vol. III, pag. 455—461. Editura Academiei R.P.R., București 1964.

² *Arh. E. Machedon*, Lucrări de restaurare a zidurilor cetății Sibiu, în Rev. Arhitectura R.P.R., nr. 6 (1955), pag. 27.

³ Aflat în original la Viena — Kriegsarchiv, Kartenabteilung.

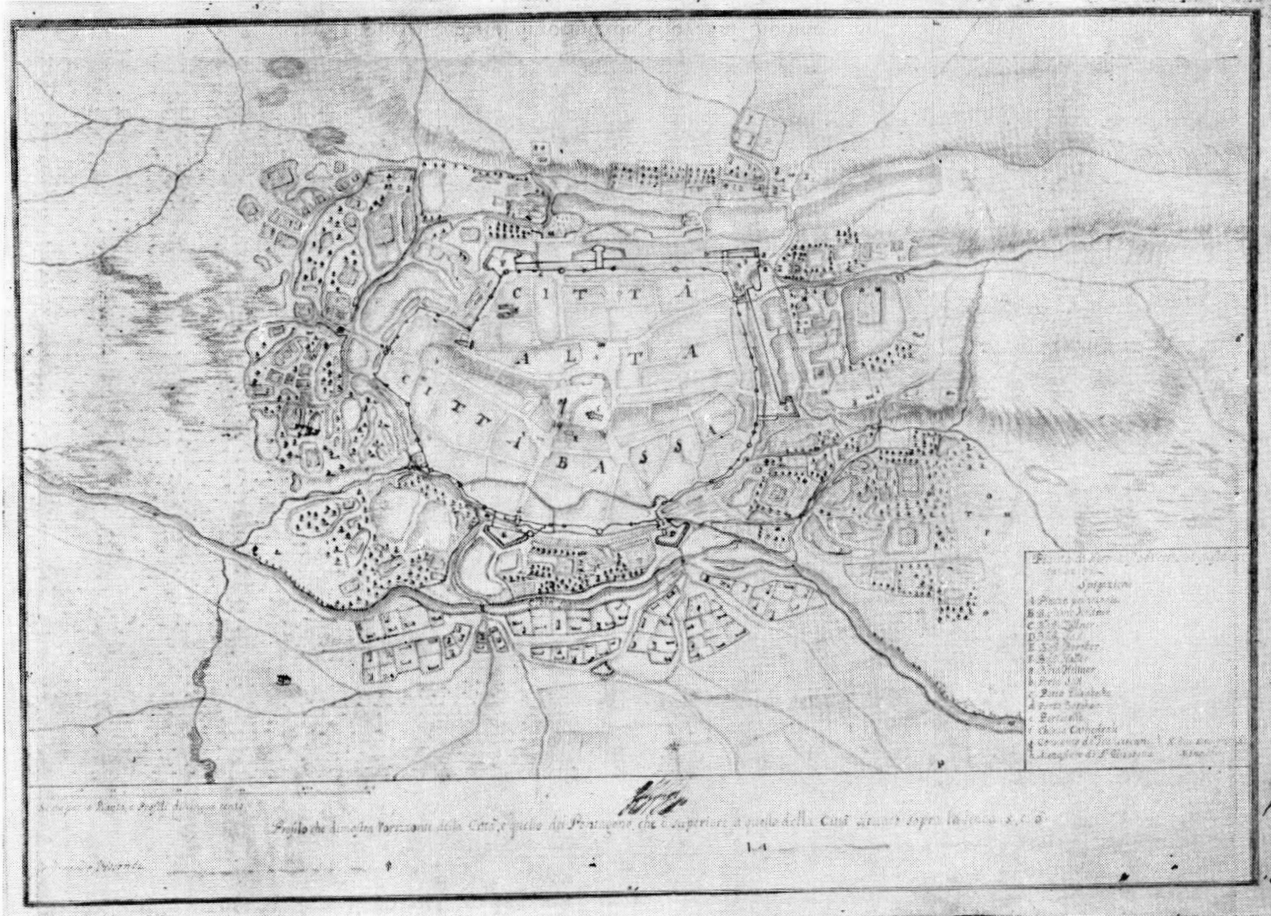

Fig. 1. Planul oraşului Sibiu întocmit în anul 1680 de Giovanni Morando Visconti.

Disegno della Cittadella di Hermanstadt
 quale si conosce il trauaglio che s'è fatto alla
 costruzione della medema, cominciato li 22
 d'agosto 1702 sino li 25 gbre detto.

Il Bastione 1. 2. 3. si trouano con il loro terra-
 pieno in altezza di due Klaster, che è quanto
 si di bisogno in alto a questo orizzonte, con sua
 larghezza, come dimostra il disegno.

Le due Cortine sono nel medesimo stato.

Il resto di questi Bastioni e Cortine si troua ef-
 fettuati come lo dimostra il disegno in pro-
 fondezza di due Klaster, et in larghezza di dieci;
 il rimanente della sua larghezza si lascia
 per costruire la strada coperta, come si uede
 il cominciamento in A. il resto puoi seruirsi
 terrapienare dietro la muraglia, e per parare
 il Bastione 4. per nel fondo, e alquanto al presente
 di due Klaster e mezza, che è l'orizzonte della stra-
 da coperta in simil stato sono li due Kuehlin
 e. come anche la contra scarpa d. d.

Il Bastione 5. è nel stato come gli altri 1. 2. 3. le
 due cortine tra 3. 4. 5. sono in altezza di 9
 piedi, e uerrano perfezionate con la terra dell'
 altezza e. e. quale deu e ser leuata per l'altitudo
 l'orizzonte della Cittadella.

Il luogo H. è in sua perfezione in profondezza e
 larghezza.

Il Poligono verso la Città non si è cominciato, e tra
 tanta così sia tanto che il principato sia di
 qualche buona difesa.

La doppia Tenaglia, che humilmen chiedee il con-
 senso dall' Eccelso Consiglio di guerra nel primo
 mio disegno così mandate, sarà costruita,
 come nel disegno si uede G. con il ridotto H.
 essendo il sito proprio per l'auantaggio de
 le traueri, si era segna per la quarantagione de
 il condono antequando è di sit. fimo quale sia in
 il luogo del Bastione, e uerrà per di faricare
 e. y. rimondare delle caserme, et aque piantare.
 Come se uede in I.

Profilo della situazione, e Terrapieno già fatto.

Scala per il Profilo

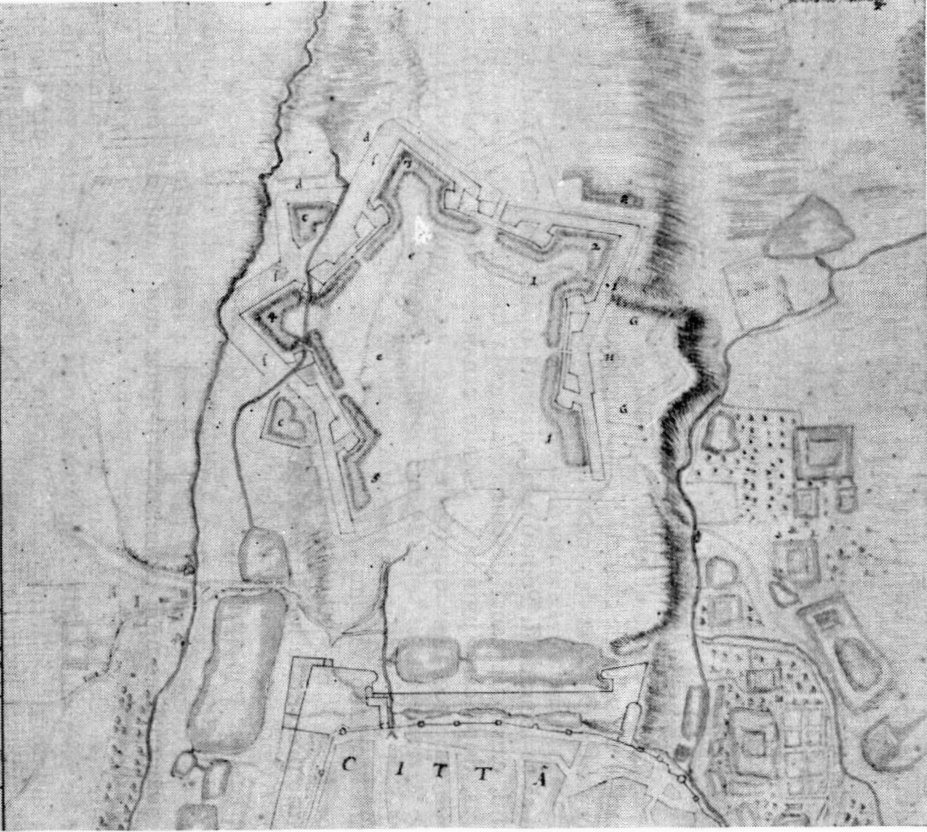

Fig. 3. Planul fortăreței, cu menționarea lucrărilor executate în august-noiembrie 1702.
<https://biblioteca-digitala.ro>

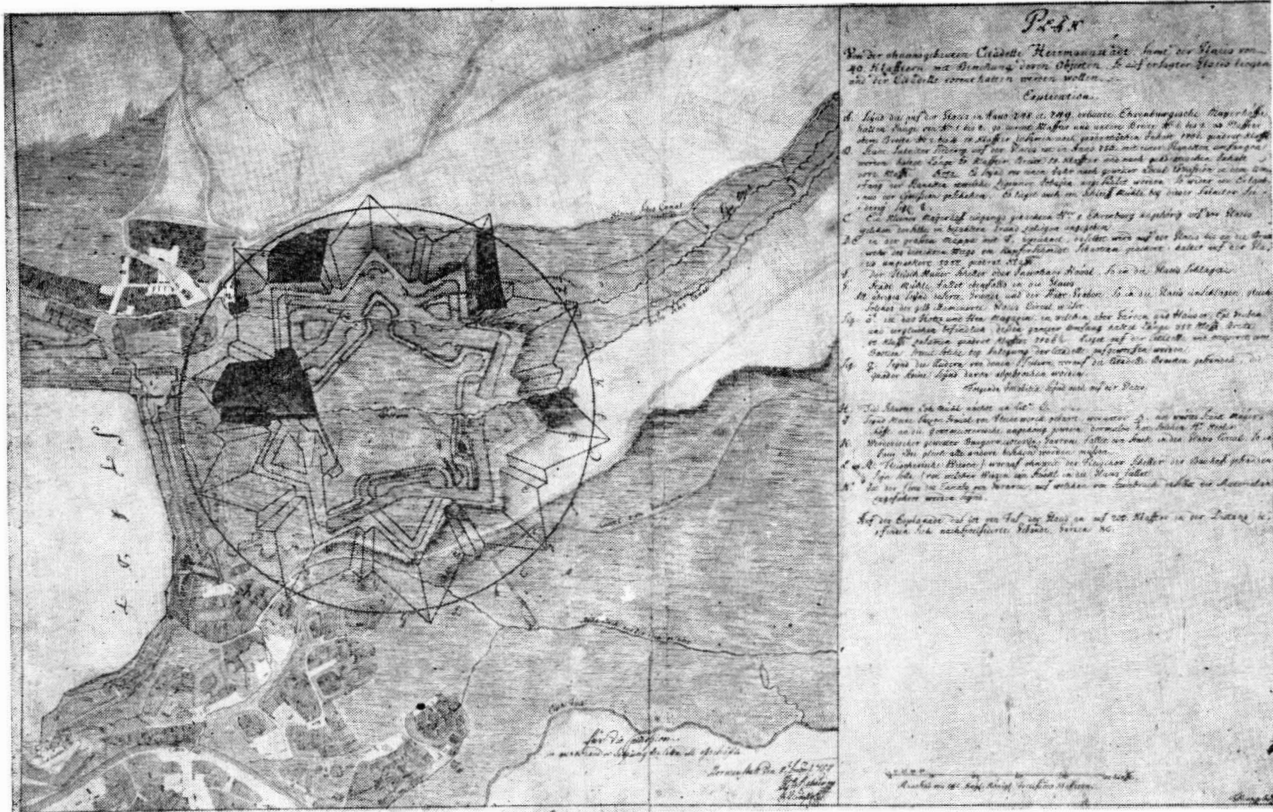

Fig. 4. Planul citadelei Sibiului cu șanțul de apărare și denumirea obiectivelor ce trebuiau excluse, întocmit de Fr. Hemer în anul 1754.

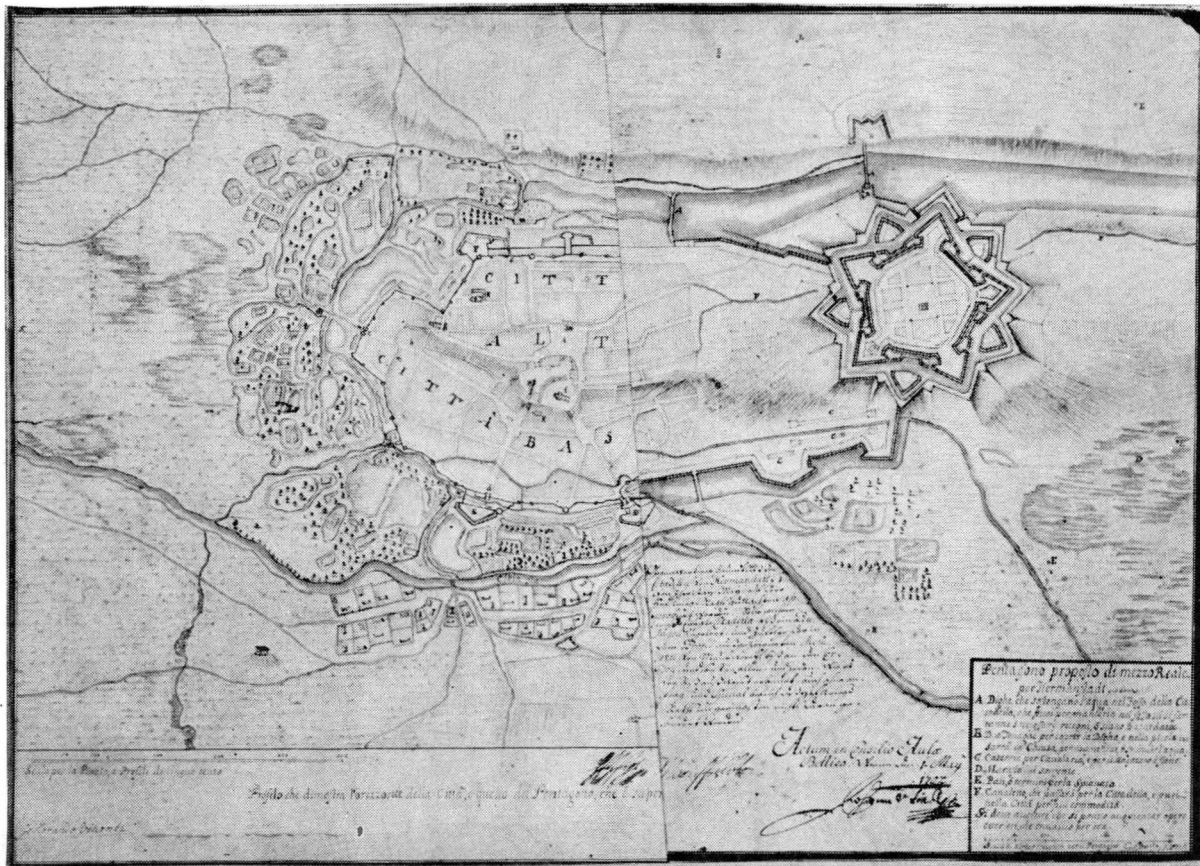

Fig. 2. Planul citadelei Sibiului întocmit de Giovanni Morando Visconti în anul 1702.
<https://biblioteca-digitala.ro>

„Actum in Consilio Aulae Bellico“, data de 1 mai 1702, cum și o legendă în colțul din dreapta jos cu indicația că fortăreața urma să fie construită „cu mijloace regale“ (fig. 2).

În privința amănunțelor tehnice, trebuie subliniat faptul că între cele cinci bastioane principale ale poligonului, se propune construirea a cinci metereze înconjurate de șanțuri cu apă. Se preconiza de asemenea prelungirea canalului care mărginea orașul la sud și construirea pe el a două stăvilare care trebuiau să rețină apele pentru șanțul de apărare al citadelei (notat în desen cu *A*). De o parte și cealaltă a stăvilarelor aflate în imediata vecinătate a bastionului sudic erau prevăzute două mici bastioane de forma unor clești cum și o ecluză pentru reglarea debitului de apă al canalului *B*. Lângă zidul dinspre nord ce lega fortificațiile orașului de citadelă¹ erau amplasate cazărmile pentru cavalerie și magazia de fîn *C*. Zona de câmpie destinată culturilor era delimitată cu o palisadă aflată la oarecare distanță de fortăreață, pentru a nu da posibilitatea inamicului să se ascundă *E*. Pentru a fi asigurată o sursă permanentă de apă în caz de asediu, exista un canal deschis ce alimenta mai întâi citadela trecând apoi prin oraș, după care, unindu-se cu alte canale, se vărsa în râul Cibin *F*. În partea de jos a legendei autoritățile militare sînt avertizate asupra faptului că lucrările exterioare care se tărgăneau pot căpăta o mai mare amploare. Sub scara grafică dată în klafteri² se află semnătura celui care a întocmit planul: Giovanni Morando Visconti.

Tot de la el ne-a rămas un al doilea plan al citadelei Sibiului unde sînt amănunțit prezentate lucrările executate între 11 august și 25 noiembrie 1702 (fig. 3). Avînd trasate cu linii pline părțile executate la data întocmirii desenului și cu linie punctată cele ce au rămas de executat, reiese că era terminată construirea bastioanelor 1, 2, 3 a curtinelor dintre ele cum și a șanțului de apărare aflat către exterior. În partea de vest a fortăreței, în afara șanțului, se începuse construirea unui drum acoperit notat cu *a*. Bastionul 4 mai înalt decît celelalte era de asemenea terminat, împreună cu cele două metereze *cc* și contraescarpa *dd*. Cele două cortine dintre bastioanele 3, 4, 5, trebuiau supraînălțate cu pămîntul rezultat din săparea movilei *ee*, creîndu-se astfel un teren plan în interiorul fortăreței. Latura dinspre oraș a poligonului urma să se construiască, după ce lucrările începute în celelalte puncte puteau asigura o bună apărare a fortăreței.

Față de planul întocmit anterior, se modifică amplasamentul depozitului de fîn și lemne pentru garnizoană, urmînd ca ele să fie așezate în meterezul *G* ce avea forma unui dublu clește fiind prevăzut și cu o redută *H*. Un canal colector notat cu *I* care trecea pe sub șanțul bastionului, era deja făcut și avea scopul de a aduna toate apele reziduale ale cazărnilor cum și apele rezultate din ploii. În partea de jos a textului, se află desenate profilul săpăturii și

¹ Zidul dinspre nord pornea de la bastionul Sak, iar cel dinspre sud de la bastionul Helther.

² Veche unitate de măsură germană care în Austria valorează 1,896 m.

³ Aflat de asemenea la Viena — Kriegssarchiv, Kartenabteilung.

umpluturii ce se executase cum și scările grafice măsurate tot în klafteri, ale profilului și citadelei.

Se pare că lucrările de construcție nu au mai continuat în anii următori deoarece peste mai bine de trei decenii problema construirii citadelei se pune din nou.

Un alt plan al orașului Sibiu, „cu citadela proiectată și în parte construită”, din anul 1736 întocmit de Lindemann din dispoziția colonelului inginer Conrad von Weiss, directorul fortificațiilor din Transilvania¹, înfățișează un nou proiect de refacere a fortăreței asemănător ca formă cu cel întocmit inițial de Visconti. Noul proiect aducea modificări numai în dispunerea clădirilor cazărmilor din interiorul citadelei și a zidului exterior care o lega de zidurile de apărare ale orașului.

Nu știm dacă pe baza acestui proiect au fost reluate lucrările pentru terminarea fortificațiilor. Un alt plan de detaliu al fortăreței din anul 1754² întocmit de Fr. Hemer, în care se menționează că era încă neterminată, ar dovedi că nu s-a mai lucrat nimic. Din nou se proiectează reluarea lucrărilor în scopul terminării lor, marcându-se cu linii îngroșate bastioanele ce trebuiau construite sau refăcute, cum și locul pe unde trebuia să treacă noul șanț de apărare. Clădirile gospodăriilor construite între timp și amplasate în zona șanțului de apărare trebuiau desființate (fig. 4). Interesantă este indicarea pe acest plan a locului unde se aflau fragmente ale pilaștrilor pe care era construit un pod al fortăreței, din care s-au scos pietre de talie.

Privite în ansamblu, preocupările precum și construirea unei citadele, ce trebuia să contribuie la întărirea sistemului de fortificații al orașului Sibiu, se desfășoară pe o întindere de peste o jumătate de veac. Cuprinzând idei interesante și oarecum variate în domeniul construcțiilor militare, planurile descrise mai sus, aduc o contribuție care trebuie remarcată la cunoașterea istoriei lucrărilor de fortificație a orașelor-cetăți din țara noastră.

CRISTIAN MOISESCU

¹ *Borbély Andor, Erdélyi varosok Kepeskönyve 1736 bol* — în Erdélyi Museum XLVIII 1943/2 füzetm Kolozsvár, 1943 pag. 200.

² Originalul aflat de asemenea la Viena Kriegsarchiv-Kartenabteilung.

EDITURA TEHNICĂ

*Dat la cules 01.03.1966. Bun de tipar 02.02.1967. Apărut 1967.
Tiraj 900+70 legate. Hîrtie velină ilustratie de 80 g/m²
700×1000/16. Coli editoriale 14,65. Coli de tipar 12,25. Planșe:
tipar 5. A. 19232/1965. C. Z. pentru bibliotecile mari 72.03.
C. Z. pentru bibliotecile mici 72.*

Tiparul executat la Întreprinderea poligrafică Sibiu,
str. N. Bălcescu nr. 17 — Republica Socialistă România

